

КОВАЛЬ МАРАТ ПЕТРОВИЧ

**КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ
ПРАВОВИХ ДОКТРИН
ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ
ПРИ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ
ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО
СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ**

МОНОГРАФІЯ

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ПРИЧОРНОМОРЬСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

М. П. КОВАЛЬ

**КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ
ПРАВОВИХ ДОКТРИН
ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ
ПРИ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ
ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО
СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ**

Монографія

Видавництво
«Юридика»
2024

УДК 342.9(477):340.12(100)
К56

Рецензенти:

Невядовський Владислав Олегович, доктор юридичних наук, доцент, учений секретар секретаріату Вченої ради, Харківський національний університет внутрішніх справ;

Галуцько Віра Миколаївна, професор кафедри адміністративної діяльності поліції, доктор юридичних наук, професор, Одеський державний університет внутрішніх справ;

Головко Катерина Володимирівна, професор кафедри конституційного і адміністративного права, доктор юридичних наук, професор, Державний університет «Київський авіаційний інститут»

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій
(протокол № 4 від 22.12.2024 р.)*

Коваль М. П.

К56 Компаративний аспект правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України : монографія / М. П. Коваль. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. – 428 с.

ISBN 978-617-8182-92-2

У монографії висвітлено компаративний вимір доктрин у галузі адміністративного судочинства в демократичних державах. Напрацьовано низку змін до національного права з удосконалення адміністративного судочинства (розробка законодавчих механізмів щодо чіткого розмежування юрисдикцій, виконання міжнародних зобов'язань, удосконалення судового контролю за виконанням рішень судів, незалежності суддів та організаційно-матеріального забезпечення судів, широкого використання письмового провадження, цифровізації та впровадженні електронного суду, використання штучного інтелекту, розвитку медіації тощо).

УДК 342.9(477):340.12(100)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
------------------------	---

РОЗДІЛ 1

НАУКОЗНАВЧІ ЗАСАДИ КОМПАРАТИВНОГО АСПЕКТУ ПРАВОВИХ ДОКТРИН ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПРИ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

1.1. Стан дослідження компаративного аспекту правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України.	12
1.2. Методологія дослідження компаративного аспекту правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України.	35
1.3. Особливості компаративної гносеології правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України.	60
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.	77

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДОКТРИНИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК ЕЛЕМЕНТУ ПРАВОЗНАВСТВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР

2.1. Правова доктрина: сутність та дефініція поняття.	81
2.2. Загальна характеристика принципів доктрини адміністративного судочинства.	121
2.3. Доктрина адміністративного судочинства: понятійно-категоріальний апарат.	161
2.4. Сутнісна характеристика доктрини адміністративного судочинства.	195
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.	222

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВІ ДОКТРИНИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПРИ ПРАВАЗАСТОСУВАННІ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В СИСТЕМАХ, ЗАСНОВАНИХ НА СУДОВОМУ ПРЕЦЕДЕНТІ

- 3.1. Досвід організації та діяльності органів правозастосування у сфері адміністративного судочинства в державах системи загального права та напрями його імплементації в національне право. 227
- 3.2. Доктрини і принципи у сфері адміністративного судочинства Європейського суду з прав людини та напрями його імплементації в національне право. 267
- ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3. 325

РОЗДІЛ 4

ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В ДЕРЖАВАХ СИСТЕМИ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ПРАВА

- 4.1. Правозастосування в державах романо-германського типу правової системи в аспекті принципів права та напрями імплементації позитивного досвіду в національне право. 329
- 4.2. Загальна характеристика доктрини адміністративного судочинства в державах романо-германського типу правової системи та напрями імплементації позитивного досвіду в національне право. 349
- ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4. 377

ВИСНОВКИ 380

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 388

ВСТУП

Ефективне функціонування системи правосуддя є основою для подальшої розбудови України як демократичної, правової держави, адже воно забезпечує захист прав людини і є гарантією від свавільного втручання держави в їхнє життя. Особливо важливою є роль судових органів у розгляді публічно-правових спорів, які виникають між громадянами та представниками публічної влади, адже саме ці спори стосуються законності діяльності державних установ та дотримання ними принципів належного врядування.

Ефективність системи адміністративного судочинства є показником демократичного розвитку країни, оскільки демонструє реальний доступ до правосуддя та рівність усіх перед законом. У свою чергу, система судового захисту прав людини є також інструментом для вдосконалення діяльності державних інституцій, оскільки публічний контроль з боку суду зобов'язує органи влади діяти обґрунтовано, не перевищуючи свої повноваження.

За даними 2024 року на початок звітного періоду в Україні на розгляді місцевих адміністративних судів України перебувало 640 тис. справ. Близько 590 тис. справ розглянули окружні адміністративні суди. У 2024 році показник відсотка розгляду справ окружних адміністративних судів становив 91 %, що майже відповідає аналогічному показнику 2023 року (90 %). Такий показник відсотка розгляду справ упродовж двох звітних періодів поспіль свідчить про тенденцію до накопичення нерозглянутих справ і матеріалів в окружних адміністративних судах [33]. Підвищений обсяг справ вказує на збільшення кількості публічно-правових спорів між громадянами та органами влади, що, в свою чергу, вказує на підвищену суспільну активність у захисті своїх прав, а також, можливо, на проблеми в діяльності державних органів, що ведуть до частіших звернень до суду. Що, у свою чергу, може розглядатись як фактор доцільності оптимізації процесів у судовій системі, *inter alia* в сфері адміністративного судочинства. Одним із чинників удосконалення адміністративного

судочинства є ефективне застосування доктрин та доктринальних підходів, які закладають основи адміністративного судочинства. Компаративний підхід дозволяє дослідити доктрини різних демократичних країн, імплементація яких у національну правову систему підвищить ефективність адміністративного судочинства.

Окремі аспекти адміністративного судочинства, зокрема й окремі доктрини, що використовуються в адміністративному судочинстві, були предметом вивчення таких вчених як: В. Авер'янов, О. Бачеріков, Ю. Битяк, О. Бідей, А. Бондаренко, Л. Вдовиченко, І. Винокурова, В. Галунько, Є. Гетьман, К. Гетьман, В. Грохольський, А. Зеленов, В. Ільков, Д. Калаянов, В. Кампо, О. Капинос, О. Капля, Н. Коваленко, М. Корнієнко, О. Коропатов, О. Крижановська, С. Куценко, В. Малихіна, А. Манжула, Р. Миронюк, О. Муза, В. Олашин, А. Пишна, В. Пчелін, К. Рудой, М. Смокович, О. Соколенко, В. Стефанюк, С. Тімченко, Т. Тур, Т. Фулей, Х. Ярмакі та ін.

Обране дослідження спрямоване на удосконалення національної правової доктрини та практики адміністративного судочинства через врахування міжнародного досвіду (що є перманентною проблематикою національної правової доктрини). Це, в свою чергу, підвищить рівень захисту прав особи та сприятиме зміцненню демократичних інститутів в Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є компаративний аналіз правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України та виокремлення напрямів удосконалення національного адміністративного судочинства.

Для досягнення цієї мети потрібно розв'язати наступні завдання:

- з'ясувати стан дослідження вітчизняною правничою наукою компаративного аспекту правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України;
- визначити методологію дослідження компаративного аспекту правових доктрин демократичних держав

при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України;

- розкрити особливості компаративної гносеології правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України;

- визначити поняття та сутність правової доктрини;

- навести загальну характеристика принципів доктрини адміністративного судочинства;

- охарактеризувати понятійно-категоріальний апарат доктрини адміністративного судочинства;

- з'ясувати сутнісний аспект доктрини адміністративного судочинства;

- розкрити досвід організації та діяльності органів правозастосування у сфері адміністративного судочинства в державах системи загального права та напрями його імплементації в національне право;

- провести дескрипцію доктрин і принципи у сфері адміністративного судочинства Європейського суду з прав людини та напрямів його імплементації в національне право;

- висвітлити правозастосування в державах романо-германського типу правової системи в аспекті принципів права та напрямів імплементації позитивного досвіту в національне право;

- охарактеризувати доктрини адміністративного судочинства в державах романо-германського типу правової системи та напрямів імплементації позитивного досвіту в національне право.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері адміністративного судочинства, а також наукові знання про адміністративне судочинство.

Предметом дослідження є компаративний аспект правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України.

Методи дослідження. Багатоаспектність предмету гносеології обумовлює необхідність застосування цілісної системи

методологічного інструментарію, що включає в себе: 1) принципи наукового пізнання: об'єктивність, а також всебічність та повнота, які забезпечують отримання достовірних даних щодо досліджуваного явища та дозволяють висвітлити усі його сутнісні аспекти; 2) логічні методи аналізу та синтезу; абстрагування, екстраполяції, індукції та дедукції, що роблять можливим отримання первинної інформації про предмет гносеології та її опрацювання, формулювання відповідних висновків, узагальнень тощо; 3) методологічних підходів. Принципи та методи наукового пізнання були основою методології при розв'язанні усіх завдань цієї роботи, на відміну від підходів.

Іманентність праву соціокультурності стало чинником використання широкого спектру методологічних інструментів, серед яких аксіологічний (розділи 2, 3 і 4), герменевтичний (розділи 3 і 4), історичний (розділи 2, 3 і 4), діяльнісний (розділи 3 і 4), системний (розділ 2) і порівняльний (розділи 3 і 4), підходи. Детальне визначення завдань, що були розв'язані за допомогою цих підходів висвітлено у підрозділі 1.2 дослідження.

Гносеологія адміністративного судочинства ґрунтується на положеннях природної школи права, *inter alia* на принципах справедливості, прав людини та верховенства права. Такий підхід, який акцентує морально-етичну складову права, сприяє більш гуманному та справедливому здійсненню правосуддя. Саме в рамках природно-правової парадигми можливе ефективне функціонування адміністративної юстиції. Судова система, орієнтована на права людини, не лише реагує на порушення, а й запобігає їм, створюючи правові механізми протидії зловживанням влади. Природне право вимагає поваги до гідності особистості. Судові процедури повинні бути гуманними, а судові рішення – враховувати особливості кожного конкретного випадку.

Емпіричну основу дослідження складають: рішення національних судів, у тому числі й Конституційного Суду України; рішення Європейського суду з прав людини, статистичні дані щодо суддівської діяльності та ін.

Наукова новизна отриманих результатів пояснюється тим, що ця робота є одним з перших комплексних досліджень, у якому системно висвітлюється компаративний вимір доктрин адміністративного судочинства у демократичних державах і у якому сформульовано низку нових положень, зокрема:

уперше:

– обґрунтовано особливості пропедевтичних засад компаративного вивчення доктрин адміністративної юстиції через необхідність використання бінарної класифікації за типом державно-правового режиму та за типом правової системи та урахування культурно-історичного контексту; функціонального аналізу; нормативно-правового регулювання; комплексного використання методологічного інструментарію; термінологічних відмінностей; культурної чутливості;

– надано авторське розуміння низки правових явищ з формулюванням дефініцій відповідних терміно-понять «методологія наукового пізнання», «правова доктрина» (теоретично обґрунтована, фундаментальна система ідей, принципів та концепцій авторитетних правників (*communis opinio doctorum*), якій іманентна нормативність та яка впливає на правотворчість і судову практику, а також динамічно розвивається), «доктрина адміністративного судочинства» (це фундаментальна, теоретично обґрунтована система ідей, принципів та концепцій, що відображають специфіку судочинства в адміністративних судах, впливаючи на тлумачення й застосування норм адміністративного права в судовій практиці та які спрямовані на забезпечення належного функціонування адміністративного судочинства), «принципи доктрини адміністративного судочинства» (сукупність основоположних ідей, що відображають теоретичні засади, на яких ґрунтується розуміння адміністративного судочинства і які відображають спрямування та зміст доктрини адміністративного судочинства) та ін.;

– визначено та надано структурно-сутнісну характеристику системи принципів доктрини адміністративного судочинства (теоретичної обґрунтованості положень доктрини; системності

та цілісності; принципу динамізму та еволюції; принципу верховенства права; принципу забезпечення права на справедливий суд; пріоритету прав людини);

– здійснено опис понятійно-категоріального апарату доктрини адміністративного судочинства з виокремленням його функцій (когнітивної, системної, комунікативної, гносеологічної, гарантійної);

– встановлено, що зміст правових понять піддається впливу соціокультурних чинників, які виступають фактором необхідності переосмислення змісту таких понять і категорій як: верховенство права, законність, адміністративне судочинство, публічно-правовий спір, суб'єкт владних повноважень, права людини, свободи, законні інтереси, повноваження;

– обґрунтовано, що доктрини адміністративного судочинства за своїм сутнісним спрямуванням виступають фундаментом правового захисту громадян від незаконної (без)діяльності, рішень органів публічної влади, забезпечуючи баланс між індивідуальними правами та публічним інтересом з акцентом на властивості правової держави постійного дотримання вимог правовладдя, що *inter alia* обумовлює сприйняття правовладдя як квінтесенції доктрини адміністративного судочинства;

– напрацьовано низку змін до національного права з удосконалення адміністративного судочинства (розробка законодавчих механізмів щодо чіткого розмежування юрисдикцій, виконання міжнародних зобов'язань, удосконалення судового контролю за виконанням рішень судів, незалежності суддів та організаційно-матеріального забезпечення судів, широкого використання письмового провадження, цифровізації та впровадженні електронного суду, використання штучного інтелекту, розвитку медіації тощо);

удосконалено:

– класифікацію наукових джерел, об'єктом гносеології яких є функціонування адміністративної юстиції в демократичних державах, з виокремленням робіт, предметом гносеології яких є: 1) організація функціонування судової системи загалом;

2) загальне розуміння, засади, доктрини адміністративного судочинства, його генеза та розвиток; 3) окремі аспекти здійснення адміністративного судочинства; 4) зарубіжний досвід функціонування адміністративного судочинства, порівняльно-правовий аналіз адміністративного судочинства;

– аргументацію особливостей методології правових явищ, фактором чого є соціокультурність права та методології адміністративного судочинства (з виокремленням пропедевтичної умови – вивчення в контексті *jus naturalle*);

– модель імплементаційного механізму практики Європейського суду з прав людини з визначенням координаційної ролі Верховного Суду;

дістали подальшого розвитку:

– положення про властивість державам загального права єдиної системи судочинства без виокремлення адміністративних судів (через послідовне втілення ідеї відсутності привілеїв для держави в судочинстві та принципу рівності) та використання спеціалізованих інституцій для розгляду окремих адміністративних справ;

– ідеї про іманентність національним системам права, що складають континентальне право, кодифікованості законодавства, принципів законності, правової визначеності та непорушності прав людини, які є додатковим фактором забезпечення стабільності й передбачуваності правового регулювання.

РОЗДІЛ 1

НАУКОЗНАВЧІ ЗАСАДИ КОМПАРАТИВНОГО АСПЕКТУ ПРАВОВИХ ДОКТРИН ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПРИ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

1.1. Стан дослідження компаративного аспекту правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України

Початковим етапом будь-якого наукового дослідження (у тому числі й дослідження адміністративного судочинства) є з'ясування стану пізнання обраної проблематики, що передбачає вивчення наукового доробку науковців за предметом гносеології.

Цей етап є надзвичайно важливим, оскільки він дозволяє зрозуміти, які питання вже були досліджені, які теорії і підходи існують, та які проблеми залишаються невирішеними. Вивчення наукового доробку також допомагає визначити, які методи і підходи були використані іншими дослідниками, що може бути пізнавальним для планування власного дослідження.

Крім того, ознайомлення з попередніми дослідженнями допомагає уникнути дублювання вже існуючих робіт та сприяє формулюванню нових, оригінальних наукових гіпотез. Що також є основою для критичного аналізу наявних знань і розвитку нових концепцій і, в свою чергу, сприяє загальному прогресу в обраній науковій сфері.

Відтак, початковий етап наукового дослідження є ключовим, оскільки він створює фундамент для подальшої роботи, забезпечуючи глибоке розуміння існуючого стану знань і визначаючи напрямки для подальших досліджень.

Саме тому в цій частині дослідження нами буде узагальнено результати аналізу наукових праць, у яких автори висвітлювали

окремі аспекти адміністративного судочинства, основні положення яких (наукових праць) стали підґрунтям для цієї роботи, дозволивши отримати відповідні результати.

Одразу слід вказати на те, що українськими правниками напрацьовано значний науковий доробок щодо окремих аспектів функціонування судової гілки влади, включає в себе дослідження таких ключових питань, як організація судової системи, процедурні аспекти судочинства, проблеми судової реформи та питання незалежності судової влади. Значна увага приділяється аналізу законодавчих змін, що впливають на судову систему, а також вивченню практики застосування законодавства у сфері адміністративного судочинства.

Наукові статті, монографії та дисертації, підготовлені українськими науковцями-правниками, відображають різні погляди та підходи до вирішення актуальних проблем судової системи, що сприяє формуванню цілісного уявлення про її функціонування та шляхи вдосконалення.

Окремі аспекти, такі як ефективність правосуддя, доступність судових послуг, захист прав і свобод громадян у судовому процесі, також стали предметом комплексних наукових досліджень. Дослідження в цій галузі мають важливе значення не тільки для розвитку теорії права, але й для практичної діяльності, адже вони сприяють покращенню роботи судів і підвищенню рівня довіри суспільства до судової системи.

Серед авторів, чії роботи присвячені означеним питанням, слід вказати таких як: В. Авер'янов, О. Бачеріков, Ю. Битяк, О. Бідей, А. Бондаренко, Л. Вдовиченко, І. Винокурова, Є. Гетьман, К. Гетьман, А. Зеленов, В. Ільков, В. Кампо, О. Капинос, О. Капля, Н. Коваленко, М. Корнієнко, С. Куценко, В. Малихіна, А. Манжула, Р. Миронюк, О. Муза, В. Олашин, В. Пчелін, М. Смокович, О. Соколенко, В. Стефанюк, С. Тімченко, Т. Тур, Т. Фулей та ін.

Водночас, варто вказати на доцільність класифікації наукових джерел зазначених та інших авторів, у яких висвітлюються окремі проблеми організації та функціонування судової системи загалом та адміністративного судочинства зокрема.

При цьому критерієм такої класифікації необхідно обрати предмет ґносеології.

Класифікація наукових джерел за цим критерієм допоможе систематизувати наявну інформацію за відповідним предметом, полегшити доступ до необхідної інформації та сприяти більш глибокому і всебічному розумінню проблем організації та функціонування судової системи і, зокрема, адміністративного судочинства. Це також забезпечить основу для майбутніх досліджень і допоможе визначити напрями, що потребують подальшого вивчення.

Додамо, що дескрипція відповідних груп наукових джерел має відбуватися, на нашу думку, за принципом сходження від загального до конкретного. Відповідно аналіз наукових джерел необхідно починати з огляду загальних теоретичних положень та основних концепцій, поступово переходячи до більш специфічних та прикладних аспектів.

Такий підхід до характеристики наукових джерел забезпечує систематичний і глибокий аналіз проблематики адміністративного судочинства, дозволяючи не лише зрозуміти загальні теоретичні основи, але й зосередитись на специфічних аспектах, що мають важливе практичне значення. Таким чином, сходження від загального до конкретного дозволяє створити цілісне уявлення про досліджувану проблему та визначити напрями подальших наукових пошуків.

Зважаючи на означене, першу групу наукових джерел становлять ті роботи, предметом яких є організація функціонування судової системи загалом.

Серед науковців, які досліджували цю проблематику, слід згадати таких: В. Берч, В. Боняк, Ю. Битяк, В. Кампо, О. Капинос, О. Капля, Н. Коваленко, М. Корнієнко, А. Кучук, Л. Наливайко, Р. Миронюк, Л. Рябовол, Л. Сердюк, М. Смокович, О. Соколенко, В. Стефанюк, Т. Фулей, С. Чорна, С. Шевчук та ін.

Відзначимо, що наукові дослідження, що складають вказану групу джерел, включають і питання висвітлення місця та ролі судової системи серед органів публічної влади.

Ці роботи дають розуміння причин виокремлення судової влади. Їх аналіз дозволяє дійти висновку, що судова влада, як окрема гілка влади, виникла в процесі історичного розвитку держави і права. Її виокремлення було зумовлене низкою ключових факторів:

- необхідністю забезпечення справедливості: історично люди прагнули до справедливості та встановлення правових норм, які регулювали б їхні відносини та вирішували спори [152, с. 9–10];

- розподіл влади: в епоху Просвітництва філософи (зокрема, Шарль Луї де Монтеск'є) запропонували ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Мислитель у своїй праці «Про дух законів» (1748) обґрунтував необхідність розподілу влади для запобігання зловживанням і забезпечення свободи [488]. Так, для прикладу Дж. Локк у праці «Два трактати про правління» обґрунтував поділ влади також на три гілки, але замість судової, називав федеративну владу [171]: законодавчу, виконавчу і федеративну. Як бачимо, про судову владу як окрему сферу повноважень у творчості Дж. Локка, на відміну від Ш. Монтеск'є, не йшлося; Тобто:

- основна політична мета поділу влади на три гілки – розподілити та збалансувати державні повноваження, базуючись на їхній компетенції, та встановити систему взаємного контролю. Це робиться для того, щоб унеможливити узурпацію влади, тобто зосередження всіх або більшості повноважень в одних руках чи органі, і таким чином захистити від тиранії. Влада в демократичній системі, представлена трьома гілками, є політичним відображенням волі народу [317];

- з кінця XVIII і початку XIX століття принцип поділу влади набув широкого поширення серед держав. Конституція США 1787 року стала першим документом, де цей принцип був чітко та послідовно зафіксований. Важливо відзначити, що «батьки-засновники» США, зокрема Александр Гамільтон, Джеймс Медісон та Джон Джей, не просто застосували класичну теорію, а й значно її збагатили, розробивши концепцію «вертикального»

поділу влади між центральним урядом та владою окремих штатів. До класичної моделі поділу влади також додали систему «стримувань і противаг». Її практичне втілення можна побачити в рішенні Верховного Суду США у справі «Марбері проти Медісона» (1803). Подальшим важливим кроком у застосуванні принципу поділу влади стало прийняття французької Декларації прав людини і громадянина (1789), яка прямо вказувала, що суспільство без гарантій прав та поділу влади не може вважатися конституційним [117];

– вперше в історії української суспільно-політичної думки концепції, що перегукуються з теорією поділу влади, були відображені в «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького», укладених у 1710 році між Пилипом Орликом та козацькою елітою. Шостий пункт цього історичного документа окреслював загальні принципи організації та функціонування влади в козацькій державі, які формально мають значну схожість з класичними положеннями конституційного принципу поділу влади. Більше того, у цьому документі простежується наявність механізмів «стримувань і противаг» у системі державного управління [348];

– захист прав людини: незалежна судова влада стала важливим елементом захисту прав і свобод людини [150, с. 52–53]. Судова система, не залежна від інших гілок влади, забезпечує неупереджене правосуддя і справедливий розгляд справ;

– еволюція правових систем: історично правові системи розвивалися і ставали більш комплексними [158, с. 27], що вимагало створення спеціалізованих органів для вирішення правових питань і спорів. Це призвело до виокремлення судової влади як окремої інституції.

Таким чином, судова влада виокремилась через еволюційний процес, спрямований на забезпечення справедливості, захисту прав людини та ефективного поділу влади у державі.

Додамо, що наукові праці цієї групи охоплюють широке коло питань, включаючи структуру судової системи, її функції та повноваження, взаємодію між різними ланками судової влади,

а також принципи, на яких базується діяльність судових органів. У них аналізується, як судова система забезпечує реалізацію правосуддя, підтримує законність і правопорядок, а також сприяє захисту прав і свобод громадян.

Роботи, що належать до цієї групи, включають також окремі порівняльно-правові дослідження судових систем різних країн, що дозволяє виявити кращі практики та застосувати їх у національному контексті. Вони також часто звертають увагу на історичний розвиток судової системи (в контексті правової мапи світу), що допомагає зрозуміти сучасні тенденції та виклики.

Крім того, такі дослідження також включають висвітлення питання незалежності судової влади, її взаємодії з іншими гілками влади, а також проблеми, пов'язані з корупцією та зловживанням службовим становищем у судовій системі. Особлива увага приділяється аналізу законодавчої бази, що регулює діяльність судових органів, а також практичним аспектам реалізації судових рішень.

Завдяки таким дослідженням можна отримати цілісне уявлення про судову систему, її роль і значення у забезпеченні верховенства права та справедливості в суспільстві. Вони надають науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення судової системи, підвищення її ефективності та прозорості, що є важливим кроком до зміцнення довіри громадян до правосуддя.

У контексті предмету нашого дослідження варто вказати на те, що ці роботи дозволяють сформулювати такі положення, що є важливими для подальших розробок адміністративного судочинства.

По-перше, судова влада є однією з трьох гілок влади. І теорія поділу влад доповнюється таким інститутом як система стримувань і противаг, що передбачає можливість гілок влади певною мірою впливати на діяльність одна одної для запобігання концентрації влади та зловживань, що забезпечує баланс та стабільність у державному управлінні [174, с. 31–33]. Кожна гілка влади має певні повноваження для контролю і впливу на інші гілки [7]. Наприклад, законодавча влада може приймати закони, але виконавча влада має право вето, а судова влада може визнати закони

неконституційними. Відтак, поділ влади та система стримувань і противаг створюють механізми взаємодії та контролю між різними гілками влади, що є основою ефективного та справедливого державного управління [173; 328].

Таким чином, судова влада є незалежною, але не може перевищувати свої повноваження, має здійснювати правосуддя, але при цьому через свої повноваження має можливість запобігати зловживаннями влади іншими гілками державної влади. Це положення є засадничим для вивчення судової влади загалом і окремих її елементів (наприклад, адміністративного судочинства), зокрема.

По-друге, діяльність судів є надзвичайно важливим засобом забезпечення прав людини. Багато у чому саме від судів залежить стан дотримання органами публічної влади прав і свобод людини, оскільки саме вони виконують роль арбітра у випадках конфліктів між громадянами та державою.

Так, за умови, наприклад, корумпованості інших гілок влади, суспільство може покладатися на судову систему як на «останню лінію оборони» для захисту своїх прав і свобод. Коли суди дійсно виконують свою роль незалежного арбітра і гаранта справедливості, це може мати декілька важливих наслідків для суспільства. Так, якщо суди демонструють незалежність і здатність захищати права громадян, це зміцнює довіру суспільства до правової системи. Люди починають вірити, що їхні права будуть захищені, навіть якщо інші органи влади діють несправедливо. При цьому судова влада може виступати як стримуючий фактор для корумпованих посадових осіб органів публічної влади. Загроза судового переслідування за корупційні діяння може змусити їх діяти більш обережно і відповідально.

Незалежні суди забезпечують механізми правового захисту від зловживань з боку держави, що може включати перегляд адміністративних рішень, захист прав власності, свободи слова та інших фундаментальних прав.

Таким чином, незалежна судова система може служити як потужний інструмент захисту прав людини навіть у складних умовах корумпованості та недоброчесності інших гілок влади.

Вона сприяє створенню справедливого, стабільного та розвинутого суспільства, де права і свободи кожної людини належним чином захищені. «Судова форма захисту є вищою формою захисту прав і свобод людини, яка забезпечує їй максимум процесуальних гарантій» [379, с. 190] – слушно вказує С. Чорна.

По-третє, попри важливу роль судів у захисті прав людини, існують виклики, такі як корупція, політичний тиск, недостатнє фінансування та інші. Вирішення цих проблем вимагає постійного удосконалення правової системи, зміцнення незалежності судів та підвищення професіоналізму суддів. «Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки порушується, сама роль судів у системі стримувань і противаг залишає бажати кращого – фінансова, політична та інша залежність судів і суддів від інших гілок влади не дозволяє судовій гілці забезпечувати баланс повноважень» [351].

Саме у цьому аспекті вкажемо на те, що однією з ключових вимог Європейського Союзу до України як до держави, що подала заявку на вступ до цієї співдружності, є реформування судової гілки влади. Ця реформа є кроком для забезпечення верховенства права, захисту прав людини та боротьби з корупцією, що є необхідними умовами для інтеграції до Європейського Союзу. Більш того, реформа судової системи є одним з ключових критеріїв, за яким Європейський Союз оцінює готовність України до вступу до співдружності, що пов'язано з тим, що ефективна, незалежна і прозора судова система є основою для забезпечення верховенства права, яке є фундаментальним принципом Європейського Союзу. Без цієї реформи Україна не зможе досягти необхідного рівня відповідності європейським стандартам.

Таким чином, діяльність судів є фундаментальним інструментом забезпечення прав людини, а також важливим елементом демократичної та правової держави. Ефективна, незалежна та справедлива судова система є гарантією того, що права і свободи людини будуть належним чином захищені та дотримані.

По-четверте, компаративні дослідження дозволяють вивчити практики організації здійснення правосуддя. Очевидним є той

факт, що є відмінності у діяльності судів у державах, що належать до різних правових систем. Ці відмінності можуть мати суттєвий вплив на ефективність і справедливість правосуддя, а також на захист прав людини.

У країнах континентальної системи права суди і нині багато у чому діють на основі детально розроблених кодексів і законів. Судді мають обмежений простір для інтерпретації законів, що забезпечує передбачуваність рішень.

У країнах з прецедентною системою (наприклад, Сполучені Штати Америки, Великобританія) суди значною мірою покладаються на прецеденти, тобто попередні судові рішення. Це дозволяє суддям більш гнучко трактувати закони, але може створювати меншу передбачуваність.

А у державах, що складають звичаєвий тип правової системи, роль суду є дещо обмеженою (як і у державах релігійного типу правової системи). Це відбувається через специфічні особливості цих правових систем, які впливають на функціонування судової влади та механізми забезпечення правосуддя.

У звичаєвих правових системах (наприклад, деякі країни Африки та Океанії) правові норми значною мірою базуються на звичаях і традиціях, переданих із покоління в покоління. Судді часто керуються цими звичаями, а не писаними законами. Наголосимо, що у таких національних системах права розгляд справ часто відбувається на рівні місцевих громад або старійшин, що обмежує роль формальних судових інституцій.

У релігійних правових системах (наприклад, шаріатське право в деяких мусульманських країнах) закони базуються на релігійних текстах і догматах, що встановлює рамки для правосуддя. Судді в таких системах часто є релігійними лідерами або експертами з релігійного права, що впливає на їхні рішення. Судді обмежені релігійними нормами і можуть не мати можливості вільно інтерпретувати закони чи створювати прецеденти, як це роблять суди в прецедентних системах. Судова влада може бути підпорядкована релігійним інституціям, що обмежує її незалежність.

У державах із звичаєвим або релігійним типом правової системи роль судів є менш значною порівняно з країнами, що належать до континентальної правової системи чи системи загального права. Це обумовлено тим, що правосуддя в таких країнах значною мірою базується на звичаях або релігійних нормах, які визначають основні принципи і правила. В результаті, можливості судів впливати на розвиток правової системи, створювати прецеденти або забезпечувати захист прав людини можуть бути суттєво обмеженими.

Компаративний аналіз цих систем дозволяє зрозуміти різноманітність підходів до здійснення правосуддя у світі та визначити, які аспекти можуть бути корисними для реформування судових систем у інших країнах. Це також допомагає краще оцінити виклики та можливості, з якими стикаються держави в процесі адаптації своїх правових систем до сучасних вимог та стандартів прав людини.

У контексті предмету нашого дослідження – це також порівняння держав, у яких створено адміністративні суди як окремі судові інституції та держав, у яких не створено адміністративних судів як окремих судових органів, а їх функції здійснюють інші судові установи.

Відзначимо, що компаративний аналіз показує, що створення окремих адміністративних судів є ефективним інструментом для забезпечення спеціалізованого та високоякісного правосуддя у сфері адміністративних спорів. Що є фактором більш ефективного захисту прав громадян та підвищенню ефективності державного управління.

Адміністративні суди як окремі інституції мають значні переваги в забезпеченні якості та ефективності правосуддя у спорах між громадянами та державою. У держав, де функції адміністративного судочинства виконуються загальними судами, існує потреба в додатковому навчанні суддів та спеціалізації, щоб забезпечити належний рівень захисту прав громадян.

Звідси цілком очевидно є необхідність виокремлення наступної групи джерельної бази дослідження – наукових робіт,

у яких предметом гносеології є загальне розуміння, засади адміністративного судочинства, його генеза та розвиток.

Серед авторів, роботи яких присвячені вказаній проблематиці, згадаємо таких: І. Бойка, А. Бондаренко, С. Бондарчук, І. Винокурова, С. Гебеш, П. Едера, А. Карнарука, М. Коваля, М. Корнієнка, Ю. Кравцову, В. Кульчицького, В. Малихіна, О. Марченка, О. Міщенко, Р. Ониско, О. Пасенюка, А. Паскар, В. Пчеліна, В. Решота, О. Свиду, В. Стефанюка та ін.

Ця група джерел є надзвичайно важливою для глибокого аналізу та порівняння адміністративного судочинства в різних правових системах. Такі наукові публікації є важливими, зокрема, у наступних аспектах.

По-перше, вони дають розуміння генези адміністративного судочинства. Важливість гносеології генези адміністративного судочинства полягає в тому, що такі дослідження дають розуміння історичних умов та факторів, які сприяли формуванню сучасної системи адміністративного правосуддя. Що, у свою чергу, дозволяє більш глибоко оцінити, як адміністративне судочинство адаптувалося до змін у суспільстві, політиці та праві.

Дослідження генези адміністративного судочинства дозволяє зрозуміти, як і чому виникли перші адміністративні суди, які потреби та виклики суспільства вони повинні були вирішувати. Аналіз історичного розвитку також допомагає простежити етапи еволюції адміністративного судочинства, виявити ключові події, які вплинули на його формування та трансформацію.

Ю. Кравцова зазначає, що до прийняття Основного закону України у 1996 році проблематика імплементації адміністративного судочинства гальмувалося у зв'язку з неприйняттям цього виду правосуддя як самими судами, так і іншими державними установами. Лише з запровадженням принципу спеціалізації судів загальної юрисдикції через закріплення відповідних конституційних положень адміністративна юстиція почала переходити з теоретичної проблеми у практичну, і її впровадження стало поступово переходити від загальнотеоретичних дискусій до законотворчої діяльності [138].

Звідси можна резюмувати також певну «тяглість» судової системи, що була сформована ще в межах радянської держави і небажання самої системи змінюватись. Так, у цьому аспекті не можна не згадати тезу Р. Ониско відносно того, що радянська доктрина сприймала адміністративне судочинство як зайвий інститут, значення якого було перебільшене. В радянській правовій системі домінувало переконання, що функції адміністративного судочинства можуть бути ефективно виконані засобами прокурорського нагляду. Це було обумовлено низкою причин, пов'язаних з ідеологічними та практичними аспектами радянської державної системи [195, с. 98].

Радянська держава була висококонцентрованою системою, де контроль над усіма аспектами життя, включаючи правосуддя, здійснювався комуністичною партією. Адміністративні суди, як незалежні інституції, могли б стати загрозою для цієї централізації. Радянська доктрина пропагувала ідею єдності влади, де всі гілки влади мали працювати в унісон під керівництвом партії. Адміністративне судочинство розглядалося як роздроблення цієї єдності. Натомість прокурорський нагляд у радянській державі виконував широку функцію контролю за дотриманням законності всіма органами державної влади, підприємствами та громадянами. Прокурори мали значні повноваження, включаючи можливість оскаржувати рішення органів державної влади. Вважалося, що ці повноваження прокурорів роблять адміністративні суди зайвими, оскільки прокурорський нагляд може виконувати функції контролю за діями адміністрації та захисту прав громадян.

Радянська доктрина, виходячи зі своєї ідеологічної основи, відкидала необхідність існування адміністративного судочинства, вважаючи його значення перебільшеним. В рамках цієї доктрини прокурорський нагляд був достатнім інструментом для контролю за адміністративними органами та захисту прав громадян. Це відображало загальну тенденцію до централізації та контролю, що була характерною для радянської системи.

У цьому контексті не можна не згадати і те, що О. Капинос, досліджуючи підґрунтя функціонування адміністративного судочинства, відзначає, що «обов'язковою передумовою виникнення відносин адміністративного судочинства виступає неякісне (неправомірне) публічне (державне) управління, здійснене щодо заявника (скаржника)» [93, с. 12].

Наголосимо також на тому, що генеза адміністративного судочинства часто пов'язана зі значними соціально-політичними змінами, такими як реформи державного управління, збройні конфлікти тощо. Розуміння цих зв'язків допомагає зрозуміти, як адміністративні суди реагували на зміни в державному устрої.

При цьому історичні дослідження показують, як розвивалися правові принципи, на яких базується адміністративне судочинство, і як ці принципи адаптувалися до нових реалій.

Важливими в межах цієї групи є джерела, у яких поєднуються історичний та компаративний вимір. Вивчення генези адміністративного судочинства в різних країнах дозволяє порівняти різні підходи і моделі, виявити успішні практики та помилки, що можуть бути корисними для реформування системи в інших державах. При цьому аналіз історичних умов допомагає враховувати культурні та національні особливості, які впливають на розвиток адміністративного правосуддя в конкретній країні.

Не слід також забувати, що розуміння історичного розвитку адміністративного судочинства допомагає краще адаптувати існуючі правові механізми до сучасних умов і викликів, таких як цифровізація, глобалізація, нові форми державного управління тощо. Відповідно історичний аналіз надає важливі знання для реформування системи адміністративного судочинства, дозволяючи уникнути помилок минулого і впроваджувати ефективні зміни на основі вивченого досвіду.

Таким чином, дослідження генези адміністративного судочинства є ключовим для глибокого розуміння цієї правової інституції. Воно дозволяє виявити витоки, основні етапи та фактори розвитку адміністративного правосуддя, а також зрозуміти, як історичні умови та події вплинули на його сучасний

стан. Це знання є незамінним для вдосконалення національного права, забезпечення ефективного захисту прав громадян та адаптації адміністративного судочинства до нових викликів.

По-друге, вони дають розуміння сутності самого адміністративного судочинства, що важливо для створення концепту цього різновиду судочинства. Наукові дослідження, що надають загальне розуміння адміністративного судочинства, допомагають визначити його місце та роль у правовій системі, зрозуміти, чому адміністративне судочинство є ключовим для захисту прав громадян у відносинах з державою.

У цьому контексті згадаємо визначення адміністративного судочинства, запропоноване О. Корчинським. На думку вказаного науковця адміністративне судочинство слід вважати невід'ємною характеристикою (елементом) правової держави, який забезпечує верховенство права, судовий захист конституційних прав і свобод громадян, контроль правомірності актів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, а також вирішення адміністративних спорів між громадянами та органами публічної влади [133, с. 3].

У межах цієї групи наукових джерел доцільно відзначити і дисертаційну роботу Н. Льчишина, у якій системно висвітлюються процедурні аспекти адміністративного судочинства (що дозволяє комплексно сприйняти адміністративне судочинство як правове явище на макро- і мікрорівнях). У результаті вказаним автором охарактеризовано специфіку нормативно-правового регулювання, а також практичної реалізації відповідних процедур на стадіях відкриття провадження, підготовчого провадження та розгляду справи по суті, а також окреслено перспективи вдосконалення нормативно-правових основ і практики судових процедур в адміністративному судочинстві [85, с. 2].

Сформульовані у цій роботі положення надають можливість сформулювати загальне розуміння адміністративного судочинства. При цьому розуміння процесу адміністративного судочинства є ключовим для формування комплексного уявлення про цей інститут. Таке розуміння дозволяє:

- осмислити механізми та процедури вирішення публічно-правових спорів;
- визначити ключові етапи судового розгляду;
- усвідомити фундаментальні правові принципи адміністративного судочинства;
- ідентифікувати основних учасників процесу;
- оцінити роль доказів у доведенні вимог;
- аналізувати ефективність процедур та визначати шляхи їх вдосконалення;
- створити систематизовану правову модель адміністративного судочинства [110, с. 575].

Резюмуємо, що розуміння процесу адміністративного судочинства в науковому аспекті є необхідною умовою для розвитку наукових досліджень у цій галузі; в аспекті освітнього процесу правничих закладів вищої освіти – вивчення процесу адміністративного судочинства є важливим компонентом юридичної освіти; в аспекті практичної правничої діяльності – знання процесу адміністративного судочинства є необхідним для успішної професійної діяльності юриста.

Водночас, як ми вже вказували, доктринальне осмислення адміністративного судочинства на основі компаративного аналізу у вітчизняній правовій науці залишається недостатньо розробленим. Відтак, проблема відсутності концептуального осмислення адміністративного судочинства у порівняльному контексті є актуальною для українського правознавства [110, с. 575].

До цієї групи джерел входять і роботи, у яких висвітлено принципи адміністративного судочинства. Наукові праці, що досліджують засади адміністративного судочинства, висвітлюють принципи, такі як законність, незалежність суддів, рівність сторін перед законом та інші фундаментальні ідеї.

Як вказує А. Остащенко, принципи адміністративного судочинства служать гарантіями реалізації завдань судочинства та дотримання процесуальної форми цього захисту. Їх основна функція полягає у сприянні правильному здійсненню прав

і свобод громадян та виконанню обов'язків усіма учасниками процесу [198, с. 529].

Виокремлення наукових робіт, присвячених загальному розумінню, засадам, генезі та розвитку адміністративного судочинства, є необхідним кроком для комплексного і всебічного дослідження цієї важливої галузі права. Це дозволяє не лише глибше зрозуміти теоретичні основи адміністративного правосуддя, але й застосувати отримані знання для практичного покращення національного права, сприяючи захисту прав громадян і зміцненню верховенства права.

Хоча, аналіз наукових робіт, які складають аналізовану групу, дозволяє стверджувати про необхідність: осмислення сутності та змісту адміністративного судочинства, перегляду системи загальних засад, основоположних ідей, на яких це судочинство ґрунтується.

Третю групу джерельної бази цього дослідження становлять наукові роботи, у яких предметом ґносеології є окремі аспекти здійснення адміністративного судочинства.

Серед авторів, роботи яких присвячені вказаній проблематиці, згадаємо таких: Л. Анохіна, І. Бойка, С. Бондарчук, І. Винокурова, С. Гебеш, О. Дубенко, П. Едера, Н. Ільчишин, В. Кульчицького, В. Пчеліна та ін.

У наукових публікаціях вказаних правників розглядаються певні аспекти адміністративного судочинства. Хоча аналіз цих праць не дозволяє сформулювати загального розуміння досліджуваного правового явища, вони є важливим підґрунтям для системного осмислення цього виду правосуддя, розуміння окремих проблем адміністративного судочинства тощо. Дослідження такого роду є важливим кроком до комплексного розуміння адміністративного судочинства.

Автори досліджень, що складають аналізовану групу, здійснюють детальний аналіз різних аспектів адміністративного судочинства, розкриваючи їхню природу, що є основою для сприйняття взаємодії цих окремих аспектів з іншими. Ці дослідження дозволяють глибше вивчити окремі компоненти

адміністративного судочинства, такі як процедури, компетенція, права учасників та ін.

Відповідно, означені дослідження є цінним внеском у наукове розуміння адміністративного судочинства, поглиблюючи знання про його особливості. Вони розширюють наше уявлення про адміністративне судочинство, зосереджуючись на конкретних аспектах. Хоча, при цьому, незважаючи на детальність, такі дослідження не охоплюють усіх аспектів адміністративного судочинства, не надають вичерпного уявлення про адміністративне судочинство в цілому.

У багатьох роботах цієї групи висвітлюються основні закономірності функціонування та розвитку окремих складових адміністративного судочинства, аналізуються проблеми, з якими стикаються судді при здійсненні цього різновиду правосуддя.

Зважаючи на вказане, не можемо не згадати проведений С. Гебешем аналіз статистичних даних щодо кількості тих звернень, що були направлені адміністративним судам. У результаті правник відзначає наступне: «Кількість звернень до адміністративного суду постійно зростає. Вказане з однієї сторони, свідчить про низький рівень якості функціонування органів публічної адміністрації, які допускають у своїй роботі порушення прав та законних інтересів інших осіб, але з іншої, свідчить і про зростання довіри до адміністративного суду як до ефективного засобу захисту порушених або оспорюваних прав» [46, с. 11].

Звідси можемо зробити висновок, що основні положення таких досліджень можуть бути використані для вдосконалення законодавства та судової практики.

Як окремий напрям у межах аналізованої групи слід вказати суб'єктів адміністративної юстиції. Ця проблематика була предметом вивчення таких правників як: Л. Анохіна [3], О. Михайлов [184], Т. Остапенко [197], Т. Шлапко і Ю. Глущенко [385] та ін.

Наукові статті, присвячені системі органів адміністративної юрисдикції, є цінним джерелом інформації для глибокого розуміння адміністративного судочинства. Вони

надають широкий спектр знань, необхідних для ефективного вивчення цієї галузі права.

У цих наукових роботах досліджуються рішення вищих судових інстанцій, які формують сучасне розуміння адміністративного права та процесу; проводиться порівняння з іноземним досвідом, що дозволяє виявити загальні тенденції та особливості національної системи права.

Окрім цього, ці роботи показують відмінності між правосуддям, спрямованим на вирішення публічно-правових спорів (щодо захисту прав і свобод громадян від незаконних дій органів державної влади та місцевого самоврядування, а також оскарження їхніх рішень) та правосуддя у справах про адміністративні правопорушення (щодо притягнення до відповідальності осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, шляхом застосування адміністративних стягнень).

Саме у межах цієї групи наукових досліджень згадаємо наукову роботу С. Бондарчук, у якій висвітлюється проблематика розуміння понятійно-категоріального апарату адміністративного судочинства, зокрема відсутність усталеного сприйняття основоположних понять цього виду правосуддя. Автор наголошує, що наукова спільнота не має єдиного погляду на тлумачення багатьох положень Кодексу адміністративного судочинства України, що призводить до різних підходів у його застосуванні [20, с. 97]. При цьому йдеться про такі важливі поняття як «публічно-правовий спір», «публічно-правові відносини», «справа адміністративної юрисдикції» та ін.

Доречно вказати, що така ситуація обумовлює необхідність створення комплексного бачення самого адміністративного судочинства, розроблення його цілісного концепту.

Виокремимо також дисертаційне дослідження І. Винокурової, у якому авторка системно розглядає організаційно-правові аспекти функціонування адміністративних судів. Важливими для нашого дослідження є такі висновки правника:

– не пов'язаність інституту адміністративної юстиції з наявністю (обов'язковою) адміністративних судів [34, с. 6]

(цей висновок дозволяє глибше зрозуміти сутнісний, а не суб'єктний склад адміністративного судочинства – саме тому вище ми й виокремили підгрупу наукових публікацій про суб'єктів адміністративної юрисдикції та нижче охарактеризуємо окрему групу наукових робіт, присвячених компаративним аспектам адміністративного судочинства. У різних державах може бути різний підхід до організації функціонування цього виду правосуддя);

– «зволікання у створенні адміністративних судів в Україні, що мали місце й були пов'язані: з невизначеністю статусу адміністративних судів; труднощами фінансово-ресурсного забезпечення; політичною нестабільністю в країні» [34, с. 6] (це положення корелюється з висловленою вище тезою щодо генези адміністративного судочинства та додатково її підтверджує, на жаль, вказує на залежність реформування правосуддя від політичних обставин, а не через необхідність удосконалення діяльності з забезпечення прав і свобод людини;

– «з метою підвищення рівня кадрового забезпечення необхідно: встановити додаткові вимоги стосовно осіб, які мають вищу юридичну освіту і претендують на посаду судді адміністративного суду, щодо стажу роботи в органах управління та визначити мінімально необхідний строк роботи в органах управління; при підборі кандидатів на посаду судді слід враховувати як кількісну, так і якісну характеристику юридичного стажу претендента» [34, с. 6] (цей висновок стосується конкретних пропозицій з удосконалення кадрового складу адміністративних судів, що особливо актуально і нині в умовах триваючої судової реформи).

Згадаємо також наукові дослідження низки авторів щодо доказування в адміністративному судочинстві [63].

Я. Калмикова пропонує розуміти під доказуванням в адміністративному судочинстві процес, що включає почуттєву, розумову і логічну діяльність з виявлення, витребування, збирання, закріплення, перевірки та оцінки доказів і їх процесуальних джерел адміністративним судом та учасниками справи. Цей процес спрямований на встановлення фактичних обставин публічно-правового

спору, а також прав та обов'язків учасників спірних правовідносин, необхідних для правильного вирішення справи [89, с. 8].

М. Джафарова, вивчаючи один з аспектів доказування, розглядає поняття забезпечення доказів. На думку авторки це поняття слід сприймати у двох аспектах:

- зі сторони учасників адміністративної справи або особи, яка може стати позивачем, це процесуальна діяльність, яка спрямована на отримання допомоги від адміністративного суду в одержанні та закріпленні будь-яких даних, які згодом будуть використані в судовому процесі для обґрунтування своїх вимог або заперечень;

- зі сторони адміністративного суду, як уповноваженого суб'єкта доказування, це реалізація механізму забезпечення доказів шляхом здійснення додаткових організаційно-забезпечувальних заходів, передбачених адміністративно-процесуальними нормами, спрямованих на невідкладне збереження (фіксацію) відомостей про дані та обставини, які можуть бути втрачені, зникнути або бути знищеними, і які матимуть доказове значення для правильного вирішення адміністративної справи [59, с. 58].

Наголосимо, що тематика доказування в адміністративному судочинстві є доволі важливою і може надати цінні знання та інструменти для глибокого розуміння адміністративного правосуддя. Вивчення цього аспекту дозволяє оцінити, як адміністративні суди забезпечують справедливість та ефективність у вирішенні справ, а також як вони захищають права громадян у відносинах з органами державної влади.

Четверту групу наукових джерел становлять ті роботи, предметом висвітлення яких є порівняльно-правовий аналіз адміністративного судочинства, а також ті роботи, у яких висвітлюється зарубіжний досвід функціонування цього виду правосуддя.

Серед українських та зарубіжних авторів, чії роботи складають аналізовану групу, слід згадати таких як: В. Бевзенко, Ф. Гуфен, Г. Зідентопф, М. Кауфманн, А. Комзюк, Т. Манн, Г. Маурер, Р. Мельник, Н. Паславська, В. Решота, Б. Тищик, В. Шишкін та ін.

Ці дослідження є надзвичайно важливими для глибокого розуміння адміністративного правосуддя, оскільки вони дозволяють оцінити різні підходи до організації та здійснення адміністративного судочинства у різних правових системах, а також вивчити найкращі практики та досвід, які можуть бути корисними для реформування національного права.

Порівняльний аналіз дозволяє зрозуміти, як функціонує адміністративне судочинство у різних країнах, які моделі використовуються та які особливості притаманні кожній системі, допомагаючи виявити сильні та слабкі сторони кожної з них, що може стати основою для вдосконалення національної системи адміністративного правосуддя.

Порівняльно-правові дослідження сприяють уніфікації та гармонізації стандартів адміністративного судочинства на міжнародному рівні, що особливо важливо в контексті глобалізації та інтеграційних процесів. Для України цей аспект компаративних досліджень є важливим, зважаючи на євроінтеграцію. Так, вивчення європейського досвіду дозволяє перейняти найкращі практики організації та здійснення адміністративного судочинства, які можуть бути адаптовані та впроваджені в національну систему.

Додамо, що зарубіжні дослідження часто висвітлюють інноваційні підходи та успішні реформи, які можуть бути корисними для розробки та впровадження ефективних змін у національній системі адміністративного правосуддя. Дослідження зарубіжного досвіду сприяють кращому розумінню міжнародних стандартів і рекомендацій, що є важливим для забезпечення відповідності національної системи адміністративного судочинства міжнародним вимогам.

Вкажемо також на низку практичних аспектів проведення компаративних досліджень:

- виявлення різноманітності підходів: вивчення різних підходів до вирішення схожих проблем в адміністративному судочинстві дозволяє обрати найбільш ефективні та відповідні методи для конкретної країни;

- з'ясування ролі судів: аналіз зарубіжного досвіду дозволяє зрозуміти, як різні країни визначають роль адміністративних судів у захисті прав громадян та забезпеченні законності дій органів державної влади;

- визначення процесуальних механізмів: порівняльні дослідження можуть висвітлити різноманітні процесуальні механізми, які використовуються у адміністративному судочинстві, що може сприяти їх імплементації у національну систему права.

Відтак, порівняльно-правовий аналіз та вивчення зарубіжного досвіду адміністративного судочинства є надзвичайно цінними для науковців, законодавців та практиків, які прагнуть удосконалити національну систему адміністративного правосуддя. Ці дослідження дозволяють глибше зрозуміти різні моделі адміністративного судочинства, виявити ефективні підходи та найкращі практики, а також врахувати міжнародні стандарти та рекомендації. Вони сприяють розвитку більш ефективної, справедливої та сучасної системи адміністративного судочинства, здатної забезпечити належний захист прав громадян та контроль за діяльністю органів державної влади.

У межах цієї групи джерел згадаємо наукове дослідження Н. Паславської, присвячене вивченню адміністративної юстиції Федеративної Республіки Німеччини, яка здійснюється через відокремлену систему судів. Вона включає до свого складу адміністративні суди загальної й спеціальної юрисдикції, що відмежовані від органів конституційної юстиції, загальних судів, а також судів, які спеціалізуються на трудових спорах. Авторка відзначає, що особливістю адміністративного судочинства Федеративної Республіки Німеччини виступає створення спеціальних судів адміністративної юстиції – фінансових і соціальних судів. У роботі також висвітлено правовий статус суддів адміністративних судів, непрофесійних суддів, представника публічного інтересу, судового адміністрування, компетенції та підсудності [202, с. 189].

О. Шеховцова описала особливості адміністративного судочинства у Франції (через порівняльний контекст з Україною). Як вказує авторка, у французькому адміністративному процесі

характерною рисою є негласне досудове дослідження матеріалів справи; французький адміністративний суд має право проводити негласне досудове розслідування. Французька модель адміністративного судочинства базується на інквізиційному принципі, де суд відіграє більш активну роль у з'ясуванні обставин справи. Суд бере на себе більш активну роль у збиранні доказів, на відміну від диспозитивного принципу, який переважає в Україні. На відміну від деяких інших юрисдикцій, французькі адміністративні суди не мають повноважень на самостійне зупинення виконання оскаржуваних рішень [384, с. 16].

Наголосимо, що ми не вступаємо у дискусію щодо наведених положень. Більш детально питання компаративного дослідження адміністративного судочинства буде розглянуто нами у наступних частинах роботи. До того ж, значна частина робіт, що становлять цю групу джерел буде проаналізована нижче, у відповідному розділі.

Підсумуємо, що у роботах цієї групи зосереджується увага на таких аспектах адміністративного судочинства (які відповідно і є предметом порівняльного аналізу):

- організація адміністративних судів: структура, компетенція, підсудність;
- процесуальні норми: порядок подання позовів, доказування, ухвалення рішень;
- захист прав учасників процесу: гарантії доступу до правосуддя, забезпечення змагальності сторін;
- спеціальні інститути: апеляції, касації, перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами;
- відповідальність суддів: механізми дисциплінарної відповідальності, незалежність судової влади;
- роль громадськості: можливості участі громадськості у судових процесах.

При цьому науковці переважно зосереджують свою увагу на таких державах як: держави Європейського Союзу (Франція, Німеччина, Великобританія, країни Скандинавії); Сполучені Штати Америки (мають свою унікальну систему

адміністративного судочинства); держави Східної Європи (досвід країн, які раніше входили до соціалістичного табору).

Відтак, порівняльно-правовий аналіз адміністративного судочинства є важливим інструментом для вдосконалення національної системи. Він дозволяє запозичити найкращі практики інших країн та розробити ефективні механізми захисту прав і свобод громадян.

1.2. Методологія дослідження компаративного аспекту правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України

Першопочатковим завданням науковця щодо проведення наукового дослідження є вибір методології наукового пізнання. Це ключовий етап, від якого залежить успішність і достовірність отриманих результатів. Вибір методології визначає підхід до збору, аналізу та інтерпретації інформації, а також визначає рамки і обмеження дослідження.

Методологія наукового пізнання, у тому числі правознавства, є інструментом систематизації та структурування знань, що робить їх доступними для аналізу та інтерпретації. Цей пізнавальний засіб визначає логічні та епістемологічні основи наукового дослідження, забезпечуючи його об'єктивність та достовірність. Завдяки методології наукове пізнання стає більш систематичним та ефективним процесом [112, с. 223].

Відтак, методологія є невід'ємною складовою наукового дослідження, яка визначає шлях дослідника від формулювання проблеми до отримання обґрунтованих висновків. Вона слугує своєрідним фактором, що визначає напрямок руху та допомагає уникнути помилок.

Однією з ключових функцій методології є систематизація знань. Вона структурує хаотичний масив інформації, роблячи його доступним для аналізу та інтерпретації. Завдяки

методології, наукове знання стає не просто сукупністю фактів, а організованою системою, що відображає об'єктивні закономірності дійсності.

Методологія також формулює критерії науковості, встановлює правила доказовості та визначає допустимі методи дослідження. Завдяки методології, наукове знання стає об'єктивним, тобто відображає реальність такою, якою вона є, незалежно від суб'єктивних поглядів дослідника.

У контексті державно-правових досліджень методологія відіграє особливо важливу роль. Вона дозволяє виявити тенденції розвитку правових явищ, оцінити ефективність правових норм та інститутів, а також розробити рекомендації щодо вдосконалення законодавства.

Таким чином, методологія є не просто набором правил і прийомів, а складною системою знань, що визначає якість наукового дослідження. Вона забезпечує об'єктивність, достовірність та релевантність отриманих результатів, роблячи наукове пізнання більш ефективним і корисним для суспільства.

Детальний аналіз наукової літератури з права вказує, що питання методології правових досліджень, особливо в контексті адміністративного судочинства, залишається недостатньо розробленим. Незважаючи на важливість методології, науковці приділяють їй недостатньо уваги, обмежуючись лише коротким описом використаних методів у межах своїх досліджень. Більшість наукових праць з права зосереджуються на конкретних проблемах, не приділяючи достатньої уваги загальнотеоретичним питанням методології. Науковці, як правило, не проводять системного аналізу методологічних підходів у правознавстві, хоча й висвітлюють окремі аспекти методології правознавства. Так, у цьому контексті згадаємо праці таких вітчизняних науковців як: Л. Анохіна, Ю. Битяк, Є. Білозьоров, І. Бойко, А. Бондаренко, В. Боняк, Д. Бочаров, І. Бородін, І. Винокурова, Ю. Ведерников, С. Гусарев, А. Зеленев, Н. Коваленко, М. Корнієнко, Ю. Кравцов, Є. Курінний, А. Кучук, В. Малихіна, А. Манжула, Р. Миронюк, О. Мінченко, О. Міщенко, Л. Наливайко, В. Олашин,

Р. Ониско, О. Орлова, О. Пасенюк, В. Пекарчук, І. Позігун, В. Решота, О. Свида, І. Сердюк, М. Смокович, А. Собакарь, В. Стефанюк, О. Тихомиров, Т. Тур та ін.

Виходячи з означеного очевидною є необхідність детального висвітлення питання розуміння методології, її структури та безпосередньо опису методологічних засобів, що були використані у цьому дослідженні.

Отже, у науковій правничій літературі переважна більшість науковців наголошує на важливості методології, хоча при цьому не вироблено єдиного розуміння цього поняття. У цьому контексті згадаємо тезу А. Кучука та В. Пекарчука про те, що і до сьогодні методології правознавства притаманні такі протилежні характеристики: по-перше, важливість методології як чинника об'єктивності наукових знань, отриманих за допомогою її інструментарію, та необхідність оволодіння методологією наукового пізнання як критерію становлення науковця; по-друге, відсутність єдності у тлумаченні методології правознавства, її сутності та змісту [163, с. 28–29].

Безумовно, що методологія відіграє важливу роль у науковому пізнанні. Водночас, слід означити певні особливості методології у сферах гносеології, пов'язаних із суспільними явищами і, більш того, явищами соціокультурними (яким і є право та правові явища). Так, опис методології пізнання у природничій галузі має доволі просте (але водночас і доволі значиме) призначення. Будь-який науковець, що буде проводити таке ж дослідження і використає такі ж гносеологічні засоби, отримає такі ж результати. Методологія у цьому випадку є чинником об'єктивності отриманих знань, тим засобом, що дозволяє одержати один і той же результат різними дослідниками.

Суспільні та соціокультурні явища є надзвичайно складними і багатогранними. Вони охоплюють різні аспекти людського життя, включаючи економічні, політичні, правові, культурні та соціальні компоненти, що робить дослідження цих явищ більш складним і вимагає використання багатовимірного підходу.

На відміну від природничих наук, де об'єктивність результатів досягається через контрольовані експерименти і повторюваність, у гуманітарних науках велика роль відводиться суб'єктивним інтерпретаціям дослідників. Культурні, історичні та соціальні контексти впливають на те, як дослідники інтерпретують дані та які висновки роблять.

У суспільних науках існує багато різних методологічних підходів і шкіл, що дозволяє більш глибоко і всебічно досліджувати складні явища, але також ускладнює порівняння і стандартизацію результатів.

Соціокультурний контекст може значно впливати на результати дослідження. Те, що є істинним в межах однієї парадигми сприйняття права або культури, може не бути таким в іншому. Тому дослідники повинні бути дуже уважними до контекстуальних факторів і враховувати їх у своїх дослідженнях. Так, у межах природного розуміння права важливим є дотримання судом принципів права, прав людини, вимог правовладдя (хоча й звісно відповідно до приписів закону, але закону «якісного» – «у правовій державі теоретично і на практиці закони мають відповідати духу права» [145, с. 29] – відзначають Ю. Крисюк й А. Лобач), натомість у державі, правова система якої ґрунтується на юридичному нормативізмі, більш важливе значення має суто дотримання «букви» закону. «За формального підходу до букви і духу предметом тлумачення може бути тільки буква правової норми, за допомогою якої вона дістала словесно-документальне оформлення» [315, с. 14] – зазначає М. Савенко.

Доволі показовим у цьому контексті є приклад з практики Європейського суду з прав людини за ст. 8 Європейської конвенції з прав людини і, зокрема, вкажемо на справи проти України, пов'язані із захистом права на недоторканність житла. Так, національні суди тривалий час тлумачили положення законодавства суто через нормативну дефініцію житлового приміщення (згідно зі ст. 379 Цивільного кодексу України «житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше жите приміщення, призначені та придатні для постійного або тимчасового

проживання в них» [374]. У постанові Пленуму Верховного Суду України, прийнятій у 2009 році, термін «житло» розуміється як «приміщення, призначене для постійного або тимчасового проживання людей (будинок, квартира, дача, номер у готелі тощо). До житла прирівнюються також ті його частини, в яких може зберігатися майно (балкон, веранда, комора тощо), за винятком господарських приміщень, не пов'язаних безпосередньо з житлом (гараж, сарай тощо)» [287]. Відзначимо, що доволі детально такий аналіз здійснено О. Мінченко у дослідженні, присвяченому лінгвістичній теорії правознавства [185, с. 69–73]). Тому ні офіс, ні складські приміщення не розглядаються як житло (а відповідно на них не поширюється більш посилений захист в контексті захисту права на недоторканність житла). Однак, Європейський суд з прав людини, використовуючи принцип автономного тлумачення норм Конвенції, значно ширше розуміє поняття житла, виходячи саме з сутності прав людини [430; 442].

Разом з тим, національні суди часто дотримуються суворої нормативної дефініції, визначеної в законодавстві. Для них житлове приміщення – це конкретно визначене законом місце, яке використовується для постійного проживання. Це призводить до того, що об'єкти, які не підпадають під це визначення, не отримують правовий захист, передбачений для житла. Такий підхід обмежує сферу застосування права на недоторканність житла, залишаючи деякі категорії об'єктів без належного захисту. Це може призводити до порушення прав власників або користувачів таких приміщень.

Підхід Європейського суду з прав людини дозволяє йому враховувати сутність і мету прав людини, що гарантуються Конвенцією. Цей Суд розглядає поняття житла більш широко, виходячи з сутності права на недоторканність приватного життя і житла. Для Суду важливо, щоб приміщення, яке використовується для проживання або має значний зв'язок з особистим життям людини, отримувало належний правовий захист. Таким чином, садовий будинок, офіс або складські приміщення можуть

вважатися житлом у розумінні ст. 8 Конвенції, якщо вони виконують функцію житла для конкретної особи.

Розглядаючи цей приклад, можна побачити, як різні підходи до тлумачення права впливають на захист прав людини. У межах природного розуміння права важливими є принципи справедливості та права людини, тоді як юридичний нормативізм акцентує на формальному дотриманні закону. Страсбурзький Суд демонструє, що підхід, заснований на сутності прав людини і автономному тлумаченні норм, може забезпечити більш ефективний захист прав у сучасному суспільстві.

Слід зазначити, що вказаний підхід Європейського суду наразі набуває все більшого розповсюдження і у національній судовій практиці. Зокрема, у постанові Верховного Суду від 27 серпня 2024 року по справі № 201/193/22 було сформульовано правову позицію, згідно якої «тривалий час проживання особи в житлі, незалежно від його правового режиму, є достатньою підставою для того, щоб вважати відповідне житло належним такій особі в розумінні ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а тому наступне виселення її з відповідного житла є не виправданим втручанням у приватну сферу особи, порушенням прав на повагу до житла» [252].

Більш того, слід наголосити, що різними є не тільки способи «віднайдення» права: суддя в межах превалювання природного розуміння права звертається не тільки до абстрактного юридичного припису (відповідно право не обмежується суто законодавством), натомість суддя в межах превалювання нормативного розуміння права звертається суто до абстрактного юридичного припису. Відтак, право (і правові явища) за природного розуміння права та юридичного нормативізму є різними; це не різні прояви одного явища, це різні явища (відповідно і засоби їх пізнання є різними).

Опис методології пізнання у природничій галузі має більш просте і чітке призначення. У природничих науках головним завданням методології є забезпечення об'єктивності та повторюваності результатів. Якщо науковець виконує експеримент або

дослідження за суворо визначеною методикою і визначеним переліком підходів та методів, то інші науковці, повторивши ці дії, повинні отримати такі ж результати. Це забезпечує високу ступінь надійності і валідності наукових знань у природничих науках.

Загалом, вибір і застосування методології у суспільних та природничих науках має свої особливості і вимоги. У суспільних науках важливо враховувати складність, суб'єктивність і контекстуальність, тоді як у природничих науках пріоритет надається об'єктивності, повторюваності та стандартизації методологічних засобів.

Саме тому слід вказати на важливість окреслення типу розуміння права чи, принаймні, тих пропедевтичних положень, на яких здійснюється дослідження.

В умовах демократичного суспільства правосуддя має ґрунтуватися саме на цінностях демократичного суспільства, зокрема, людській гідності, правах людини та ін. Саме тому доцільно вести мову про природний тип розуміння права. Відтак, гносеологія адміністративного судочинства в демократичних державах має здійснюватися виходячи з положень природної школи права (*ius naturale*). Це передбачає серед іншого і те, що судові рішення та правові норми повинні відображати і захищати ці цінності, забезпечуючи справедливість, рівність та повагу до кожного індивіда.

Природний тип розуміння права, або природне право (*ius naturale*), базується на ідеї, що існують певні невід'ємні права та моральні принципи, які випливають з самої природи людини та суспільства [130, с. 146]. Ці права і принципи є універсальними і незмінними, незалежно від конкретних правових систем або політичних режимів [151, с. 89].

Природне право підкреслює важливість людської гідності як основи будь-якої правової системи. Кожна людина має внутрішню цінність, яка повинна бути захищена і поважана [156, с. 128]. У адміністративному судочинстві це означає, що рішення судів повинні поважати і захищати гідність кожного громадянина, особливо в ситуаціях, коли мова йде про взаємодію з державними органами та посадовими особами.

Природне право також наголошує на невід'ємних правах людини, таких як право на життя, свободу, безпеку, справедливий судовий процес тощо. Ці права мають бути гарантовані та захищені державою. У контексті адміністративного судочинства це означає, що суди повинні забезпечувати дотримання прав людини, навіть якщо це суперечить окремим положенням національного законодавства.

Зважаючи на означене, не можна не згадати декілька прикладів, які пояснюють, що мається на увазі. По-перше, згадаємо рішення Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина щодо неконституційності законодавства про можливість збиття літака, захопленого терористами.

У 2005 році в Німеччині було прийнято закон, який дозволяв збивати цивільні літаки, захоплені терористами, якщо вони становлять загрозу для життя великої кількості людей. Закон викликав значний резонанс у суспільстві та серед правознавців, оскільки він піднімав питання про цінність людського життя і право держави на прийняття таких рішень.

Конституційний Суд Німеччини визнав цей закон неконституційним. Суд аргументував своє рішення тим, що держава не має права використовувати життя невинних людей як засіб для досягнення цілей, навіть якщо ці цілі спрямовані на захист інших громадян. Збиття літака означало б умисне вбивство невинних пасажирів, що суперечить принципам людської гідності та правам людини, закріпленим у Конституції Німеччини [402]. «Держава не має права свідомо позбавляти життя меншість громадян, зокрема екіпаж та пасажирів літака, заради захисту більшості. Зважування цінності людських життів на основі чисельної переваги однієї групи над іншою є неприпустимим. Держава не може обґрунтовувати вбивство одних людей їхньою меншою кількістю порівняно з тими, кого вона сподівається врятувати» [402] – йдеться у рішенні.

Цей приклад яскраво ілюструє, як принципи природного права і людської гідності застосовуються в судовій практиці. Конституційний Суд Німеччини прийняв рішення, керуючись

не буквою закону, але моральними принципами, які є основою правової системи демократичного суспільства. Це рішення підкреслює важливість захисту людської гідності і прав людини навіть у найскладніших і екстремальних ситуаціях.

По-друге, згадаємо рішення Європейського суду з прав людини у справі Öneriildiz проти Туреччини (заява № 48939/99). Ця справа стосувалася знищення будинку заявника під час вибуху метану на звалищі. Турецька влада знала (могла знати) про небезпеку, але не вжили достатніх заходів для її усунення, що призвело до загибелі тридцяти дев'яти людей, включаючи родичів заявника [431].

Європейський суд з прав людини визнав Туреччину винною у порушенні права на життя (ст. 2 Європейської конвенції з прав людини). Суд зазначив, що держави зобов'язані вживати превентивні заходи для захисту життя людей, коли відомо про існування потенційної загрози. У даному випадку Туреччина не виконала свого обов'язку забезпечити безпеку своїх громадян.

Цей приклад демонструє застосування принципів об'єктивності та повноти у судових рішеннях, а також пріоритет прав людини. Страсбурзький суд проаналізував всі аспекти справи, врахувавши як юридичні, так і фактичні обставини. Суд виніс рішення, виходячи з фундаментальних прав людини, забезпечуючи справедливість і захист прав заявника.

По-третє, відзначимо й рішення Європейського суду з прав людини у справі K.-H. W. проти Німеччини (заява № 37201/97). Справа стосувалася экс-солдата Національної народної армії Німецької Демократичної Республіки, засудженого за дії, що він вчинив, коли служив на східнонімецькому кордоні. Після возз'єднання Німеччини заявника було засуджено німецькими судами за участь у стрілянині на кордоні, яка призвела до загибелі кількох людей, які намагалися втекти на Захід [422].

Європейський суд з прав людини у 2001 році ухвалив, що засудження заявника не порушило ст. 7 Європейської конвенції з прав людини (право на законність покарання), яка забороняє покарання без закону. Суд аргументував своє рішення тим, що дії

заявника порушували загально визнані права людини і норми міжнародного права, навіть якщо вони були дозволені національним законодавством Німецької Демократичної Республіки на той час.

Цей випадок підкреслює важливість принципів природного права і захисту прав людини навіть у контексті ретроактивного застосування права. Страсбурзький суд визнав, що дії заявника порушували основні права людини, які є універсальними і не можуть бути ігноровані навіть за умов, коли національне законодавство дозволяє подібні дії. Це рішення демонструє, як міжнародні суди застосовують принципи об'єктивності і повноти при розгляді складних історичних і політичних ситуацій.

Це рішення показує, як важливо дотримуватися принципів прав людини і міжнародного права при винесенні судових рішень. Навіть якщо національне законодавство на певному етапі історії дозволяло порушення прав людини, міжнародні суди можуть визнати ці дії незаконними і накласти відповідні санкції. Це рішення підкреслює значення природного права і загально визнаних прав людини у забезпеченні справедливості і відповідальності за порушення основоположних прав.

По-четверте, згадаємо рішення Верховного Суду Сполучених Штатів Америки у справі *Brown v. Board of Education of Topeka*. Ця справа була однією з ключових у боротьбі проти расової сегрегації в Сполучених Штатах Америки. Позивачі оскаржували законність расової сегрегації в державних школах, яка порушувала принцип рівності, закріплений у Конституції.

У 1954 році Верховний Суд виніс історичне рішення, визнавши, що сегрегація в державних школах є неконституційною, оскільки вона порушує принцип рівного захисту, гарантованого Чотирнадцятою поправкою до Конституції Сполучених Штатів Америки. «Сегрегація білих і афроамериканців у державних школах штату виключно за расовою ознакою, відповідно до законів штату, які дозволяють або вимагають такої сегрегації, позбавляє афроамериканських дітей рівного захисту законів, гарантованого Чотирнадцятою поправкою, навіть незважаючи

на те, що фізичні засоби та інші «відчутні» фактори білих і афроамериканських шкіл можуть бути рівними.» [400, с. 486–496].

Це рішення відображає важливість принципів людської гідності і рівності в правовій системі. Верховний Суд Сполучених Штатів Америки прийняв рішення, керуючись не буквою закону, але моральними принципами, які є основою демократичного суспільства. Це рішення стало важливим кроком у боротьбі за права людини і рівність в Америці.

Наведені приклади демонструють, як положення природного права застосовуються в судових рішеннях у демократичних державах. Вони підкреслюють важливість захисту прав людини, людської гідності та моральних принципів у правосудді. Адміністративне судочинство у демократичних державах має ґрунтуватися на цих принципах, забезпечуючи справедливість і повагу до кожного індивіда.

Таким чином, гносеологія адміністративного судочинства в демократичних державах має здійснюватися виходячи з положень природної школи права. Дослідження і аналіз адміністративного судочинства повинні враховувати принципи і цінності, закладені в природному праві. Дослідження адміністративного судочинства повинні бути об'єктивними та всебічними, враховувати різні аспекти права і забезпечувати повагу до фундаментальних прав і свобод людини.

У дослідженні адміністративного судочинства важливо враховувати моральні принципи, які лежать в основі природного права, що дозволяє аналізувати не тільки юридичні, але і моральні аспекти правових норм і судових рішень. Дослідження адміністративного судочинства повинні акцентувати увагу на захисті прав людини, що передбачає аналіз практики судів з точки зору відповідності міжнародним стандартам прав людини, таких як Європейська конвенція з прав людини.

У межах природного розуміння права судді повинні керуватися не тільки буквою закону, але і принципами природного права. Це означає, що у випадках конфлікту між законом і фундаментальними правами людини, перевагу слід віддавати правам

людини. Наприклад, у випадках оскарження адміністративних рішень, які порушують права людини, суди повинні забезпечувати захист цих прав навіть якщо адміністративні органи діяли формально відповідно до закону (щодо цього у наступних розділах роботи буде наведено приклади з судової практики українських судів). Хоча безумовно і законодавці повинні враховувати принципи природного права при підготовці проектів нормативно-правових актів. Що є чинником забезпечення стану, за якого нові закони будуть справедливими, морально обґрунтованими і відповідатимуть фундаментальним правам людини.

Таким чином, застосування принципів природного права в адміністративному судочинстві у демократичних державах є необхідною умовою для забезпечення справедливості, захисту прав людини і поваги до людської гідності. Гносеологія адміністративного судочинства повинна базуватися на положеннях природного права, що дозволить отримувати об'єктивні і всебічні результати досліджень, а також сприятиме розвитку правової системи на основі фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

До того ж, не можна не вказати і на те, що слід розмежувати методологію та методіку. Таке розмежування є важливим, оскільки ці поняття, хоч і пов'язані між собою, мають різні значення і виконують різні функції у науковому дослідженні. «Торкаючись оптимальної методіки проведення дослідження (на відміну від його методології), слід зазначити, що в процесі проведення правового дослідження алгоритм дій наступний: 1) вибір координатного центру дослідження; 2) огляд літератури; 3) постановка гіпотези; 4) дизайн досліджень; 5) збір даних; 6) аналіз даних; 7) інтерпретація даних; звіт» [129, с. 55] – відзначає В. Копча.

Методологія є сукупністю теоретичних засад, принципів, підходів і методів, що визначають загальний напрямок дослідження. Вона охоплює філософські, теоретичні та концептуальні основи, на яких базується наукове пізнання. Методіка є практичним застосуванням методології, конкретним набором технік, що використовуються для збору, аналізу та інтерпретації даних. Методіка,

наприклад, може включати конкретні процедури проведення опитувань, експериментів, інтерв'ю або спостережень. Методика наукового пізнання конкретизує теоретичні положення методології у вигляді конкретних дослідницьких процедур.

Методологія і методика тісно пов'язані між собою. Методологія визначає загальні принципи, підходи, методи, які потім реалізуються через методику. Таким чином, методологія надає теоретичну основу, а методика – практичний аспект.

Зважаючи на означене, у цій частині роботи ми акцентуємо увагу саме на методології наукового пізнання адміністративного судочинства. Одразу ж наголосимо на тому, що існуючі у правознавстві дефініції відповідного поняття зосереджують увагу на структурному його розумінні, наводячи визначення саме через перелік складових методології. Так, зазвичай вказується, що методологія – «це система принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ» [343, с. 21]. Такий підхід, на нашу думку, є не зовсім вдалим, оскільки не дає можливості повною мірою акцентувати увагу на сутнісному аспекті пізнаваного явища – методології.

До того ж, згадаємо, що у логіці поняття розглядається як форма абстрактного мислення, яка розкриває предмети і явища через їх сутнісні ознаки. «Тому мати поняття про предмет – означає знати, які ознаки йому притаманні, в яких зв'язках і відношеннях він знаходиться з іншими предметами і чим він від них відрізняється» [123, с. 131].

Як ми вказали, за основу аналізу досліджуваного поняття, ми беремо його сприйняття як сукупності теоретичних принципів, підходів і методів, що визначають засоби та способи отримання, систематизації та перевірки знань у наукових дослідженнях, орієнтуючи дослідника на досягнення об'єктивності, надійності та достовірності результатів. Водночас, виокремимо ознаки цього поняття.

Ознаки методології наукового пізнання:

1. Теоретичність. Методологія базується на теоретичних принципах і підходах, що визначають загальні напрямки і рамки

наукового пізнання. Вона забезпечує фундамент для розуміння і структурування процесу дослідження.

2. Сукупність принципів, підходів та методів. Методологія включає в себе різноманітні принципи, підходи та методи, які визначають конкретні способи збору, аналізу та інтерпретації даних, що забезпечує системний підхід до дослідження. Вона охоплює засоби (інструменти, техніки) наукового пізнання, що використовуються для досягнення поставлених цілей дослідження.

3. Спрямованість на об'єктивність. Однією з сутнісних ознак методології є прагнення до об'єктивності, що означає неупередженість і відтворюваність результатів дослідження.

4. Надійність і достовірність. Методологія має на меті забезпечити надійність і достовірність знань, отриманих у процесі наукового дослідження, що включає перевірку і підтвердження результатів.

5. Систематизація знань. Методологія передбачає систематизацію знань, тобто організацію та структурування інформації у такий спосіб, що робить її зрозумілою та корисною для подальшого використання та дослідження.

Отже, методологія наукового пізнання є системною сукупністю теоретичних принципів, підходів і методів, що визначають засоби та способи досягнення об'єктивних, надійних і достовірних знань у наукових дослідженнях.

Відзначимо, що ми також вказуємо у визначенні на ті інструменти, що становлять методологічні засоби, однак, не обмежувемось цим. Додамо, що ми це зробили свідомо для вказівки і на ті елементи, які й складають собою методологію. Це особливо важливо в умовах, коли у юриспруденції не склалось єдиного підходу до розуміння цих елементів (як і до того, що це за елементи).

Вкажемо, що поняття «структура» є багатограним і залежить від контексту використання. Хоча зазвичай цей термін розуміється як впорядкований взаємозв'язок елементів, що є цілісним утворенням. У аспекті нашого дослідження ми розглядаємо структуру методології як організовану сукупність елементів, які

взаємодіють між собою, забезпечуючи цілісність і ефективність пізнавального процесу. У контексті методології адміністративного судочинства, структура – це логічно послідовний набір методів, підходів та принципів дослідження.

Більшість дослідників підкреслюють, що методи є ключовим компонентом методології, саме вони забезпечують безпосередній інструментарій для пізнання [162, с. 9–12]. Можливо, саме тому науковці часто ототожнюють методологію з методами дослідження [134], підкреслюючи їхню безпосередню роль у пізнавальному процесі.

Відтак, безпосереднім інструментарієм наукового пізнання є логічні методи аналізу та синтезу, абстрагування, дедукції та індукції та ін. Ці методи є фундаментальними для наукового дослідження, оскільки вони дозволяють систематизувати інформацію, формулювати гіпотези, перевіряти їх та робити обґрунтовані висновки. Кожен з цих методів має свої особливості та призначення, що робить їх незамінними в арсеналі дослідника.

Аналіз – це метод розчленування цілого на частини з метою вивчення кожної з них окремо. Він дозволяє детально розглянути кожен компонент об'єкта дослідження, зрозуміти його властивості та функції. Цей метод серед іншого дозволяє виокремлювати ознаки досліджуваних предметів та явищ, досліджувати їх сутність.

Синтез – це метод поєднання окремих елементів у ціле для отримання загального уявлення про об'єкт дослідження. Він дозволяє інтегрувати різні частини в єдину систему, розуміти їх взаємозв'язки та взаємодії. У дослідженнях адміністративного судочинства синтез може бути використаний для формування загального уявлення про цей різновид правосуддя, інтеграції результатів аналізу окремих елементів у цілісну картину, формулювання висновків тощо.

Абстрагування – це метод відокремлення суттєвих властивостей об'єкта від несуттєвих, що дозволяє зосередитися на ключових аспектах дослідження. У дослідженнях правових явищ абстрагування допомагає виокремити основні характеристики

адміністративного судочинства, відкинувши менш важливі деталі, що дозволяє глибше зрозуміти фундаментальні аспекти пізнаваного явища.

Дедукція – це метод логічного виведення конкретних висновків з загальних положень або принципів. Вона дозволяє застосовувати загальні теоретичні знання до конкретних випадків. У дослідженні адміністративного судочинства дедукція може бути використана для застосування загальних правових принципів, а також принципів правосуддя до досліджуваного явища, що допомагає зрозуміти основні засади адміністративного судочинства його сутнісний характер.

Індукція – це метод логічного виведення загальних положень з конкретних фактів і спостережень. Вона дозволяє формулювати загальні принципи на основі емпіричних даних. У дослідженнях адміністративного судочинства індукція може бути використана для виявлення загальних тенденцій у судовій практиці на основі аналізу діяльності відповідних судових установ.

Відтак, логічні методи аналізу та синтезу, абстрагування, дедукції та індукції, а також інші методи наукового пізнання є ключовими інструментами для проведення ефективних і достовірних наукових досліджень. У сфері адміністративного судочинства їх застосування дозволяє забезпечити об'єктивність, повноту і системність досліджень, що сприяє глибокому розумінню правових явищ та розробці обґрунтованих рекомендацій для вдосконалення правової системи.

Складовою методології є й принципи наукового пізнання. Вони забезпечують відповідність отриманих знань вимогам до наукових даних, зокрема, об'єктивність та всебічність [154, с. 47]. Принципи наукового пізнання відіграють ключову роль у визначенні того, як дослідження має бути проведене, щоб результати були надійними та достовірними, а також забезпечують логіку, системність та ефективність наукового пошуку.

До принципів наукового пізнання належать: принцип об'єктивності, принцип причинності (детермінізму), принцип системності, принцип розвитку, принцип єдності теорії та практики, принцип

конкретності істини, принцип логічності, принцип перевірюваності, принцип інтерсуб'єктивності, принцип гласності.

Акцентуємо увагу на двох основних принципах наукового пізнання.

1. Принцип об'єктивності. Передбачає, що наукові знання повинні бути незалежними від особистих упереджень, думок або побажань дослідника. Це означає, що результати дослідження повинні відображати реальність такою, якою вона є, а не якою її бачить або хоче бачити дослідник. Об'єктивність забезпечується через використання стандартизованих методів, перевірку результатів іншими дослідниками та уникнення суб'єктивних впливів.

У дослідженнях правових явищ додатковим фактором об'єктивності є обґрунтованість. Обґрунтованість у цьому контексті означає, що всі висновки та твердження повинні бути підкріплені логічними аргументами, доказами та відповідати правовим нормам і принципам. Це забезпечує не лише точність і надійність наукових результатів, але й їхню легітимність і прийнятність у правовій сфері.

У дослідженнях правових явищ висновки повинні впливати з логічно обґрунтованих передумов. Це передбачає, що дослідник повинен чітко аргументувати свої позиції, використовуючи раціональні та логічні міркування. Твердження і висновки мають бути підтверджені відповідними доказами (юридичні документи, судові рішення, статистичні дані або інші надійні джерела інформації), відповідати чинним правовим нормам і принципам. Дослідник повинен враховувати наявне законодавство, судову практику і доктрину, що дозволяє забезпечити правову коректність дослідження.

Обґрунтованість допомагає зменшити суб'єктивність, оскільки дослідник зобов'язаний спиратися на об'єктивні докази і раціональні аргументи, а не на особисті упередження або інтуїцію. Обґрунтованість є критерієм наукового знання [40, с. 88]. Дослідження, що базується на обґрунтованих аргументах і доказах, є більш надійним і достовірним, дозволяючи іншим дослідникам перевірити і підтвердити отримані результати,

що є важливим для наукової спільноти. Це важливо для використання результатів дослідження у практичній діяльності, включаючи законодавчу роботу, судові процеси та правничу освіту.

Обґрунтованість є важливим додатковим фактором об'єктивності у дослідженнях правових явищ. Вона забезпечує логічну послідовність, підтримку доказами та ґрунтовність на правових нормах, що робить дослідження більш надійним і прийнятним. Дотримання обґрунтованості дозволяє забезпечити високий рівень наукової і правової коректності, що є необхідним для розвитку правової науки і практики.

2. Принцип всебічності (доволі часто вказується як принцип всебічності та повноти). Принцип всебічності означає, що дослідження повинно охоплювати всі значущі аспекти об'єкта вивчення [194, с. 217]. Це передбачає комплексний підхід до дослідження, який враховує різні фактори і взаємозв'язки між ними. Всебічність досягається через використання різних методів і джерел даних, що дозволяє отримати більш повну і точну картину досліджуваного явища.

Принципи наукового пізнання є фундаментом, на якому базується вся методологія дослідження. Вони визначають: стандарти верифікації (принципи забезпечують високі стандарти якості наукових знань, роблячи їх надійними і достовірними через можливість верифікації); етичні норми (дотримання принципів сприяє реалізації етичних норм у наукових дослідженнях, що важливо для підтримки довіри до науки); методологічну послідовність (принципи допомагають забезпечити послідовність і системність у підходах до дослідження, що робить процес наукового пізнання більш структурованим і ефективним).

Таким чином, принципи наукового пізнання є невід'ємною складовою методології, оскільки вони забезпечують відповідність отриманих знань вимогам до наукових даних, зокрема об'єктивності та всебічності. Дотримання цих принципів гарантує, що наукове дослідження буде проведене на високому рівні, а його результати будуть достовірними, надійними і корисними для подальшого розвитку науки.

У контексті предмету нашого дослідження вкажемо, що для проведення наукових досліджень у сфері правосуддя загалом і адміністративного судочинства, зокрема, необхідно застосовувати принципи об'єктивності та всебічності, що дозволяє отримати всебічні і достовірні результати, які можуть бути використані для подальшого розвитку адміністративного права та вдосконалення судової практики.

Для забезпечення об'єктивності дослідження адміністративного судочинства необхідно використовувати надійні та верифіковані джерела інформації. Важливо також враховувати різні точки зору та позиції, що дозволяє уникнути однобічності та отримати більш об'єктивну картину досліджуваного явища. Особливої уваги потребує обґрунтування авторської позиції.

Окремим чинником об'єктивності є використання порівняльного аналізу, що дозволяє зіставити практику адміністративного судочинства у різних демократичних державах, що, в свою чергу, допомагає виявити загальні тенденції та особливості.

Принцип всебічності у дослідженні адміністративного судочинства передбачає, що дослідження має охоплювати всі значущі аспекти об'єкта вивчення, дозволяючи отримати всебічну та комплексну картину. Це особливо важливо у дослідженнях адміністративного судочинства, де необхідно враховувати як юридичні, так і соціальні, політичні та економічні аспекти.

Для забезпечення повноти дослідження необхідно враховувати різні рівні правового регулювання та практики, включаючи аналіз міжнародних стандартів, національного законодавства, а також судової практики адміністративних судів.

Застосування принципів об'єктивності та всебічності у дослідженнях адміністративного судочинства у демократичних державах є ключовим для отримання надійних та достовірних результатів. Дотримання цих принципів забезпечує неупередженість та всебічність аналізу, що дозволяє отримати глибоке розуміння функціонування адміністративного судочинства та розробити рекомендації для його вдосконалення. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню рівня захисту прав

і свобод громадян та зміцненню правової системи у демократичних державах.

Важливу роль у вивченні предмету гносеології відіграють методологічні підходи. Знову таки щодо цього елементу методології у національному праві не склалось єдиного його розуміння. На нашу думку, найбільш обґрунтованим (за сутнісним відображенням) видається визначення, запропоноване І. Сердюком, який вважає, що методологічний підхід – це комплексне поєднання філософських поглядів, теоретичних знань та власне методології, яке визначає загальну стратегію дослідження. Він впливає на вибір фактів для вивчення та їхнє подальше пояснення, а також змінюється залежно від того, як саме ми розглядаємо об'єкт дослідження [325, с. 57]. Хоча не можна повною мірою погодитись з вказаним науковцем щодо виокремлення ним філософського або ж світоглядного, теоретичного, а також методологічного знання, оскільки незрозуміло, чому методологічне чи філософське знання не може бути теоретичним? І, навпаки.

У цьому ж аспекті відзначимо й виокремлення так званих методологічних рівнів: філософського, загальнонаукового та інших. Щодо «інших», то в літературі спостерігаються різні варіації виокремлення цього (цих) рівнів. У більшості випадків третій рівень називається як «спеціально науковий» (або окремо науковий, або конкретно науковий), передбачаючи методи, що використовуються суто певною групою наук. Хоча, доволі часто спеціально наукові методи та окремо наукові методи вказуються як окремі рівні методології [103, с. 13] (однак критерії такого відмежування є надто «розмитими» та не дозволяють чітко визначити, який з конкретних методів до якого рівня належить). Вважаємо, що такий підхід на сьогодні не відповідає рівню розвитку сучасного правознавства, що не передбачає наявності певних рівнів методології. Доволі влучно з цього приводу висловився академік М. Костицький, зазначаючи, що, у правничій науці немає жодної чіткої ієрархії методів (філософські методи, загальнонаукові та конкретно наукові методи), а по-друге, вона значною мірою покладається на методи,

запозичені з інших наук, зокрема, логіки (правнична наука не створила власного унікального набору методів, а скоріше використовує вже існуючі, адаптуючи їх до специфіки правових досліджень) [135, с. 12–13].

Більш обґрунтованою є позиція А. Кучука, який саме й виокремлює у структурі методології методи, підходи та принципи [148, с. 59–84], відповідно до якої ми й здійснюємо дескрипцію методології адміністративного судочинства.

Щодо тих методологічних підходів, які доцільно використати для пізнання адміністративного судочинства, слід вказати наступне. По-перше, зазначимо, що властивість праву та правовим явищам соціокультурного характеру [130; 131] вимагає застосування науковцем аксіологічного підходу. Це повною мірою стосується й пізнання адміністративного судочинства. Кожна національна правова система ґрунтується на певних цінностях, які визначають її зміст. Так, очевидно, що суд функціонуватиме по-різному залежно від того, чи заснований він на цінностях прав людини і верховенства права, чи на тоталітарних принципах. Наприклад, радянське судочинство, яке фактично не визнавало адміністративного правосуддя, підтверджує цю тезу. Згадаємо припис чинного законодавства, відповідно до якого протягом десятиліть комуністичного режиму в Україні та радянській державі мільйони людей стали жертвами масових репресій, що торкнулися всіх сфер життя і супроводжувалися позбавленням волі, депортаціями та фізичним знищенням. Ідеологічні догми комуністичного режиму стали причиною цих масштабних репресій, що здійснювалися з політичних, соціальних, національних мотивів [285].

На підтвердження вказаного нами положення варто згадати і приписи Закону «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [272].

Наголосимо, що наявність незалежного суду є визначальною ознакою демократичної держави. Саме незалежність судової влади від політичного впливу є визначальним критерієм для класифікації держави як демократичної. Залежний суд

є характерною рисою як гібридних, так і авторитарних режимів [452]. Урахування цього критерію індексом демократії й стало фактором обрання саме даних цього рейтингу для визначення демократичних держав.

Аксіологічний підхід у дослідженні адміністративного судочинства дозволяє встановити ті основні цінності, на яких воно базується, і якими керуються органи судової влади при ухваленні рішень. Він дає змогу з'ясувати, чи відповідає стан правосуддя у державі вимогам прав людини, а також верховенства права.

Аксіологічний підхід є незамінним інструментом для діагностики системи адміністративного судочинства, оскільки дозволяє виявити її недоліки та визначити пріоритетні напрямки реформ. Аналіз цінностей, які лежать в основі адміністративного судочинства, допомагає розробити більш ефективні стратегії реформування цієї системи, оскільки розуміння цінностей, яким має відповідати адміністративне судочинство, є ключовим для створення справедливої та ефективної системи правосуддя. Аксіологічний аналіз дозволяє виявити розбіжності між декларованими цінностями та реальним станом справ в адміністративному судочинстві, що є важливим кроком на шляху до реформування.

У сучасних умовах особливої актуальності набуває герменевтичний підхід, який дозволяє всебічно аналізувати правові норми (як й інші правові явища) в їхньому конкретному соціокультурному контексті, сприяючи більш глибокому розумінню їхнього змісту та мети. Герменевтика є незамінним інструментом для дослідження правових явищ, оскільки вона дозволяє враховувати різноманітні фактори, що впливають на інтерпретацію правових явищ, та забезпечує більш адекватне вирішення правових спорів. Застосування герменевтичного підходу в пізнанні адміністративного судочинства дозволяє вийти за межі формального тлумачення правових норм (як і самої діяльності відповідних судових установ) і врахувати їхній реальний сенс у конкретній ситуації. Герменевтичний підхід дозволяє поєднати формально-логічний аналіз правових норм (і правових

явищ загалом) з урахуванням їхнього історичного та соціального контексту, що робить юридичну інтерпретацію більш гнучкою та адаптивною.

Урахування різноманітних контекстів, в яких функціонують правові явища, є необхідною умовою для їхньої адекватної інтерпретації. Герменевтичний підхід дозволяє здійснити такий комплексний аналіз і, таким чином, сприяє отриманню більш достовірних знань про правосуддя. Герменевтика надає науковцям інструменти для більш глибокого розуміння сутності правових явищ та їхнього призначення, що дозволяє їх пізнати.

Герменевтика – це наука про тлумачення, яка допомагає нам глибше розуміти тексти, мову та культурні явища в їхньому конкретному контексті. Особливо важливою вона стає в сучасному світі, де все більше значення набуває багатогранність і складність явищ. Це той інструмент, який дозволяє виходити за межі буквального тлумачення і розкривати глибинний зміст явищ, враховуючи їхню історію, культуру та соціальне оточення.

Розуміння будь-якого явища неможливе без урахування контексту, в якому воно існує. Саме герменевтика допомагає нам розкрити цей контекст і таким чином глибше проникнути в суть явища. Сучасний світ вимагає від нас здатність бачити явища в їхній багатогранності та складності. Герменевтика надає нам для цього необхідні інструменти, дозволяючи аналізувати явища в їх різному контексті.

Для адекватного розуміння будь-якого правового явища, зокрема адміністративного судочинства, необхідно враховувати комплексний контекст його функціонування, який включає політичні, економічні, соціальні та культурні чинники. Ігнорування цього контексту призводить до спрощеного і неповного уявлення про явище. Ігнорування контекстуальних факторів при вивченні адміністративного судочинства спотворює наше розуміння цього процесу і може призвести до неадекватних оцінок його ефективності.

У цьому аспекті також наведемо слова В. Дудченко про те, що «яскравим виявом герменевтичного підходу до права є феномен дискреційних повноважень суддів» [66, с. 15].

Всебічне дослідження адміністративного судочинства неможливе без застосування історичного методу. Вивчення історії дозволяє зрозуміти, як виникло і розвивалося це явище, які чинники вплинули на його становлення і які тенденції характерні для його розвитку. Історичний підхід є ключовим для розуміння сучасного адміністративного судочинства. Він дозволяє виявити його коріння, простежити еволюцію і передбачити тенденції розвитку. Історичний підхід є незамінним інструментом для дослідників адміністративного судочинства, оскільки він дозволяє виявити причини і наслідки історичних змін, порівняти досвід різних країн і розробити ефективні стратегії розвитку. Заглиблення в історію адміністративного судочинства дозволяє нам краще зрозуміти його сучасні проблеми і розробити більш ефективні рішення.

З огляду на те, що адміністративне судочинство є динамічним процесом, що здійснюється спеціально уповноваженими органами, для його дослідження необхідно застосовувати діяльнісний підхід, який дозволяє аналізувати взаємодію всіх учасників цього процесу.

Діяльнісний характер адміністративного судочинства вимагає від дослідників застосування спеціальних методів, які дозволяють аналізувати не тільки результати судових рішень, а й сам процес їх ухвалення. Застосування діяльнісного підходу до вивчення адміністративного судочинства дозволяє розробити більш ефективні механізми його функціонування та підвищити якість правосуддя. У цьому аспекті згадаємо праці українського науковця Є. Білозьорова щодо можливостей використання діяльнісного підходу для вивчення правових явищ [15; 16].

Застосування діяльнісного підходу дає змогу дослідити адміністративне судочинство як систему взаємодій, що відбуваються в часі і просторі. Цей підхід допомагає нам зрозуміти, як працює «механізм» адміністративного судочинства, які етапи він включає і які проблеми виникають на кожному з них. За допомогою діяльнісного підходу ми можемо виявити «слабкі місця» в адміністративному судочинстві та запропонувати шляхи їх усунення.

Діяльнісний підхід до дослідження адміністративного судочинства є цінним інструментом, оскільки він дозволяє не лише теоретизувати, а й отримувати практичні дані про його функціонування, що є необхідним для ефективного реформування. Важливо зазначити, що цей методологічний інструмент допомагає оцінити, наскільки ефективно адміністративні суди забезпечують верховенство права та захищають права і свободи громадян, а також права на справедливий суд.

Адміністративний суд – це не ізольований орган, а складова частина системи правосуддя. Для забезпечення ефективного захисту прав людини необхідна узгоджена робота всіх інститутів держави. Саме тому системний підхід є ключовим для розуміння адміністративного судочинства. Адміністративний суд, як невід’ємна частина системи правосуддя, повинен діяти в контексті загальних принципів верховенства права і поваги до прав людини. Системний підхід дозволяє нам оцінити, наскільки ефективно адміністративний суд виконує свою роль у цій системі.

Застосування системного підходу означає, що ми досліджуємо адміністративне судочинство не лише як сукупність окремих процедур, а як складну систему, де кожен елемент взаємопов’язаний з іншими. Системний підхід дозволяє нам не лише описати структуру адміністративного судочинства, а й зрозуміти, як воно функціонує в контексті ширших соціальних процесів. За допомогою системного підходу ми можемо виявити взаємозв’язки між адміністративним судочинством та іншими сферами суспільного життя, такими як економіка, політика, культура.

Додамо, що системний підхід дозволяє розглядати адміністративне судочинство як динамічну систему, що постійно розвивається і взаємодіє з навколишнім середовищем та допомагає зрозуміти, як зміни в суспільстві впливають на адміністративне судочинство і навпаки.

Системний підхід забезпечує всебічний аналіз адміністративного судочинства, дозволяючи виявити закономірності його функціонування та розробити ефективні стратегії для його вдосконалення. Системний підхід дозволяє перейти

від фрагментарного опису адміністративного судочинства до розуміння його як цілісної системи. Завдяки системному підходу ми можемо оцінити, наскільки адміністративне судочинство відповідає сучасним вимогам і потребам суспільства.

Системний підхід є ключовим для розуміння того, як адміністративне судочинство працює на практиці та як забезпечується верховенство права. Він дозволяє нам виявити як системні, так і локальні проблеми та розробити заходи для їх усунення. Системний підхід дозволяє нам побачити адміністративне судочинство як єдиний механізм, де кожна деталь має значення. Це допомагає нам зрозуміти, як окремі проблеми можуть впливати на систему в цілому [111, с. 385].

Порівняльний підхід є невід'ємною частиною сучасних юридичних досліджень, але його комплексність вимагає детального аналізу в рамках окремого питання, яке буде розглянуто нижче.

1.3. Особливості компаративної гносеології правових доктрин демократичних держав при правозастосуванні принципів адміністративного судочинства України

Прагнення України до європейської інтеграції та підвищення ефективності економіки вимагає вдосконалення національної правової системи. Для цього необхідно вивчати досвід країн з розвинутою економікою та правовими системами, що забезпечують високий рівень забезпечення прав людини. Саме тому актуальність компаративних досліджень є очевидною. Щоб забезпечити соціальну справедливість та сприяти економічному зростанню, Україна повинна вдосконалювати своє законодавство. Вивчення досвіду інших країн, особливо тих, що базуються на принципі верховенства права, є необхідним кроком на цьому шляху.

Метою порівняльних досліджень є виявлення кращих практик в економічно розвинутих країнах, які можна адаптувати до українських реалій. Це дозволить покращити стан правопорядку, підвищити ефективність української економіки, зміцнити

соціальний захист населення та наблизити Україну до європейських стандартів.

Окрім цього, актуальність компаративних досліджень зумовлена прагненням України до європейської інтеграції та необхідністю створення умов для реалізації прав людини.

Недостатня кількість порівняльно-правових досліджень в Україні є наслідком тривалого періоду ізоляції за часів Радянського Союзу. Закрита політична система та ідеологічні обмеження перешкоджали вивченню зарубіжного досвіду, що гальмувало розвиток порівняльного правознавства в нашій країні. Цей період української державності характеризувався ізоляцією від світової спільноти та ідеологічними обмеженнями, що було фактором лімітування доступу українських науковців до світового правового досвіду, що створило певні прогалини у відповідних знаннях та призвело до відставання України в цій галузі. Додамо, що ідеологічні догми радянської системи перешкоджали об'єктивному вивченню правових систем інших країн, особливо тих, що відрізнялися від радянської моделі.

«Одним з ключових чинників, які вплинули на відсутність порівняльно-правових досліджень, є ідеологічний аспект... Вивчення та аналіз правових практик інших країн було піддане ідеологічній фільтрації, що ускладнювало проведення об'єктивних порівняльних досліджень» [113, с. 302–303].

До того ж, виключно юридично-позитивістський підхід до правових явищ спотворює результати порівняльних досліджень, оскільки ігнорує важливі соціокультурні та історичні контексти, які впливають на функціонування правових систем. Обмеження компаративних досліджень лише юридичним позитивізмом призводить до одностороннього бачення права як суто державного феномену, ігноруючи при цьому його соціальну та культурну складові.

Активізація міжнародної співпраці, обмін досвідом та інформацією з іншими країнами, а також розвиток міждисциплінарних підходів є ключовими факторами для розвитку порівняльно-правових досліджень в Україні. Це дозволить подолати історичні обмеження та підвищити якість наукових досліджень.

Щоб підняти якість порівняльно-правових досліджень на новий рівень, необхідно реформувати наукову систему, активізувати міжнародні зв'язки та заохочувати міждисциплінарні підходи. Це дозволить подолати наслідки радянського спадку та створити потужну наукову базу для розвитку українського правознавства.

Додамо, що ефективне функціонування судової системи є одним із ключових факторів успішної євроінтеграції України. Подальше вдосконалення судової гілки влади є невід'ємною умовою на шляху до європейських стандартів. Оскільки адміністративне судочинство відіграє важливу роль у вирішенні публічно-правових спорів, наукове забезпечення цієї сфери має постійно розвиватися, ураховуючи міжнародні стандарти і досвід, зокрема, європейських держав.

Водночас, варто наголосити, що незважаючи на наявність значної кількості наукових розробок, порівняльно-правовий аспект в дослідженнях адміністративного судочинства залишається недостатньо розробленим, що обмежує можливості для вдосконалення цієї правової царини.

Вище, аналізуючи наукові публікації за предметом дослідження, ми вказали, що доцільно виокремити групу праць, у яких висвітлюється зарубіжний досвід функціонування адміністративного судочинства, порівняльно-правовий аналіз адміністративного судочинства.

На нашу думку, наукові праці з компаративного адміністративного судочинства можна поділити на дві основні групи:

1) дослідження, що порівнюють адміністративну юстицію різних груп країн (наприклад, країн з різними правовими системами або політичними режимами);

2) дослідження, присвячені аналізу адміністративного судочинства окремих держав. При цьому ця група досліджень може бути додатково поділена на ті, що лише описують зарубіжний досвід, та ті, що аналізують можливості його застосування в Україні [114, с. 160–161].

Дослідження, що аналізують адміністративну юстицію в різних країнах, мають значний внесок у розвиток науки

адміністративного права. По-перше, вони дозволяють отримати узагальнену картину адміністративного судочинства в різних правових системах, що сприяє формуванню міжнародних стандартів та кращих практик. По-друге, такі дослідження допомагають встановити взаємозв'язки між правовою системою, політичним режимом та особливостями адміністративного судочинства, що є важливим для розуміння процесів правового розвитку.

Так, цілком слушно у науковій правничій літературі вказується, що «на сучасному етапі особливої актуальності набувають теоретичні та прикладні розробки щодо запровадження в Україні адміністративної юстиції європейського зразка. Це обумовлено тим, що Україна прагне стати членом Європейського Союзу» [347, с. 155].

У контексті предмету нашого дослідження компаративний аспект має відбуватися принаймні виходячи з двох класифікацій держав. Так, у першу чергу вкажемо на поділ держав за типом державного правового режиму.

При цьому вкажемо, що державно-правовий режим зазвичай сприймається як сукупність методів, засобів та принципів здійснення державної влади, які визначають характер та особливості політичного, правового та економічного життя країни [342, с. 57]. Це поняття відображає, яким чином держава реалізує свою владу та забезпечує виконання своїх функцій, як регулюються взаємовідносини між державними органами та громадянами, а також між самими громадянами у контексті правових норм [157, с. 3–7].

Основні елементи державно-правового режиму, що дозволяють охарактеризувати його сутнісний аспект, на нашу думку, є такі:

1. Методи здійснення влади:

- демократичні методи: забезпечують широке залучення громадян до управління державою, захист прав та свобод людини, прозорість та підзвітність влади;
- недемократичні методи: зосередження влади в руках однієї особи або групи осіб, обмеження політичних прав і свобод, контроль за суспільним життям.

2. Принципи управління:

– принцип верховенства права: всі дії державних органів мають відповідати закону та бути спрямованими на реалізацію прав людини (характерний для демократичного режиму);

– принцип поділу влади: розподіл владних повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади для уникнення концентрації влади в одних руках (при цьому за демократичного режиму забезпечується невторчання законодавчої та виконавчої влади у здійснення правосуддя, наприклад, через «телефонне право»);

– принцип легітимності: визнання та підтримка влади громадянами на основі законності її дій (характерний для демократичного режиму).

3. Правові засоби:

– законодавство: система юридичних приписів, які регулюють суспільні відносини та визначають права і обов'язки громадян та державних органів;

– правозастосування: діяльність державних органів щодо реалізації юридичних норм;

– контроль і нагляд: механізми, які забезпечують дотримання законодавства всіма суб'єктами правовідносин.

Адміністративне судочинство, як невід'ємна складова державно-правового режиму, тісно пов'язане з методами здійснення влади, принципами управління та правовими засобами. Зокрема, методи здійснення влади (як і поділ влади) визначають ступінь незалежності судів та рівень їхньої підзвітності. Окрім цього методи здійснення влади визначають характер взаємодії адміністративних органів з громадянами та організаціями, а отже, і підстави для звернення до адміністративного суду. Принципи верховенства права і поділу влади забезпечують належне правове регулювання і захист прав людини у відносинах з державними органами. Загалом принципи управління виступають орієнтирами для судового контролю за діяльністю адміністративних органів. Правові засоби, включаючи законодавство і правозастосування, створюють нормативну базу для

адміністративного судочинства, що дозволяє ефективно вирішувати спори між громадянами та державними органами, забезпечуючи справедливість і законність у публічно-правових відносинах. Правові засоби, як інструменти реалізації державної влади, визначають зміст і обсяг повноважень адміністративних органів та, відповідно, предмет судового розгляду.

Таким чином, адміністративне судочинство є не лише засобом захисту прав і свобод громадян, а й механізмом забезпечення законності та ефективності державного управління, що робить його центральним елементом державно-правового режиму.

Адміністративне судочинство відображає рівень розвитку державно-правового режиму, оскільки саме в рамках цього процесу відбувається оцінка законності та доцільності рішень адміністративних органів. Аналіз адміністративно-судової практики дозволяє виявити проблемні питання в діяльності адміністративних органів, а також оцінити ефективність правового регулювання адміністративно-правових відносин. Отже, адміністративне судочинство є не лише інструментом захисту прав і свобод громадян, а й важливим засобом вдосконалення державного управління.

Узагальнено у правничій літературі виокремлюють два основних типи такого режиму: демократичний та недемократичний [104, с. 150]. Хоча виокремлюються й підтипи (наприклад, авторитарний та тоталітарний режими як різновиди недемократичного державного правового режиму [155, с. 72]). М. Єпур виокремлює транзитний демократичний тип, називаючи його однією з характеристик XXI століття [74, с. 20–25]. А. Гарбадин і Д. Льницька згадують про п'ять типів (що були запропоновані Х. Лінцем): демократичний, авторитарний, тоталітарний, посттоталітарний та султаністський [45, с. 184].

Не вдаючись до дискусій щодо доцільності виокремлення того чи іншого типу державного правового режиму, вкажемо, що, на нашу думку, у цьому аспекті доцільно скористатися класифікацією, що запропонована в межах вимірюваного щорічно індексу демократії.

Методика визначення індексу демократії “Economist Intelligence Unit” дозволяє об’єктивно оцінити стан демократії в різних країнах, уникаючи суб’єктивних оцінок та політичних упереджень. На нашу думку, ця класифікація має низку переваг:

- комплексність оцінки: індекс демократії охоплює широкий спектр показників, що дозволяє отримати багатовимірну картину державно-правового режиму, включаючи такі аспекти, як виборчі процеси і плюралізм, функціонування уряду, участь громадян у політичному житті, політична культура, стан громадянських свобод тощо;

- порівнянність: завдяки використанню єдиної методології та однакових критеріїв оцінки, індекс демократії дозволяє порівнювати рівень демократії в різних країнах та відстежувати динаміку змін протягом часу;

- об’єктивність: хоча індекс демократії не є ідеальним інструментом і має свої обмеження, він надає більш об’єктивну оцінку, ніж суб’єктивні судження експертів;

- практична значимість: індекс демократії широко використовується міжнародними організаціями, дослідниками та політиками для аналізу політичних процесів, розробки політики та оцінки ефективності реформ.

Відзначимо, що вказана методика “Economist Intelligence Unit” для класифікації державно-правових режимів дозволяє:

- ідентифікувати країни з різним рівнем демократії (від повних демократій до авторитарних режимів);

- проаналізувати причини відмінностей у рівні демократії: виявити фактори, що сприяють демократизації або, навпаки, гальмують демократичні процеси;

- розробити стратегії сприяння демократизації: визначити пріоритетні напрямки реформ для країн, що прагнуть до демократичного розвитку, у тому числі й у сфері правосуддя;

- оцінити ефективність міжнародної допомоги: проаналізувати, як міжнародна допомога впливає на стан демократії в різних країнах.

Водночас, не можемо ігнорувати принципу об'єктивності, що зобов'язує вказати і те, що індекс демократії має свої обмеження: спрощення складної реальності (індекс не може повністю відобразити всю різноманітність політичних режимів і соціальних процесів); суб'єктивність критеріїв (вибір критеріїв для розрахунку індексу може бути предметом дискусій); методологічні проблеми.

Хоча, не зважаючи на ці обмеження, індекс демократії залишається важливим інструментом для аналізу державно-правових режимів. Він дозволяє отримати загальне уявлення про стан демократії в різних країнах і виявити тенденції її розвитку.

Наступна важлива класифікація держав – це поділ держав на типи правових систем. Відзначимо, що тип правової системи – це категорія, яка позначає конкретну правову систему держави або групи держав на основі спільних юридичних принципів, джерел права, норм та практик застосування норм права тощо. Розуміння типу правової системи є ключовим для аналізу та порівняння правових систем різних країн, а також для дослідження їхнього історичного розвитку та впливу на суспільство.

У сучасній правовій науці існують різні підходи до класифікації правових систем, проте вітчизняна юриспруденція традиційно виокремлює кілька основних типів. Зокрема, до них належать:

Романо-германський тип правових систем (європейсько-континентальний), який також позначають як нормативно-актний. До нього належать правові системи більшості країн континентальної Європи, зокрема Італії, Франції, Іспанії, Португалії, Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших держав. У межах цього типу виокремлюють дві основні правові групи:

Романська група (Франція, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Італія, Португалія, Іспанія), в якій домінує місце займає французька правова система;

Германська або центральноєвропейська група (Німеччина, Австрія, Швейцарія та ін.), де провідною є німецька правова система.

Романо-германська правова сім'я характеризується своїм походженням, що ґрунтується на рецепції римського права, яке після

зникнення Західної Римської імперії протягом багатьох століть не використовувалося, а також канонічного права. Важливим фактором її єдності є спільне розуміння права, що сформувалося в європейських університетах через вивчення та викладання цих правових систем. Для цієї сім'ї також характерне сприйняття правової норми як абстрактного, загального та неперсоніфікованого правила, призначеного для багаторазового застосування до невизначеного кола осіб та ситуацій. Ключову роль як джерела права відіграє нормативно-правовий акт, а з XIX століття особливо – закон. Хоча інші джерела права існують, у романо-германській системі вони мають другорядне значення. Судова правотворчість та прецедентне право зазвичай не визнаються (за деякими винятками). Право чітко поділяється на публічне та приватне, а також на окремі галузі, що мають певну автономію (конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне та інші). Важливою рисою є кодифікація основних галузей права. Країни цієї сім'ї використовують схожий поняттєвий апарат та термінологію. Правовий порядок базується на системі загальних принципів, частина з яких має законодавче закріплення (наприклад, заборона зловживання правом, гендерна рівність). Матеріальне право має пріоритет над процесуальним [81, с. 564].

Англо-американський тип правових систем (судово-прецедентний), характерний для Великої Британії, Ірландії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, а також частини держав, що раніше входили до складу Британської імперії. Внутрішньо цей тип поділяється на:

- англійське загальне право (Велика Британія);
- американське право (США).

Крім того, в межах англо-американської правової сім'ї іноді виокремлюють:

- європейське загальне право (Велика Британія, Ірландія);
- позаєвропейське загальне право (США, Канада тощо), що розвивалося з певною автономією.

До визначальних рис сім'ї загального права належать: відсутність значного впливу римського та канонічного права

на формування загальної правової системи, її розвиток практикуючими юристами, а не університетськими колами, що зумовило прецедентний характер права; трикомпонентна структура, що включає загальне право, право справедливості та статутне право; відсутність кодифікації як характерної риси правових систем цієї сім'ї; домінуюча роль судового прецеденту як джерела права, що не виключає існування інших джерел, таких як статутне право, звичаї та доктрина; визнання правотворчої функції судових органів; наявність інституту суду присяжних, які, не будучи професійними юристами, наділені повноваженнями щодо вирішення фактичних обставин справи; пріоритет процесуальних норм над нормами матеріального права [81, с. 565–566.]

Змішаний тип правових систем (конвергентний або дуалістичний), що виник внаслідок взаємодії романо-германської та англо-американської правових традицій. До нього належать:

- скандинавська (північноєвропейська) група (Данія, Швеція, Норвегія, Ісландія, Фінляндія);
- латиноамериканська група (Аргентина, Парагвай, Уругвай, Чилі та ін.).

Релігійний тип правових систем, який ґрунтується на релігійних нормах і включає:

- мусульманське право;
- індуське право;
- іудейське (єврейське) право.

Традиційний тип правових систем, що характеризується значним впливом звичаєвого права. Його підтипами є:

- далекосхідна або традиційно-ідеологічна група (зокрема, китайська та японська правові системи);
- африканська або звичаєво-правова група (правові системи африканських країн, Мадагаскару).

Соціалістичний тип правових систем, що сформувався в ХХ столітті, значною мірою втратив актуальність. Проте правові системи таких держав, як Куба, В'єтнам, КНДР, все ще зберігають соціалістичні риси, хоча й зазнали певної еволюції. Водночас, відповідно до концепції К. Цвайгерта і Х. Кьотца, правові системи,

незважаючи на відмінності в історичному розвитку, доктринальних підходах та правозастосовній практиці, часто вирішують однакові проблеми, навіть у найдрібніших деталях.

Кожен тип правової системи має свої особливості, переваги та недоліки, які впливають на правову культуру, процес правозастосування та правове регулювання в державі. Дослідження типів правових систем дозволяє зрозуміти їхній вплив на розвиток правової науки та практики, а також на взаємодію між різними правовими традиціями у глобалізованому світі.

Гносеологія адміністративного судочинства в Україні через призму типів правової системи має низку переваг. По-перше, вкажемо на визначення правової родини, що дозволяє класифікувати українську правову систему, порівнювати її з іншими системами та виявляти спільні риси та відмінності. Зокрема, це важливо для розуміння джерел адміністративного судочинства в Україні, його принципів та інститутів. Аналіз адміністративного судочинства в контексті типів правових систем дозволяє зрозуміти історичні, культурні та соціальні передумови, що впливають на його розвиток. Це допомагає ідентифікувати причини певних особливостей та відмінностей у порівнянні з іншими країнами.

По-друге, це аналіз впливу на адміністративне судочинство. Типи правової системи значною мірою визначають структуру судової системи, процесуальні форми, роль судді та сторін, докази тощо. Дослідження цього впливу допоможе зрозуміти, наскільки українське адміністративне судочинство відповідає загальним тенденціям у рамках своєї правової родини, а також які особливості воно має. Тип правової системи (романо-германське право, загальне право, звичаєве право тощо) впливає на функції та процедури адміністративного судочинства. Дослідження через цю призму допоможе визначити, які елементи правової традиції сприяють ефективності судочинства, а які можуть потребувати реформування.

По-третє, відзначимо ідентифікацію проблемних питань. Маємо на увазі, що порівняння з іншими правовими системами

дозволяє виявити проблемні питання в українському адміністративному судочинстві, які потребують вирішення. Наприклад, це можуть бути питання ефективності судочинства, захисту прав сторін, забезпечення верховенства права. Україна, як країна, що прагне до європейської інтеграції, повинна враховувати вимоги та стандарти Європейського Союзу. Дослідження адміністративного судочинства через призму типів правової системи допоможе оцінити ступінь відповідності української системи європейським стандартам та виявити необхідні кроки для гармонізації.

По-четверте, це, безумовно, розробка відповідних рекомендацій. На основі проведеного дослідження можна розробити рекомендації щодо вдосконалення українського адміністративного судочинства. Це можуть бути рекомендації щодо зміни законодавства, впровадження нових процедур, підвищення кваліфікації суддів та інших учасників процесу тощо. Вивчення адміністративного судочинства через типи правової системи дозволяє виявити найбільш актуальні проблеми та визначити шляхи їх вирішення на основі досвіду інших країн. Це створює науково обґрунтовану базу для підготовки та впровадження правових реформ.

Однак, при такому дослідженні слід враховувати кілька важливих моментів. Необхідно зважати на динамічний характер правових систем (як і саме право, що має динамічний, а не статичний характер, правовій системі іманентна динамічність). Правові системи постійно розвиваються, тому класифікація за типами може бути умовною і не завжди відображати всі нюанси.

Наступний важливий пропедевтичний аспект – це необхідність урахування впливу інших факторів. Національним правовим системам властиві контекстуальні відмінності. Необхідно враховувати, що навіть країни з однаковим типом правової системи можуть мати значні відмінності в правовій культурі, економічних умовах, історичних обставинах та соціальній структурі. Це впливає на те, як адміністративне судочинство реалізується на практиці. На адміністративне судочинство впливають

не тільки тип правової системи, але й історичні, політичні, соціальні та економічні фактори.

Ще одним фактором, що потребує урахування, є специфіка національного законодавства. Кожна країна має свою специфіку національного законодавства, яка може відрізнятися від загальних тенденцій у рамках певної правової родини.

Не можна оминати увагою і такий фактор як практична реалізація норм. Важливо не лише досліджувати законодавчі акти та формальні структури, але й аналізувати, як норми адміністративного судочинства реалізуються на практиці. Що, в свою чергу, передбачає вивчення судової практики, адміністративних процедур, рівня незалежності суддів та доступності судових процедур для громадян.

Наступним важливим пропедевтичним аспектом компаративних досліджень є вплив міжнародного права. Україна є частиною міжнародного правового простору і підпадає під дію міжнародних договорів та конвенцій, зокрема, Європейської конвенції з прав людини. Дослідження повинно враховувати вплив міжнародного права на національне адміністративне судочинство та процеси гармонізації правових норм.

Наголосимо на важливості останнього з вказаних аспектів, зважаючи на той факт, що в межах існуючих типологій правових систем фактично ігнорується вплив на національну систему права міжнародного права. Це значний недолік, оскільки в сучасному глобалізованому світі міжнародне право відіграє значну роль у формуванні та розвитку національних правових систем. Поглиблений аналіз цього впливу може надати цінну інформацію для вдосконалення національного законодавства та судової практики.

На нашу думку, можна виокремити наступні положення, що відображають вказану нами проблематику (та які можуть бути предметом окремих комплексних досліджень).

1. Міжнародні договори. Багато країн, зокрема Україна, є сторонами численних міжнародних договорів, які впливають на різні аспекти національного права, включаючи

адміністративне судочинство. Наприклад, Європейська конвенція з прав людини і практика Європейського суду з прав людини мають значний вплив на правову систему України, включаючи вимоги до справедливого судового розгляду, доступу до правосуддя та захисту прав людини [91; 337].

2. Гармонізація законодавства. Участь у міжнародних організаціях та інтеграційних об'єднаннях, таких як Європейський Союз, вимагає гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Це стосується не лише прийняття нових законів, але й внесення змін до існуючих правових актів для їх відповідності міжнародним вимогам. В Україні цей процес включає адаптацію національного законодавства до *acquis communautaire* Європейського Союзу [82; 277].

3. Міжнародні стандарти та рекомендації. Крім обов'язкових міжнародних норм, існують численні міжнародні стандарти та рекомендації, розроблені організаціями, такими як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський Союз, Венеційська комісія (European commission for democracy through law) тощо. Вони можуть впливати на формування національного законодавства та судової практики, сприяючи покращенню адміністративного судочинства.

4. Прецедентна практика міжнародних судів. Рішення міжнародних судів, таких як Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights), Суд справедливості Європейського Союзу (Court of Justice of the European Union), можуть мати обов'язкову або переконливу силу для національних судів [159, с. 161–162]. Вони встановлюють прецеденти, які можуть бути використані для інтерпретації національних законів та забезпечення відповідності міжнародним стандартам.

5. Вплив на правову культуру. Міжнародне право впливає не лише на формальні правові норми, але й на правову культуру суспільства, включаючи уявлення про права людини, справедливість та верховенство права. Це сприяє формуванню правосвідомості громадян та правників, орієнтованої на міжнародні стандарти.

6. Транснаціональні проблеми. Сучасний світ стикається з багатьма транснаціональними проблемами, такими як зміна клімату, міжнародна торгівля, міграція, боротьба з тероризмом тощо. Для їх ефективного вирішення необхідна співпраця між державами та застосування міжнародного права. Національні правові системи, включаючи адміністративне судочинство, повинні бути здатні враховувати та реалізовувати міжнародні зобов'язання.

У цьому аспекті згадаємо рішення Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччини щодо захисту клімату, прийняте за поданими чотирма конституційними скаргами, спрямованими проти окремих положень Федерального закону про захист клімату і проти невжиття подальших заходів щодо скорочення викидів парникових газів. У своїх конституційних скаргах скаржники стверджували, що держава не запровадила достатніх правил для негайного скорочення викидів парникових газів, особливо вуглекислого газу (CO₂), які необхідні для утримання глобального потепління на рівні 1,5 °C або принаймні для зупинки на рівні значно нижче 2 °C. Вони заперечують проти окремих положень Закону про захист клімату. Завдяки скороченню викидів CO₂, яке регулюється Законом про захист клімату, «залишковий бюджет CO₂», що відповідає температурному порозу в 1,5 °C, не може бути досягнутий. Скаржники обґрунтовували свої конституційні скарги насамперед зобов'язаннями щодо захисту основоположних прав, правами на гуманне майбутнє та на екологічний мінімум існування, а також загальні громадянські свободи щодо майбутніх зобов'язань щодо скорочення викидів на періоди після 2030 року [401].

Рішення Конституційного Суду від 24 березня 2021 року визнало Закон про захист клімату (Klimaschutzgesetz) частково неконституційним. Суд постановив, що законодавство не передбачає достатніх заходів для скорочення викидів після 2030 року, що потенційно ставить під загрозу права майбутніх поколінь. Він зобов'язав уряд до кінця 2022 року вдосконалити Закон, щоб забезпечити справедливість між поколіннями та ефективний захист основоположних прав [401].

Таким чином, вплив міжнародного права на національну правову систему є суттєвим і багатограним. Існуючі типології правових систем, які ігнорують цей аспект, надають неповну картину правової реальності. Включення міжнародного виміру в типологічний аналіз дозволить краще зрозуміти взаємодію національного та міжнародного права, а також сприятиме більш ефективному розвитку національних правових систем в умовах глобалізації.

Таким чином, дослідження адміністративного судочинства в Україні через призму типів правової системи є важливим інструментом для розуміння особливостей української правової системи та розробки рекомендацій щодо її вдосконалення. Однак, це дослідження має бути комплексним і враховувати всі релевантні фактори.

Хоча дослідження адміністративної юстиції в різних країнах є корисними, необхідно враховувати наступне. По-перше, коли ми говоримо про великі групи країн, широкі узагальнення можуть призводити до втрати детальності та конкретики, що ускладнює глибоке розуміння особливостей адміністративної юстиції в окремих країнах. Тому для отримання більш об'єктивної картини необхідно доповнювати такі дослідження детальними аналізами окремих правових систем. По-друге, фокусуючись на загальних тенденціях, ми можемо оминати увагою важливі відмінності між окремими країнами. Тому для повного розуміння обставин функціонування відповідного правового явища потрібно поєднувати загальний аналіз з детальним вивченням конкретних країн.

Відтак, слід наголосити на певних методологічних положеннях, що мають бути ураховані при проведенні порівняльно-правових досліджень. Оскільки, як ми вище зазначили, праву властивий соціокультурний характер, що є чинником особливостей методології пізнання правових явищ, то і функціонування адміністративного судочинства має свої особливості залежно від національного контексту.

Порівняльно-правові дослідження, особливо в галузі адміністративного судочинства, вимагають особливо зваженого підходу,

оскільки йдеться про інститут, який тісно пов'язаний із соціокультурними, політичними та історичними особливостями кожної держави.

Підсумовуючи, відзначимо, що при проведенні компаративних досліджень правових явищ загалом і адміністративного судочинства зокрема, слід враховувати такі методологічні положення:

1. Культурно-історичний контекст: а) специфіку правової системи (кожна правова система має свою унікальну історію розвитку, джерела права, правові традиції та доктрини); б) соціокультурні особливості (варто враховувати менталітет, цінності, звичаї та релігійні переконання суспільства, які впливають на сприйняття права і судочинства); в) політичний режим (політична система держави визначає роль адміністративних судів, їхню незалежність та взаємодію з іншими гілками влади).

2. Функціональний аналіз: а) мета адміністративного судочинства (порівняння функцій, які виконує адміністративне судочинство в різних країнах); б) структура та повноваження судів (аналіз організації судової системи, компетенції судів, процедури розгляду справ); в) захист прав і свобод (оцінка ефективності захисту прав і свобод громадян в адміністративному судочинстві).

3. Нормативно-правове регулювання: а) законодавство (детальний аналіз законодавчих актів, які регулюють адміністративне судочинство); б) судова практика (дослідження судової практики, яка відображає тлумачення норм права судами); в) міжнародні стандарти (порівняння національного законодавства з міжнародними стандартами в галузі адміністративного судочинства).

4. Комплексне використання методологічного інструментарію: а) порівняльний підхід (системне порівняння правових систем різних країн); б) історичний підхід (вивчення еволюції адміністративного судочинства); інші підходи й методи, вказані у попередньому підрозділі роботи.

5. Термінологічні відмінності: а) переклад юридичних термінів (значна кількість юридичних термінів не мають точних

еквівалентів в інших мовах); б) концептуальні відмінності (розуміння одних і тих же правових явищ може відрізнятися в різних правових системах).

6. Культурна чутливість: а) уникнення стереотипів (важливо уникати упереджених поглядів на інші правові системи); б) повага до відмінностей (прийняття того факту, що різні правові системи можуть бути однаково ефективними, незважаючи на відмінності).

Висновки до розділу 1

1. Тематика адміністративного судочинства перманентно є об'єктом інтенції українських правників, водночас, незавершеність судової реформи, реалізація вектору на приєднання до Європейського Союзу і необхідність удосконалення стану забезпечення свобод та прав людини є тими чинниками, що обумовлюють необхідність подальшого вивчення означеної проблематики та формування цілісної доктрини адміністративного судочинства, що має урахувувати компаративний аспект. Останній дозволяє виявити різноманітність підходів та моделей організації та функціонування досліджуваного виду правосуддя.

Існує плюралізм моделей адміністративного судочинства в різних країнах, що відображає їхні історичні, політичні та правові традиції. У деяких країнах існують окремі адміністративні суди, в інших – адміністративні справи розглядаються в рамках загальних судів. У різних правових системах адміністративні суди можуть мати різні повноваження та компетенції, що впливає на ефективність та спеціалізацію судового захисту прав громадян.

Окремі держави проводять реформи адміністративного судочинства з метою підвищення його ефективності, прозорості та незалежності, адаптації своїх систем адміністративного судочинства відповідно до міжнародних стандартів та рекомендацій. Аналіз зарубіжного досвіду та порівняльні дослідження дозволяють виявити найкращі практики

та інноваційні підходи, що можуть бути використані для реформування національних систем.

Загалом, існуючі наукові джерела, що висвітлюють окремі аспекти адміністративного судочинства доцільно класифікувати, виходячи з предмету дослідження, на:

- наукові праці, предметом яких є організація функціонування судової системи загалом;
- наукові праці, предметом яких є загальне розуміння, засади, доктрини адміністративного судочинства, його генеза та розвиток;
- наукові праці, предметом яких є окремі аспекти здійснення адміністративного судочинства;
- наукові праці, предметом яких є висвітлення зарубіжного досвіду функціонування адміністративного судочинства, порівняльно-правового аналізу адміністративного судочинства.

2. Під методологією наукового пізнання слід розуміти систему теоретичних принципів, підходів і методів, що визначають засоби та способи досягнення об'єктивних, надійних і достовірних знань у наукових дослідженнях. При цьому методологію наукових досліджень слід відмежовувати від методики наукового пізнання, яка характеризує тактичний аспект гносеології.

Методологія правових явищ (як явищ соціокультурних) має свої особливості, пов'язані з тим, що застосування визначеного переліку методологічних засобів не завжди призведе до отримання одних і тих же результатів., особливо, коли дослідники дотримуються різних типів розуміння права (наприклад, науковці в межах природного розуміння права та юридичного позитивізму, застосовуючи одні й ті ж методи і підходи можуть отримати різні висновки щодо обґрунтованості певного судового рішення, справедливості останнього тощо).

Дослідження адміністративного судочинства має здійснюватися виходячи з положень природного розуміння права та, відповідно, цінностей справедливості, прав людини, верховенства права та ін. Природне розуміння права, яке акцентує увагу на моральних та етичних основах правопорядку, створює

передумови для більш гуманного та справедливого підходу до здійснення правосуддя. Саме в межах цього типу розуміння права і можливе ефективне функціонування адміністративної юстиції. Судова система, орієнтована на цінності прав людини, здатна не лише реагувати на порушення, але й запобігати їм, створюючи правові механізми для попередження зловживань з боку державних органів.

Природне право вимагає поваги до людської гідності. Судові процедури мають бути гуманними, а судові рішення – враховувати людський вимір правових конфліктів.

Дослідження адміністративного судочинства вимагає використання широкого спектру методологічних інструментів, серед яких аксіологічний, герменевтичний, історичний, діяльнісний, системний і порівняльний підходи. Кожен з них доповнює інші, дозволяючи отримати більш глибоке розуміння цього процесу.

3. Дослідження адміністративної юстиції в різних країнах дають цінну інформацію для розвитку національної правової системи. Вони дозволяють:

- розуміти загальні тенденції: порівнюючи різні підходи, можна виявити найкращі практики та зрозуміти процес їх формування, причини створення відповідної моделі тощо;
- встановлювати зв'язки: компаративний аналіз дозволяє зрозуміти як правова система, політика та суспільство впливають на судочинство;
- запозичувати досвід: отримані в процесі компаративного аналізу дані дозволяють адаптувати кращі рішення з інших країн до умов національної системи права.

При проведенні компаративного аналізу адміністративного судочинства в демократичних державах доцільно використовувати дві класифікації держав: за типом державно-правового режиму та за типом правової системи. Державно-правовий режим відображає способи організації та функціонування державної влади, а також її взаємодію з суспільством. Він впливає на політичну стабільність, економічний розвиток та загальний рівень правової культури в державі. Аналіз державно-правового

режиму дозволяє зрозуміти, як забезпечуються права та свободи громадян, наскільки ефективною є система управління та які перспективи розвитку має країна. Тип правової системи відображає генезу та функціонування національного права, передбачаючи вимоги до юридичної практичної діяльності загалом та до правосуддя зокрема.

Проведення порівняльно-правових досліджень в галузі адміністративного судочинства є складним і багатогранним процесом, який вимагає від дослідника глибоких знань як у галузі права, так і в галузі соціології, історії та політики (що обумовлено соціокультурною природою права та правових явищ). Враховуючи зазначені нами методологічні положення, можна отримати більш об'єктивні та всебічні результати дослідження. Важливо розуміти соціальний контекст та особливості національного права та національної системи права.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДОКТРИНИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК ЕЛЕМЕНТУ ПРАВОВИЩА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР

2.1. Правова доктрина: сутність та дефініція поняття

Доктрина (лат. *doctrina*) у загальному сприйнятті визначається як вчення, наукова або філософська теорія, політична система, керівний теоретичний чи політичний принцип (наприклад, військова доктрина) або нормативна формула. Фактично представляє собою систему наукових, практичних поглядів на розвиток та реформування окремих галузей суспільного життя. Термін «доктрина» найчастіше використовується для позначення окремих юридичних актів, що приймаються вищими органами державної влади (президентом, парламентом, урядом). Ці акти встановлюють стратегічні напрями державної політики в конкретних галузях суспільного життя, включаючи соціально-економічну сферу, національну безпеку, оборону, охорону здоров'я, науку, освіту та міжнародні відносини.

Так, наприклад воєнна доктрина України була затверджена постановою Верховної Ради від 19 жовтня 1993 року № 3529, друга (як і наступні доктрини) – указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648/2004 – це важлива частина концепції національної безпеки, яка об'єднує основні правила та принципи організації та гарантування безпеки людини, народу та держави. Для цього використовуються політичні, дипломатичні, економічні та військові засоби. Також цей документ визначає, як Україна буде проводити свою політику у військовій сфері [274].

Ця практика була продовжена схваленням «Національної доктрини розвитку освіти», «Національної доктрини розвитку фізичної культури і спорту», «Доктрини інформаційної безпеки

України» затвердженими указами глави держави в період з 2002 до 2009 років.

Також неможливо не взяти до уваги і Воєнно-медичну доктрину України, затверджену 31 жовтня 2018 року Кабінетом Міністрів України [38], яка представляє собою сукупність поглядів, науково обґрунтованих принципів, єдиних організаційних вимог щодо організації медичного забезпечення Збройних Сил та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями. Положення Воєнно-медичної доктрини України є основою для розроблення нормативно-правових актів та керівних документів з питань медичного забезпечення Збройних Сил та інших військових формувань.

А наприклад, як вбачається із розділу II Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006), подальший розвиток правосуддя має на меті практичне впровадження верховенства права в суспільстві та гарантування кожному права на справедливий судовий процес, що відбувається в незалежному та неупередженому суді. Сутність верховенства права полягає в тому, що саме права людини та основоположні свободи є тими визначальними цінностями, які формують зміст і напрямок діяльності держави [128]. Однак, верховенство права не стане реальністю, поки судді у своїй професійній діяльності не будуть ставити цей принцип на перше місце. Це означає, що розуміння верховенства права законодавцем, який може вважати його основоположним принципом, не матиме практичного впливу, якщо судді не керуватимуться ним при прийнятті рішень.

Водночас, теоретики мають наукове бачення правової доктрини, і, за вдалих визначенням В. Тертишника, доктрина представляє собою зумовлену духовним та інтелектуальним розвитком, станом моральності та політико-правовою культурою суспільства, цілісну і гармонічну систему принципів, поглядів,

уявлень, ідей, концепцій та модельних норм щодо права і його розвитку, які виступають теоретичним стрижнем та концептуальною основою державотворчої, правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності. Правова доктрина може бути сформульована як щодо всієї правової системи, так і щодо окремих галузей права [344, с. 147–160].

У юридичній енциклопедії під редакцією Ю. Шемшученка поняття «правова доктрина» визначається як сукупність (система) наук, знань про певне правове явище [389, с. 275].

За визначенням Г. Христової, правова доктрина являє собою сукупність юридичних ідей, концепцій та теорій, які отримали визнання серед юристів і використовуються як інструмент для розуміння змісту правових норм [80, с. 120].

С. Васильєв вважає, що правова доктрина – це система ідей про право, розроблена науковцями-юристами для впорядкування суспільних відносин та розв’язання юридичних проблем. Вона має бути зафіксована письмово та схвалена державою [29, с. 71].

І. Семеніхін визначає правову доктрину як систему ідей та наукових поглядів на право, яка залежить від політико-правової культури суспільства. Ця система відображає важливі напрями розвитку правової системи, визнається юристами та слугує основою для створення законів, їх застосування та тлумачення [322].

М. Карамаліта вважає правову доктрину джерелом права, яке містить основні погляди юристів на державні та правові питання. Вона науково обґрунтовує важливі для суспільства проблеми, щоб їх краще вирішувати, а також визначає, як правова система держави має розвиватися для правильного формування правової політики як у правовій, так і в політичній сферах [98, с. 143–145].

У сучасній юридичній літературі термін «правова доктрина» є багатозначним. Його використовують для позначення як філософсько-правових теорій, так і думок авторитетних юристів щодо сутності та змісту юридичних актів, процесів правотворчості та правозастосування. Крім того, цим терміном можуть

називати наукові праці провідних дослідників у галузі держави і права, а також коментарі до законодавчих актів.

Водночас, виникає питання, що слід вважати правовою доктриною як правовим явищем загалом, і зокрема, судовою доктриною в адміністративному судочинстві, а також яке її практичне значення.

Вважаємо, що така відповідь неможлива без визначення поняття «судова доктрина», її ознак та визначення місця в системі джерел права України саме в компаративному аспекті.

У цьому дослідженні автор пропонує власний аналіз понять правова та судова доктрина з точки зору юридичної науки та практики адміністративного судочинства, здійснює спробу подолання відсутності системності, виявлення закономірностей та визначення самого поняття.

При опрацюванні даної теми автор використовує саме граматичний спосіб для з'ясування змісту на підставі засобів граматичного і лексичного аналізу її словесного формулювання. Його ознаки, наприклад, виражаються у здійсненні аналізу термінів, формулювань юридичних норм із метою встановлення значення кожного слова. У результаті граматичного тлумачення виявляється буквальний зміст, проте, далеко не завжди на його підставі можна зробити остаточний висновок.

Українська юридична наука, незважаючи на значні досягнення, все ще стикається з низкою проблем, однією з яких є недостатнє приділення уваги правовій доктрині. Це питання набуває особливої актуальності в умовах реформування правової системи України та інтеграції в європейський правовий простір.

До недавнього часу питання правової доктрини розглядалось доволі обмежено і висвітлювалось зазвичай переважно у навчальній літературі як згадка про те, що правова доктрина є одним з джерел (форм) права. Зазвичай на цьому висвітлення правової доктрини завершувалось та акцентувалась увага на тому, що в межах національного права основним джерелом права є суто нормативно-правовий акт [290; 341; 340].

Не можна не згадати тезу українського правника І. Семеніхіна про те, що незважаючи на визнання важливої ролі юридичної

доктрини у формуванні та застосуванні права, в українській юридичній науці існує значний дефіцит досліджень, присвячених цьому феномену. Саме тому наукові розвідки в цій сфері є вкрай необхідними для поглиблення наших знань про правову систему [323, с. 27].

Сьогодні дослідження правової доктрини має велику потребу, оскільки дуже важливим є побудова теоретичної моделі правового регулювання, а вже потім – прийняття рішення про втілення її в реальне життя. Подальший хід правової реформи вимагає комплексного теоретичного забезпечення, що дає можливість моделювати правові процеси й передбачати результати правової діяльності. Доктрина впливає на процеси законотворення та правозастосування та має прямий та досить значний вплив на правотворчий, а разом з тим і на правозастосовчий процеси, що особливо спостерігається в тих випадках, коли існують прогалини в праві [98].

Доречно вказати, що подібний підхід спостерігається і у інших державах. Так, у цьому аспекті наведемо слова Дж. Белла про те, що «література відносно джерел права нечітка. Тому не дивно, що Верховний суд у справі Miller не чітко розглядав аргументи щодо того, чи вплине застосування ст. 50 Договору про Європейський Союз на джерела права» [399, с. 40].

Справа R (Miller) v Secretary of State for Exiting the European Union була розглянута Верховним судом Сполученого Королівства і стосувалася питання про те, чи має уряд повноваження ініціювати процедуру виходу Великої Британії з Європейського Союзу (Brexit) без схвалення парламенту. Гіна Міллер, позивачка у цій справі, стверджувала, що згідно з конституційним правом, уряд не може використовувати королівські прерогативи для внесення змін до законодавства, прийнятого парламентом, без відповідного законодавчого акту. Зокрема, вона аргументувала, що активація ст. 50 Лісабонського договору (яка запускає процес виходу з Європейського Союзу) вплине на права громадян, встановлені актами парламенту, і тому потребує схвалення парламенту. Уряд, навпаки, стверджував,

що має право ініціювати процес виходу на підставі королівських прерогатив. Верховний суд постановив, що уряд не має права активувати ст. 50 без схвалення парламенту. Це рішення підтвердило необхідність прийняття парламентом законодавства для початку процесу виходу з Європейського Союзу [394].

На нашу думку, існує низка причин, чому правовій доктрині в Україні не приділяється достатньо уваги:

– однією з основних причин є переважання позитивістського підходу (що проявляється і нині): в українській правничій науці досить тривалий час домінував (і як ми зазначили, і на сьогодні багато у чому домінує) позитивістський підхід, який зосереджується на аналізі чинного законодавства, а не на розробці теоретичних концепцій (цілком слушною є теза А. Панфілова про те, що будь-яка галузь права, приватного чи публічного, має певну систему джерел права, що є досить стандартною. Ця система закріпилася у багатьох правових системах світу, починаючи від Конституції та нормативно-правових актів держави і закінчуючи коротким оглядом правових традицій у деяких галузях права. Однак ця система повністю ігнорує юридичну доктрину. А після того, як законодавство стало домінувати, юридична доктрина втратила своє попереднє значення і опинилася в тіні законодавства та основної системи джерел права [200, с. 65]);

– слабка інтеграція доктрини в освітній процес закладів правничої освіти: правова доктрина часто відсутня або займає незначне місце в навчальних дисциплінах, що викладаються при вивченні відповідних освітніх програм;

– недостатня зацікавленість науковців: науковці часто орієнтуються на законодавство, а не на фундаментальні дослідження;

– відсутність механізмів стимулювання: не існує ефективних механізмів стимулювання розробки правової доктрини, таких як гранти, конкурси, публікації у провідних наукових журналах тощо.

Хоча, звісно ключовою причиною є саме превалювання юридичного позитивізму. Разом з тим, якщо право сприймати суто

як сукупність прескриптивних текстів, то не виникає необхідності у правничій науці, розвитку теорій права тощо.

Юридичний позитивізм, зосереджений на формальних джерелах права, таких як закони і підзаконні нормативно-правові акти, фактично знецінює роль правової науки і доктрини. Підхід, що обмежується лише текстами законів, позбавляє правову систему гнучкості та адаптивності, які могли б бути досягнуті через застосування доктринальних положень. Це призводить до надмірної формалізації права, де кожне питання потребує конкретного законодавчого врегулювання, замість того, щоб використовувати наукові підходи для тлумачення і розвитку правових норм.

У таких умовах правова наука втрачає свою значущість, оскільки теоретичні дослідження і розробки не знаходять свого застосування у практиці. Відсутність інтеграції правової доктрини у правозастосовну діяльність може призводити до ситуацій, коли правові норми не встигають за розвитком суспільних відносин, що створює прогалини і правову невизначеність. Таким чином, юридичний позитивізм, який акцентує увагу на вже існуючих нормативних актах, стримує інноваційний розвиток права та його адаптацію до сучасних реалій.

Більше того, така спрямованість на нормативні тексти може обмежувати критичне мислення і аналітичні здібності юристів, які перестають бачити право як динамічну і багатогранну систему. Замість того, щоб шукати глибші розуміння правових принципів і концепцій, юристи можуть зосереджуватись лише на буквальному тлумаченні текстів законів. Це також впливає на правову освіту, де навчальні програми орієнтуються на запам'ятовування законодавчих положень, а не на розвиток навичок аналізу і критичного мислення. Науковці за такого підходу не аналізують приписи законодавства на відповідність правовим принципам та цінностям, не пізнають правові явища самі по собі, а сприймають їх суто через текст закону; відповідно, не правова наука є чинником удосконалення законодавства, а законодавство є чинником існування науки.

Отже, превалювання юридичного позитивізму значно обмежує розвиток правової доктрини і правової науки загалом. Це знижує можливості для інновацій і прогресу в правовій сфері, обмежуючи право до сукупності фіксованих текстів замість живої системи, що здатна відповідати на виклики часу. Лише усвідомлення важливості правової доктрини і її активне включення у правозастосовну діяльність можуть сприяти розвитку правової системи, яка буде більш гнучкою, справедливою та відповідною до потреб сучасного суспільства.

Таке неповне сприйняття правової доктрини призводило до недостатнього її розуміння і використання в практиці правозастосування. Внаслідок цього, наукові розробки і теоретичні напрацювання, які могли б суттєво вплинути на розвиток права та його адаптацію до нових соціально-економічних умов, часто залишалися поза увагою практикуючих правників та законодавців. Однак, з розвитком суспільства і збільшенням складності правових відносин, виникла потреба у більш детальному вивченні та застосуванні правової доктрини.

Правова доктрина, будучи результатом глибокого наукового аналізу і синтезу правових явищ, містить в собі фундаментальні принципи, концепції та ідеї, які можуть слугувати орієнтирами для вирішення складних правових питань. Її роль особливо зростає в умовах правової невизначеності або недостатності конкретних нормативно-правових актів. Доктринальні положення можуть допомогти суддям та іншим правозастосовним органам заповнювати прогалини в законодавстві, тлумачити норми права більш гнучко та відповідно до актуальних суспільних потреб.

Для прикладу вкажемо на те, що значна частина питань, пов'язаних з юридичною практичною діяльністю, вирішується зазвичай саме завдяки положенням правової доктрини. Так, згадаємо процес правозастосування за наявності юридичних колізій або прогалин у законодавстві. Щодо першого, то в Україні до недавнього часу було лише декілька рекомендаційних приписів щодо розв'язання цієї проблематики, щодо другого – то хоча норми законів (зокрема, кодифікованих) і вказували

на можливість застосування аналогії закону та аналогії права, однак, сам порядок використання цих інститутів права визначався саме в межах правової доктрини. Або вкажемо на процес кваліфікації діяння особи.

Зважаючи на наведені приклади, не можемо не вказати на те, що у серпні 2023 року було прийнято Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX [283], норми якого визначають правила усунення та подолання прогалин, а також юридичних колізій (ст. 65–66 цього Закону). Хоча, на нашу думку, ці питання мають бути предметом саме правової доктрини, а не окремого закону. Певною мірою прийняття такого законодавчого акту тільки підтверджує висловлену нами тезу про те, що й нині певною мірою превалює юридичний позитивізм. Юридичний позитивізм, який акцентує увагу на формальному характері права і вважає, що право є сукупністю правил, встановлених або визнаних державою, продовжує домінувати в українській правовій системі. Це відображається в тому, що важливі аспекти правового регулювання, які могли б бути гнучкіше вирішені через правову доктрину, формалізуються в законодавчому акті.

Проте, таке законодавче закріплення правил усунення прогалин і подолання колізій може мати і позитивні аспекти. Воно забезпечує єдність і системність правового регулювання, зменшує ризики правової невизначеності і суб'єктивізму при вирішенні правових питань. Крім того, чіткі законодавчі положення можуть сприяти більш прогнозованій і стабільній правозастосовній практиці, що є важливим для забезпечення верховенства права.

Втім, варто зазначити, що роль правової доктрини не повинна обмежуватися лише академічними дискусіями. Правова доктрина повинна активно впливати на формування законодавства та правозастосовну практику. Лише в такому випадку правова доктрина зможе виконувати свою справжню функцію – бути джерелом інноваційних ідей і рішень, що сприяють прогресу правової системи.

Таким чином, хоча прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» і підтверджує домінування юридичного позитивізму,

воно також відкриває можливості для подальшого розвитку і вдосконалення правової системи, якщо буде забезпечено належну роль правової доктрини в цьому процесі. Але сам Закон не містить жодного положення (навіть бланкетного характеру) щодо правової доктрини. Однак, якщо правова доктрина є формою права, то формування правової доктрини також є правотворчою діяльністю. Додамо також, що подібний вузький підхід до предмету правового регулювання використали автори попередніх проектів нормативно-правових актів подібного характеру. К. Кармазіна відзначає, що у 2008 році до органу законодавчої влади було внесено два проекти законів, що мали врегулювати питання системи джерел права. Авторка наголошує, що дослідження цих законопроектів показує, що хоча вони й важливі, проте не дають повного уявлення про всі способи, якими правові норми проявляються в нашому суспільстві, і про те, як вони взаємодіють між собою [97, с. 102].

Недостатня увага до правової доктрини має такі негативні наслідки, серед яких вкажемо на:

- зниження якості законодавства: без належного теоретичного обґрунтування закони можуть бути нечіткими, суперечливими та неефективними;
- ускладнення правозастосовчої практики: суди та інші правозастосовні органи можуть стикатися з труднощами при тлумаченні та застосуванні норм права;
- сповільнення розвитку правової системи: відсутність інноваційних ідей та концепцій гальмує розвиток правової системи.

В останні роки спостерігається тенденція до більш глибокого включення правової доктрини в сферу національного права. Це можна пояснити як глобалізацією правових систем, так і зростаючим впливом міжнародного права, де правова доктрина займає більш значуще місце. Такий підхід дозволяє забезпечити більш стабільний і передбачуваний розвиток правової системи, оскільки наукові теорії та дослідження можуть слугувати основою для поступових, але системних змін у законодавстві.

Одним з чинників означеної тенденції є, на нашу думку, практика Європейського суду з прав людини. Так, у діяльності цієї

міжнародної судової інституції доволі важливе значення мають правові доктрини.

Європейський суд з прав людини не тільки керується текстами міжнародних договорів та аналізує норми національного законодавства, але й активно використовує правову доктрину для тлумачення і застосування норм Європейської конвенції з прав людини. Правові доктрини допомагають суддям цього Суду знаходити збалансовані та обґрунтовані рішення в складних справах, особливо коли постають нові правові виклики або існують правові прогалини.

Прикладом використання правової доктрини в практиці Європейського суду з прав людини є застосування принципу пропорційності, який не завжди прямо закріплений у текстах міжнародних договорів, але є важливою частиною правової доктрини і часто використовується Судом для оцінки законності обмежень прав і свобод. Завдяки такому підходу, рішення страсбурзького Суду сприяють розвитку національних правових систем, адаптуючи їх до сучасних вимог і стандартів. «Ці доктрини мають подвійну природу: з одного боку вони передбачають порядок вирішення окремого питання судового розгляду, а з другого – їх правильне застосування є фактором сприйняття судового розгляду як справедливого і, відповідно, такого, що відповідає вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод» [337, с. 5] – відзначає український правник Р. Степанян.

Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне право України можна спостерігати у багатьох аспектах. Рішення страсбурзького Суду часто стають основою для внесення змін до національного законодавства, а також для формування правозастосовної практики. Це спонукає українських юристів і законодавців звертати більше уваги на правову доктрину, враховуючи її важливість у контексті міжнародних стандартів і практики.

Наголосимо, що відповідно до приписів національного законодавства «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [271]. Складовою цієї

практики і є різні правові доктрини. Відтак, національні суди не можуть не застосовувати, здійснюючи правосуддя, правові доктрини, відповідно до яких страсбурзький Суд приймає власні рішення.

Додамо, що інтеграція правової доктрини у сферу національного права сприяє гармонізації правових систем різних держав, що є особливо важливим у контексті євроінтеграційних процесів. Використання правової доктрини дозволяє забезпечити більш єдиний підхід до тлумачення і застосування правових норм, що підвищує правову передбачуваність і стабільність у відносинах між державами і міжнародними організаціями. «Послідовне дотримання принципу правової визначеності сприяє впевненості людини у своєму стабільному правовому становищі, у формуванні власної правової поведінки зі зрозумілою перспективою, сталості та несуперечливості всієї правової системи» [177, с. 19] – цілком правильно відзначає українська дослідниця Ю. Матвеева.

Доречно наголосити, що принцип законних очікувань [176, с. 47–49] є наслідком саме доктринального розвитку та судової практики, а не прямим результатом законодавчого регулювання, відображаючи еволюцію правового мислення.

Отже, практика Європейського суду з прав людини є вагомим чинником, який сприяє більш глибокому включенню правової доктрини в національне право. Ця тенденція відображає зростаючу роль правової доктрини як важливого інструменту для розвитку правової системи, забезпечення прав людини і відповідності національних правових норм міжнародним стандартам.

На нашу думку, юридична доктрина – це невід’ємний елемент правової системи, який впливає на її структуру та функціонування. Вона не лише описує право, а й формує його, впливаючи на його онтологічні характеристики, знаходячи своє відображення у різних правових інститутах та процесах. Юридична доктрина відіграє важливу роль у правовій системі, надаючи теоретичне обґрунтування для правових норм та інститутів, а також впливаючи на їхню практичну реалізацію.

Юридична доктрина – це динамічне явище, що розвивається у взаємодії з правовою практикою. Воно не тільки впливає на право, але й саме формується під впливом правових відносин.

Правова доктрина, як система наукових поглядів на право, протягом століть відігравала важливу роль у формуванні та розвитку правових систем різних країн. Вона не лише відображала суспільні процеси та юридичну думку, але й активно впливала на розвиток законодавства та правозастосовну практику.

Становлення правової доктрини як джерела права має тривалий історичний процес, який можна розглянути через кілька основних етапів. При цьому, на нашу думку, доцільно розглядати процес становлення правової доктрини як джерела права через призму усталеної систематизації розвитку суспільства з виокремленням античних часів, середньовіччя, нового та новітнього часів.

1. Античний період. Зародки правової доктрини можна побачити вже в античному періоді розвитку суспільства. У Стародавній Греції та Римі мислителі, такі як Платон, Аристотель та Цицерон, розробляли концепції права і справедливості.

Римські юристи внесли значний внесок у формування правової системи, розробивши концепції та принципи, які стали основою для багатьох сучасних правових систем. Їхні праці та теоретичні розробки мали великий вплив на розвиток права не лише в Римській імперії, але й у Європі та світі в цілому. Особливо вагомим був вклад таких юристів, як Гай, Папініан і Ульпіан.

Гай (107–180 рр. н. е.) був одним із найвидатніших римських юристів, відомий своїм твором «Інституції» (*Institutiones*). Ця робота є однією з найважливіших юридичних праць античності, що містить систематизований виклад римського права. «Інституції» Гая стали основою для подальших розробок у сфері правової теорії, вплинувши на структуру та зміст багатьох правових кодексів. Зокрема, праця Гая була використана при створенні кодексу Юстиніана (*Corpus Juris Civilis*), який став фундаментом для розвитку континентальної правової системи. «Гай був першим юристом, який визначив *jus gentium* як таке, що було

встановлене природним розумом усього людства, себто базува-лося на природних причинах» [393, с. 119] – відзначає І. Яковюк.

Папініан (142–212 рр. н. е.) був одним із найвидатніших римських юристів і правових радників, чиї праці мали великий вплив на розвиток римського права. Його твори, такі як «Квестії» (Quaestiones) та «Відповіді» (Responsa), стали важливими джерелами права. Папініан відомий своєю здатністю вирішувати складні юридичні питання та знаходити справедливі рішення. Його принципи та підходи до правосуддя стали еталоном для багатьох поколінь юристів і вплинули на формування правової культури.

Ульпіан (170–223 рр. н. е.) був одним із найбільш впливових римських юристів, відомий своїми численними працями з права. Він був активним учасником юридичної школи та вплинув на багато аспектів римського права. Ульпіан розробив численні юридичні концепції, що стосуються приватного права, права власності, зобов'язань та спадкового права. Його роботи мали великий вплив на розвиток юридичної науки і були включені в кодекс Юстиніана, що забезпечило їх збереження та подальше використання.

Фундаментальні принципи, розроблені римськими юристами, залишаються актуальними й донині. Вони стали основою для багатьох правових систем, особливо в континентальній Європі. Таким чином, вклад римських юристів, таких як Гай, Папініан і Ульпіан, є невід'ємною частиною історії права, що забезпечила його еволюцію та адаптацію до потреб сучасного суспільства. Їхні ідеї та концепції продовжують впливати на правову науку та практику, підтримуючи спадкоємність і розвиток правової культури. При цьому слід акцентувати увагу, що розвиток права відбувався саме через функціонування правової доктрини.

2. Середньовіччя. У Середньовіччі розвиток правової доктрини був тісно пов'язаний із канонічним правом і діяльністю церковних діячів. Університети, зокрема в Болоньї, стали центрами вивчення права, де розроблялися теоретичні основи, що згодом впливали на світське законодавство. Глосатори

і постглотатори відіграли важливу роль у систематизації і розвитку римського права.

Загалом Середньовіччя було важливим періодом для розвитку правової доктрини, оскільки в цей час відбувалися значні зміни у правовій сфері, які заклали основи для сучасних правових систем. Протягом цього періоду виникла низка важливих явищ, які сприяли розвитку правової науки та формуванню нових правових концепцій.

Важливим явищем Середньовіччя стала рецепція римського права, тобто процес його сприйняття і адаптації до нових умов. Римське право, систематизоване у кодексі Юстиніана, стало основою для багатьох європейських правових систем. Рецепція римського права сприяла уніфікації правових норм і створенню спільної правової культури в Європі. Цей процес особливо активно відбувався у Священній Римській імперії, де римське право було прийняте як основа для імперського законодавства.

Значний вплив на розвиток правової думки та формування правових систем європейських держав мало канонічне право. Канонічне право формувало певні правові ідеали, такі як справедливість, доброчесність, любов до ближнього. Ці ідеали проникали в усі сфери суспільного життя і впливали на розвиток світського права. Церковники розробили складну систему тлумачення правових норм, яка базувалася на аналізі текстів Святого Письма, постанов церковних соборів та творів церковних отців. Ці методи згодом були запозичені юристами і стали основою для розвитку юридичної науки. Церковні школи відігравали провідну роль у підготовці юристів. Канонічне право було основним предметом вивчення в цих школах, і випускники церковних шкіл займали високі посади в державному апараті.

Зважаючи на вказане, певною мірою можна стверджувати про зв'язок правової доктрини та релігійних текстів, що виступають джерелом права. Вчення святих про відносини людини у соціумі подібні до вчень світського характеру щодо правових явищ.

Між правовою доктриною та релігійними текстами існує глибокий історичний та концептуальний зв'язок, що особливо

яскраво проявлявся в епохи, коли релігія відігравала домінуючу роль у суспільстві, зокрема у Середньовіччі.

Релігійні тексти потребували тлумачення (до цього слід також додати, що тривалий час читання Біблії було під забороною; церква контролювала доступ до Біблії. Прості люди зазвичай не вміли читати, а ті, хто вмів, мали обмежений доступ до текстів. Реформація саме і була пов'язана з боротьбою за право вільно читати Біблію і тлумачити її. У відповідь на Реформацію, католицькою церквою було проведено 19-й Вселенський собор, який відбувався з 1545 до 1563 року в місті Тренто (сучасна Італія). Питання контролю над перекладом Біблії було одним з ключових на Тридентському соборі. Католицька церква бажала зберегти єдність у тлумаченні Святого Письма та запобігти появі різних інтерпретацій, які могли б призвести до розколу в Церкві.. Церква запровадила індекс заборонених книг (Index Librorum Prohibitorum).

Однак, варто зазначити, що з часом відбувалася секуляризація права. Правові системи стали дедалі більш автономними і менш залежними від релігійних догматів. Тим не менш, вплив релігійних ідей на правову свідомість і розвиток правових систем залишається значним і донині.

У сучасному мультикультурному світі часто виникають конфлікти між різними релігійними і світськими цінностями, що ускладнює процес законотворення і правозастосування. Юристи і філософи намагаються знайти універсальні правові принципи, які б були прийнятними для людей різних культур і релігій.

Таким чином, зв'язок правової доктрини та релігійних текстів є складним і має довгу історію та продовжує впливати на сучасне право.

Правова доктрина має особливе значення як джерело права для держав, що належать до сім'ї релігійного права. Оскільки релігійне право ґрунтується на принципі авторитету, висновки давніх правознавців та знавців релігійних основ набувають офіційного юридичного статусу.

У процесі еволюції юдейського права значущість доктрини як правового джерела поступово знижувалася. Вона поступилася місцем більш прагматичним тлумаченням, що надавалися рабинами та релігійними судами. На сучасному етапі доктрина функціонує одночасно з доктринами світського права Ізраїлю, виконуючи важливі правотворчі, правозастосовні та правоохоронні функції. Формально закон залишається основним джерелом права, проте доктринальні положення та правові звичаї виступають як допоміжні джерела, що сприяють усуненню правових прогалин, а також відображають повагу до культури, релігійних традицій корінного населення та різноманітних релігійних шкіл.

На ранніх і на більш пізніх стадіях розвитку суспільства мусульманські судді керувалися переважно релігійними канонами, тлумаченнями богословів, але аж ніяк не іншими джерелами права, включаючи закони. Останні, в сучасному їх розумінні, як акти, видані вищими органами державної влади, довгий час взагалі не визнавалися в мусульманському праві [207, с. 30–35].

Мусульманське право інтегрується у сучасні правові системи мусульманських держав насамперед через доктрину, що базується на положеннях ісламської релігії, яка перебуває у постійному розвитку. У процесі становлення мусульманського права саме доктрина стала основним джерелом, з якого формувалися правові норми. Варто зазначити, що мусульманське право створювалося богословами та правознавцями різних правових шкіл, які, виходячи з єдиних концептуальних засад, могли формулювати відмінні правові норми при вирішенні аналогічних питань.

Таким чином, у мусульманському праві при здійсненні правосуддя суддя звертається не лише до Корану як основоположного джерела, а й до праць авторитетних юристів і богословів, які містять пояснення священних текстів, визначають правила поведінки та обов'язки. У правозастосовній діяльності використовується доктрина мусульманського права (іджма) – узгоджена думка богословів певної або всіх правових шкіл з ключових питань ісламу та обов'язків мусульман.

Своєї актуальності тема набуває у зв'язку ще з одним спостереженням автора дослідження: у відсутності основи чи відповідного підґрунтя європейських судових доктрин. Як приклад, можна знову звернути увагу на Коран, який є основою мусульманського права і основним його джерелом. Вважаю, що Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду, яка є надто динамічною, не можливо розглядати саме як основу, а судові доктрини без відповідної основи призводять до множиного та суб'єктивного тлумачення і правозастосування, що ми і спостерігаємо у правовому полі України. Навіть в основі розвитку системи права США, дослідження цього аспекту було б дуже важливим так як по суті в країні – флагмані розвитку прецеденту і доктрин в сучасному світі – були не прецеденти, а тлумачення судами Конституції США.

3. Новий час. У період Відродження та Просвітництва правова доктрина набуває нових форм. Виникають національні правові системи, а разом із ними і національні правові доктрини. Видатні мислителі, такі як Гуго Гроцій, Джон Локк та Шарль Луї де Монтеск'є, внесли значний вклад у розвиток теорії права, впливаючи на конституційні й правові системи багатьох країн. Згадаємо вчення про поділ влади, про суспільний договір, про права людини, про вимоги до законів та ін.

4. Новітній період. У сучасний період правова доктрина формується під впливом різноманітних наукових досліджень, судової практики та міжнародних правових норм. Вона продовжує розвиватися, враховуючи нові соціальні, економічні та політичні реалії. Правознавці нового часу, такі як Ганс Кельзен, Рональд Дворкін, Герберт Гарт, Лон Фуллер та ін. продовжують впливати на розуміння і застосування права.

Нині правова доктрина є складовою частиною правової системи багатьох країн, допомагаючи у інтерпретації та застосуванні правових норм, впливаючи на законотворчість, формуючи принципи та підходи, які відображаються у законодавстві. Правова доктрина також сприяє гармонізації національних

правових систем із міжнародними стандартами, забезпечуючи єдність і стабільність правопорядку.

І хоча в Україні певною мірою і нині превалює юридичний позитивізм, цілком слухними є слова І. Семеніхіна про те, що одна з ключових ідей, яку активно обґрунтовують чимало українських науковців, полягає в тому, що право не обмежується лише державним правом, тобто сукупністю прийнятих владою законів, адміністративних актів, указів тощо [479, с. 9]. До цього слід додати й тезу відомого українського правника М. Козюбри, що право зароджується не в державі, а в самій реальності життя, в природних і невід'ємних правах людини. Воно виникає раніше за державу і за певних обставин може існувати без неї та поза її межами [118, с. 35].

Хоча, керуючись принципом об'єктивності, не можемо не навести наступного положення. Подаючи до Верховного Суду України заяву про перегляд рішення Шевченківського районного суду м. Києва, Апеляційного суду м. Києва, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, особа аргументувала серед іншого свою позицію, посилаючись на прецедентний та доктринальний характер справ «Подбілєські та ППУ Полшуре проти Польщі», «Крейц проти Польщі», «ФК Мретебі проти Грузії». Однак, Верховний Суд України відзначив, що «щодо доктринального характеру рішень Суду, то доктринальні положення не є джерелом права за українським законодавством». Крім того, за висновками Верховного Суду України, у наведених вище справах Україна не була стороною, тому положення вказаних рішень Суду не мають прецедентний характер у даній справі та не можуть бути застосовані до правовідносин, які регулюються національним законодавством України [354].

На противагу вказаній вище позиції Верховного Суду України наведемо також і тезу О. Попова про те, що можна виділити три основні способи використання доктринальних джерел у Верховному Суді України:

- залучення висновків Науково-консультативної ради;
- звернення до індивідуальних консультацій науковців;
- безпосереднє використання наукових праць [213, с. 86].

Крім того, як слушно зауважують В. Крат та Р. Бабанли, за п'ять років функціонування Верховного Суду можна стверджувати про те, що правові доктрини та принципи права перейшли з розряду лише теоретичного поняття (з-поміж тих, які асоціюються з однією з перших в університеті лекцій з будь-якої галузі права й зовсім не запам'ятовуються) до доволі таки потужного системозмінювального інструменту, який подекуди має вирішальне значення в зміні підходів до розгляду тієї чи іншої категорії справ [269].

Динамічний розвиток застосування судових доктрин при розгляді та вирішенні адміністративних справ підтверджується актуальною практикою Верховного Суду. Зокрема, у судовій практиці Верховного Суду широко застосовується доктрина реальності господарської операції, відповідно до якої наслідки для податкового обліку створює лише фактичний рух активів (постанови Верховного Суду від 17 грудня 2024 року в справі № 805/500/17-а, від 17 грудня 2024 року в справі № 320/8946/23). Досить розповсюдженим у практиці Верховного Суду є застосування доктрини астіо *popularis*, відповідно до якої за певних умов позов може бути подано в інтересах публічного порядку та без обов'язку позивача доводити при зверненні до суду, що відповідне рішення суб'єкта владних повноважень безпосередньо зачіпає права та свободи такого позивача (постанови Верховного Суду від 11 вересня 2023 року в справі № 320/258/19 та від 26 вересня 2023 року в справі № 320/2015/22.).

Крім того, Верховний Суд неодноразово застосовував доктрину «ефективного засобу правового захисту», напрацьовану під час застосування ст. 13 Конвенції. Ефективним є засіб, який забезпечує поновлення порушеного права і одержання особою бажаного результату. Винесення рішень, які не призводять безпосередньо до змін в обсязі прав та забезпечення їх примусової реалізації, не відповідає розглядуваній міжнародній нормі. Засіб захисту повинен бути ефективним як у законі, так і на практиці, зокрема, у тому сенсі, щоб його використання не було ускладнене діями або недоглядом органів влади відповідної держави [234].

Таким чином, правова доктрина, проходячи через різні етапи свого становлення, залишається одним із джерел права, що визначає розвиток правових систем і забезпечує їх адаптацію до нових викликів і потреб суспільства. При цьому знову таки вкажемо на те, що розвинуте законодавство дещо принижує значення правової доктрини у національному праві. Так, за античних часів саме нерозвинутість законодавства була фактором поширеності і значимості правової доктрини як джерела права. Середньовіччя загалом також не характеризувалось розвинутим законодавством; до того ж, необхідні були праці, у яких священнослужителі роз'яснювали б доволі неоднозначні релігійні тексти (які при цьому були недоступні для більшості людей), що й виконували роль релігійно-правової доктрини.

Існує низка поглядів на те, що таке правова доктрина: деякі науковці вважають, що це «дух» права, інші – що це сукупність ідей видатних юристів, а ще інші – що це наукові праці. Хоча кожен з цих підходів має свої переваги, жоден з них не охоплює всі аспекти цього складного явища, не є універсальним. Кожен з них дає лише часткове уявлення про це явище, оскільки правова доктрина є більш складною і багатогранною категорією.

Правова доктрина – це систематизований комплекс наукових знань, присвячений дослідженню конкретних правових явищ [389, с. 275].

На думку О. Северінової, правова доктрина складає підґрунтя розуміння права, завдяки якому безпосередньо впливає на правотворчість, а також правозастосування, формалізуючись у прескриптивних текстах, та являє собою одне з джерел права [319, с. 36].

Дещо меншу роль правовій доктрині відводить Г. Христова, розглядаючи її як набір загальноприйнятих в юридичному середовищі поглядів, які допомагають з'ясувати зміст правових положень [80, с. 120].

Більш чіткіше визначення правової доктрини наводить С. Іскра, на думку якої правова доктрина – це сукупність узгоджених ідей, принципів та наукових поглядів на право,

які визнаються юридичною спільнотою і становлять теоретичну основу для створення, застосування та тлумачення законів [86, с. 180].

Суто через позицію юридичного нормативізму розглядає правову доктрину С. Васильєв, вказуючи, що правова доктрина – це сукупність наукових концепцій, створених юристами, які закріплені в письмовій формі і мають державне визнання через їх санкціонування [29, с. 71].

На думку В. Теритишника, правова доктрина – це цілісна система ідей, принципів, поглядів та концепцій щодо права та його розвитку, яка формується під впливом духовного та інтелектуального розвитку суспільства, його моралі та політико-правової культури. Вона є теоретичною основою для створення держави, написання законів, їх застосування та тлумачення [345, с. 187].

Для адекватного розуміння правової доктрини необхідно поєднання різних підходів. Акцент лише на одному з них не дозволяє отримати повну картину цього складного явища. При цьому для наведення дефініції досліджуваного поняття, необхідно навести та охарактеризувати ознаки правової доктрини.

По-перше, вкажемо на таку ознаку як теоретичність. Правова доктрина базується на наукових дослідженнях і теоретичних розробках. Вона включає концепції, принципи, ідеї, які пояснюють і систематизують певні правові явища. Ця ознака саме відображає її сутність як системи узагальнених знань, отриманих в результаті наукового дослідження правових явищ.

Теоретичність правової доктрини полягає в тому, що вона ґрунтується на глибокому науковому аналізі правових явищ. Це не просто збірник практичних рекомендацій чи інструкцій, а систематизоване знання, яке пояснює природу права, його основні принципи та закономірності, окремі правові явища.

Аналізована ознака правової доктрини характеризується такими властивостями.

1. Абстрагування від конкретних випадків. Правова доктрина прагне виявити загальні закономірності, принципи та категорії, які притаманні різноманітним правовим явищам.

Вона відходить від аналізу окремих правових випадків, зосереджуючись на формулюванні загальних правил та теорій.

2. Систематизація знань. Теоретичні положення правової доктрини організовані в логічно послідовну систему, де кожне поняття та положення пов'язані між собою, дозволяючи створити цілісне уявлення про правове явище та його функціонування.

3. Аналітичність. Правова доктрина використовує аналітичні методи дослідження для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між правовими явищами, а також для оцінки ефективності чинного законодавства.

4. Прогнозування. На основі теоретичних положень правової доктрини можна прогнозувати можливі наслідки правових реформ та розробляти нові правові інститути.

5. Критичність. Правова доктрина постійно розвивається, оскільки піддається критичному аналізу та перевірці на практиці. Нові знання та соціальні зміни вимагають перегляду існуючих теоретичних конструкцій.

Теоретичність є однією з найважливіших ознак правової доктрини. Вона дозволяє створити цілісне уявлення про правову систему, забезпечує її розвиток та ефективне функціонування. Завдяки теоретичним дослідженням юристи можуть краще розуміти правові явища, прогнозувати їх розвиток та розробляти ефективні механізми правового регулювання.

По-друге, вкажемо на таку ознаку як системність. Правова доктрина має системний характер, об'єднуючи різні правові положення в єдину, логічно узгоджену систему знань.

Системність є однією з сутнісних характеристик правової доктрини. Вона відображає внутрішню узгодженість, взаємозв'язки та логічну структуру правових норм, принципів та інститутів. Системність правової доктрини – це її властивість бути організованою в цілісну систему, де всі елементи взаємопов'язані та логічно узгоджені. Це означає, що правові концепції, принципи, теорії та ідеї, які складають доктрину, не є ізольованими, а утворюють єдине ціле.

Системність є тією характеристикою, що забезпечує наступні властивості правової доктрини:

– логічну послідовність: усі елементи доктрини повинні бути логічно пов'язані між собою; відповідно висновки, які ми робимо на основі доктрини, мають бути обґрунтованими і не суперечити іншим її положенням;

– цілісність: правова доктрина повинна представляти собою цілісну «картину» права, а не сукупність розрізнених поглядів;

– функціональність: системність дозволяє правовій доктрині виконувати свої функції, такі як: а) теоретична: пояснювати сутність правових явищ, їх роль у суспільстві, закономірності розвитку; б) практична: впливати на правотворчість, правозастосування та правничу освіту; в) ідеологічна: формувати правову свідомість суспільства;

– динамічність: системність не означає статичність, правова доктрина повинна бути здатна розвиватися і адаптуватися до змін у суспільстві.

Розглядаючи цю ознаку, не можемо не вказати на те, що правова доктрина як джерело права не є єдиною науковою працею, у якій розкривається зміст усіх правових явищ, до того ж, системність не виключає наявність різних поглядів на правові явища. Додамо, що навіть законодавству властива контрадикційність.

Автор звертає увагу, що в даному дослідженні при зверненні до поняття «джерело права» вважаємо його джерелом пізнання, джерелом права в матеріальному сенсі (яке ототожнюється з правосвідомістю суб'єкта) та формальному сенсі (нормативно-правові акти).

Правова доктрина формується не однією, а багатьма науковими працями. Кожен автор, спираючись на свій досвід, знання та методологію, пропонує своє бачення правових явищ. Це призводить до появи різних теоретичних концепцій, які можуть доповнювати, уточнювати або навіть суперечити одна одній. Правова доктрина формується в конкретному історичному контексті, який впливає на її зміст і характер. Зміни в суспільстві, політиці та економіці призводять до змін у правовій доктрині.

Правова наука – це динамічна сфера, в якій постійно відбуваються дискусії та суперечки. Різні автори можуть мати різні погляди на одні й ті ж правові проблеми, що є стимулом для подальшого розвитку правової думки. Відповідно й системність не означає однорідність. Наявність різних поглядів не суперечить системності правової доктрини. Різноманітність поглядів може сприяти більш глибокому розумінню правових явищ і розвитку правової науки в цілому.

Саме у цьому контексті варто вказати на консенсус і дивергенцію. В межах правової доктрини можуть існувати як консенсусні, так і дивергентні погляди. Консенсус стосується фундаментальних принципів права, тоді як дивергенція може стосуватися окремих теоретичних концепцій або практичних питань.

Зважаючи на вказане, не можемо не згадати і про конвенційну теорію істини. Ю. Мирошніченко цілком слушно вказує, що існує чотири основні концепції істини у філософії: кореспондентна, яка базується на відповідності знання об'єктивній реальності; когерентна, що визначає істину через її внутрішню узгодженість; прагматична, яка пов'яже істину з користю для людини; та конвенційна, яка визначає істину через консенсус у науковому співтоваристві [183, с. 199]. Кореспондентну (відповідності), когерентну, конвенціональну, прагматистську, семантичну та дефляційні теорії істини виокремлює А. Лебідь [168, с. 98].

Конвенційна теорія істини пов'яже наведені вище положення з теорією наукових революцій, «нормальною» наукою та науковими парадигмами Т. Куна. Згідно з Томасом Куном, науковий розвиток відбувається не лінійно, а через зміну парадигм – фундаментальних концептуальних схем, які визначають, як учені розуміють світ. Нормальна наука за Куном – це період, коли наукова спільнота працює в межах усталеної парадигми, розв'язуючи «головоломки», які виникають у її межах. У правовій системі аналогом цього є юридичний позитивізм, який домінує як парадигма, фокусуючись на нормативно-правових актах як основному джерелі права. Під час періоду «нормальної» юридичної науки юристи працюють над тлумаченням

і застосуванням існуючих правових норм, розглядаючи право як сукупність прескриптивних текстів.

У будь-якій парадигмі рано чи пізно накопичуються аномалії, які вона не може пояснити. У правовій системі це можуть бути прогалини в законодавстві, юридичні колізії, або нові соціальні явища, які існуюче право не охоплює. Ці аномалії можуть викликати кризу в правовій системі, аналогічно до того, як аномалії викликають кризу в «нормальній» науці за Куном.

Правова доктрина, яка втілює наукові ідеї та концепції, може слугувати джерелом нової парадигми, коли стара не здатна вирішити нові проблеми. Це можна порівняти з науковою революцією у теорії Куна, коли накопичення аномалій змушує наукову спільноту переглянути основи своєї парадигми [147]. Доктринальні положення пропонують нові шляхи вирішення правових проблем, адаптують правову систему до нових умов та стимулюють її розвиток.

Коли правова доктрина пропонує нові підходи, які можуть вирішити накопичені проблеми, відбувається перехід до нової парадигми в праві. Цей процес схожий на наукову революцію, де нова парадигма не просто додається до старої, а радикально змінює підхід до розуміння і застосування правових норм. Це може включати більший акцент на теоретичні дослідження, інтеграцію міждисциплінарних знань, або навіть нові концепції права, які краще відповідають сучасним реаліям.

Таким чином, конвенційна теорія істини, пов'язана з теорією наукових революцій Т. Куна, допомагає зрозуміти динаміку розвитку правової системи. Превалювання юридичного позитивізму можна порівняти з періодом «нормальної» науки, а правову доктрину – з джерелом наукових революцій, які здатні трансформувати правову систему, адаптувавши її до нових викликів і умов.

Відтак, системність є однією з важливих характеристик правової доктрини, забезпечуючи цілісність, логічність і ефективність національного права. Однак, досягнення повної системності є складним завданням, яке вимагає постійних зусиль

юристів. Вона не виключає наявності різних поглядів, дискусій та навіть контрадикцій. Розуміння цих особливостей дозволяє більш об'єктивно оцінювати правову доктрину і використовувати її результати в правозастосовній діяльності.

По-третє, вкажемо на таку ознаку як фундаментальність. Фундаментальність правової доктрини – це ознака, що вказує на її глибинний, базовий характер, на її роль як фундаменту для всієї правової системи. Це означає, що доктринальні положення є не просто окремими думками чи теоріями, а становлять основу для розуміння права і правових явищ, їх розвитку та застосування.

Аналізована ознака правової доктрини обумовлює наступні характерні властивості досліджуваного поняття:

- основа для правової системи: фундаментальні доктринальні положення визначають основні принципи, на яких побудована правова система; вони є своєрідним каркасом, що надає їй структуру та цілісність;
- чинник напряму розвитку: фундаментальні ідеї доктрини визначають напрямки розвитку права, впливають на формування законодавства та судової практики;
- фактор стабільності: фундаментальні положення надають правовій системі стійкість, оскільки вони є загальноприйнятими і не піддаються постійним змінам;
- підґрунтя узгодженості: фундаментальні доктринальні положення забезпечують узгодженість різних галузей права, сприяючи їх взаємодії та розвитку;
- основа для правничої освіти: фундаментальні доктринальні положення є основою для викладання правничих дисциплін, оскільки вони формують у правників глибоке розуміння права та його принципів.

Окрім цього відзначимо також ті ознаки, що вказують на фундаментальність правової доктрини. Так, відзначимо історичну тривалість (фундаментальні доктринальні положення, як правило, мають довгу історію і неодноразово підтверджували свою актуальність), загальну визнаність (вони визнаються більшістю юристів

і є загальноприйнятими в юридичній спільноті), вплив на різні галузі права (фундаментальні положення впливають на розвиток різних галузей права, а не обмежуються лише однією), зв'язок з фундаментальними цінностями (вони пов'язані з фундаментальними цінностями суспільства, такими як справедливість, рівність, свобода), роль у вирішенні складних правових питань (фундаментальні доктринальні положення допомагають вирішувати складні правові питання, які виникають у суспільстві).

Таким чином, фундаментальність правової доктрини – це важлива характеристика, яка визначає її роль у правовій системі. Фундаментальні доктринальні положення є основою для розуміння права, його розвитку та застосування. Вони забезпечують стабільність правової системи та сприяють її розвитку.

По-четверте, вкажемо на таку ознаку як динамізм. Доктрина розвивається і змінюється відповідно до змін у суспільстві, економіці та інших сферах життя, адаптуючись до нових викликів і потреб.

Динамізм – це одна з найважливіших характеристик правової доктрини, що відображає її здатність змінюватися, розвиватися та адаптуватися до нових умов суспільного життя.

На нашу думку, факторами, що обумовлюють іманентність правовій доктрині динамічного характеру, є наступні:

1. Зміни в суспільстві: суспільство постійно змінюється, так, з'являються нові технології, виникають нові соціальні відносини, змінюються цінності; правова доктрина, як відображення цих змін, також повинна розвиватися (у цьому ж аспекті вкажемо, що правова доктрина, будучи джерелом права, повинна мати властивості права, зокрема, й динамічний характер. Право не може бути статичним, оскільки має відповідати стану розвитку суспільства задля виконання свого призначення – регулювання соціальної поведінки).

2. Розвиток науки: правнича наука також не є явищем статичним. Нові дослідження, відкриття і теорії збагачують правову доктрину і стимулюють її розвиток. Водночас, наголосимо, що правова доктрина та правнича наука не співпадають повною

мірою. Це не тотожні явища, хоча вони тісно пов'язані і взаємодіють між собою.

Правова доктрина являє собою систему ідей, принципів, концепцій та положень, які формуються на основі наукових досліджень і мають на меті інтерпретацію, систематизацію та вдосконалення правової системи. Вона формується авторитетними правознавцями і слугує орієнтиром для правозастосовчої діяльності, законодавства та правових реформ.

Правнича наука – це більш широка діяльність, яка включає дослідження правових явищ, їх аналіз, теоретичне обґрунтування та розвиток нових правових концепцій. Вона охоплює всі аспекти права, від історії та філософії права до конкретних галузевих досліджень.

Концептуальні відмінності між правовою доктриною та правничою наукою наведено у таблиці.

Таблиця 2.1

Відмінність між правовою доктриною та правничою наукою

Характеристика	Правова доктрина	Правнича наука
Спрямованість	Практична. Часто використовується для вирішення конкретних правових питань	Теоретична. Має ширший обсяг, включаючи як теоретичні дослідження, так і практичні застосування. Вона займається фундаментальними дослідженнями права, його природи та розвитку
Адресат	Зазвичай орієнтована на практикуючих юристів, суддів, законодавців, які застосовують або розробляють правові норми	Орієнтована на ширше коло науковців, дослідників, викладачів та студентів, які займаються фундаментальним вивченням права
Характер положень	Ідеї, принципи	Теорії, гіпотези
Методологія	Тлумачення, аналіз судової практики	Науковий аналіз, соціологічні методи
Мета	Забезпечення ефективного застосування права	Розуміння сутності права, його розвитку

Попри відмінності, правова доктрина та правнича наука тісно взаємодіють. Правнича наука часто формує базу для правової доктрини, надаючи їй теоретичні основи та нові ідеї. Водночас, доктринальні положення, перевірені на практиці, можуть зворотньо впливати на розвиток правничої науки, підтверджуючи або спростовуючи теоретичні концепції.

Відтак, правова доктрина та правнича наука – це два важливі, але різні аспекти правової діяльності. Доктрина зосереджена на практичному застосуванні права і тлумаченні правових норм, тоді як правнича наука займається глибокими теоретичними дослідженнями правових явищ. Обидва ці явища взаємодіють і доповнюють одне одного, сприяючи розвитку національного права.

3. Правотворчість. Законодавча діяльність також є потужним фактором динаміки правової доктрини. Нові закони і підзаконні акти вимагають переосмислення існуючих правових концепцій та формулювання нових.

4. Правозастосовча практика. Судова практика, тлумачення законів і розв'язання конкретних правових спорів сприяють розвитку правової доктрини. Судові рішення можуть стати джерелом нових правових ідей і концепцій.

Додамо також, що динамізм дозволяє правовій доктрині адаптуватися до змін в суспільстві і забезпечувати ефективне правове регулювання. Динамізм є рушійною силою розвитку права.

По-п'яте, вкажемо на таку ознаку як вплив на правотворчість. Правова доктрина впливає на розробку та прийняття нових законодавчих актів, слугуючи основою для вдосконалення правової системи.

Правова доктрина – це сукупність наукових поглядів, теорій та принципів, які стосуються права, правових явищ. Вона відіграє важливу роль у формуванні та розвитку законодавства, тобто впливає на процес юридичного нормотворення. Доктрина формулює фундаментальні правові принципи, які лягають в основу законодавства. Наприклад, принцип верховенства права, принцип рівності всіх перед законом тощо.

Правники аналізують діюче законодавство, виявляють його недоліки та пропонують шляхи його вдосконалення. Доктрина формує правову ідеологію, яка визначає напрямки розвитку законодавства. У цьому контексті не можемо не вказати, що доктрини правової держави та прав людини, зокрема, вертикального виміру прав людини, і обумовлюють наявність адміністративної юстиції та прийняття відповідного законодавства. Принципи правової держави стали основою для побудови адміністративно-правових відносин.

Правова доктрина є потужним інструментом розвитку права. Вона не тільки описує існуюче право, але й формує його майбутнє. Особливо важливий цей вплив у сфері адміністративного судочинства, де доктринальні положення визначають стандарти справедливого судочинства і захисту прав громадян.

Не можемо також не відзначити, що текст Конституції України був підготовлений з урахуванням доктринальних положень про права людини, верховенство права та ін.

По-шосте, вкажемо на таку ознаку як вплив на судову практику. Судді часто звертаються до правової доктрини для обґрунтування своїх рішень, особливо в складних і прецедентних справах. У цьому аспекті вкотре згадаю практику Європейського суду з прав людини, яка значною мірою ґрунтується на використанні багатьох доктрин. Цей контекст діяльності страсбурзького Суду дозволив українському правнику Р. Степаняну виокремити судові доктрини [338; 484].

На нашу думку, доцільно виокремити такі можливі напрями впливу правової доктрини на судову практику:

- юридичне тлумачення: судді, розглядаючи справи, часто стикаються з необхідністю тлумачити неоднозначні або нечіткі юридичні норми. Правова доктрина пропонує різні підходи до тлумачення, які можуть вплинути на висновки суду;
- заповнення прогалін у законодавстві: якщо закон не містить чіткої відповіді на поставлене питання, суддя може звернутися до правової доктрини, щоб знайти підстави для вирішення справи;

- формування правових прецедентів: рішення судів, ухвалені з урахуванням правової доктрини, можуть стати прецедентами для розгляду аналогічних справ у майбутньому;
- ефективність законодавства: судді, застосовуючи закон на практиці, можуть виявити його недоліки і запропонувати зміни. Ці пропозиції часто базуються на доктринальних положеннях.

Розглядаючи питання впливу доктрини на судочинство, доцільно також вказати на механізми впливу доктрини на судову практику, до яких, на нашу думку, необхідно віднести наступні.

1. Пряме цитування. Судді можуть прямо цитувати положення правової доктрини у своїх рішеннях. Для прикладу наведено згадку Луцьким міськрайонним судом Волинської області у рішенні щодо адміністративного позову особи до Луцького об'єднаного міського територіального центру комплектування та соціальної підтримки про скасування постанови, доктрини «плодів отруйного дерева» (fruit of the poisonous tree) [310]. Інші суди також згадують цю доктрину [296; 313; 309].

У постанові П'ятого апеляційного адміністративного суду від 22 липня 2024 року вказується, що судова колегія серед іншого взяла до уваги, що «в судовій практиці з розгляду податкових спорів застосовуються певні податково-правові доктрини, зокрема, доктрина “Ділова мета”, доктрина “Реальність господарської операції”, доктрина “Перевага суті над формою” тощо» [265].

«...однією із судових доктрин, виділених на сьогоднішній день національним законодавством та судовою практикою Верховного Суду є доктрина реальності господарської операції. Суть вказаної доктрини полягає в тому, що...» [267] – відзначається у постанові Шостого апеляційного адміністративного суду.

2. Використання доктринальних аргументів. Судді можуть використовувати доктринальні аргументи для обґрунтування своїх висновків. Наприклад, Одеський окружний адміністративний суд, розглядаючи справу, застосував принцип заборони суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*). Суд врахував,

що відповідач порушив цей принцип, який походить від римської юридичної максими, що забороняє діяти всупереч своїй попередній поведінці. В основі цієї доктрини лежить принцип добросовісності. Недобросовісною та нечесною діловою практикою вважається, зокрема, поведінка, яка не відповідає попереднім заявам або діям сторони, якщо інша сторона, діючи на свою шкоду, обґрунтовано довіряла цим заявам чи діям [312].

3. Формування правової свідомості суддів. Правова доктрина формує правову свідомість суддів, впливаючи на їхні погляди на право і справедливість.

Слід наголосити, що використання національним судом правових доктрин для обґрунтування прийнятого рішення набуло поширення протягом останніх декількох років, що може вказувати на ефективність судових реформ, що проводяться в Україні. До недавнього часу такий стан було важко уявити.

Звернення суддів до правових доктрин свідчить про більш глибокий і всебічний аналіз правових норм та судової практики. Обґрунтування рішень на основі наукових поглядів та теорій підвищує їхню об'єктивність та прозорість. Додамо, що використання доктрин, що відображають сучасні тенденції у розвитку права, сприяє інтеграції українського права в європейський та міжнародний правовий простір.

Натомість, радянська правова система була орієнтована на формальне застосування закону, а не на його глибокий аналіз та розвиток. В умовах залежної судової системи судді виконували політичні замовлення, а не застосовували право, забезпечуючи права людини. До того ж, відсутність якісної правничої освіти та наукових досліджень обмежувала можливості суддів для використання доктринальних положень.

Відтак, використання національними судами правових доктрин для обґрунтування рішень є позитивним явищем, яке свідчить про розвиток правової системи України. Ця тенденція сприяє підвищенню якості правосуддя, зміцненню верховенства права та інтеграції України в європейський правовий простір. Однак, для подальшого розвитку цієї практики необхідно

продовжувати судову реформу, підтримувати наукові дослідження в галузі права та підвищувати рівень правничої освіти.

Важливість впливу правової доктрини обумовлюється такими аспектами:

- забезпечення єдності судової практики: правова доктрина допомагає забезпечити єдність судової практики, сприяючи застосуванню однакових підходів до вирішення аналогічних справ;
- розвиток національного права: судова практика розвивається під впливом правової доктрини, що сприяє вдосконаленню національної правової системи;
- забезпечення справедливості: застосування доктринальних положень допомагає забезпечити справедливе вирішення спорів.

Як влучно зазначає Г. Христова, дуже важливим є взаємний зв'язок між правовою доктриною та тим, як суди приймають рішення. Цей зв'язок проявляється не лише в тому, що суди посилаються на авторитетні юридичні праці, висновки наукових установ та усталені доктрини у своїх рішеннях, але й у тому, що самі суди розвивають ці доктрини. Правові доктрини є основою судових рішень у конкретних справах, забезпечуючи їхню логічність та єдність підходів. Водночас, судові рішення збагачують правові доктрини, коли суди формулюють нові положення, використовують їх при розгляді схожих справ та адаптують до конкретних обставин кожної справи [373, с. 172–175].

Автор вважає, що у сучасній доктрині національного адміністративного судочинства спостерігається поступовий розвиток, який характеризується переходом від етапу, на якому здійснюється формування та обґрунтування змісту доктрини, до безпосереднього застосування цієї доктрини в адміністративній і судовій практиці.

Таким чином, правова доктрина є важливим джерелом розвитку права. Вона не тільки описує існуюче право, але й впливає на його застосування в судовій практиці. Розуміння цього взаємозв'язку допомагає правникам, у тому числі й суддям, а також законотворцям ефективно реалізувати покладені на них суспільством функції.

Вкажемо на таку ознаку як нормативна спрямованість. Нормативна спрямованість правової доктрини – це її властивість містити рекомендації, які можуть впливати на створення нових правових норм (правотворчість) та їх застосування (правозастосовна діяльність). Хоча доктрина сама по собі не є нормативним актом, тобто не має прямої юридичної сили, її положення часто використовуються як орієнтир для розробки законів та прийняття судових рішень.

Доктрина формулює загальні принципи права, які слугують теоретичною основою для створення конкретних правових норм. Окрім цього, частими є випадки, коли законодавство не може передбачити всі можливі життєві ситуації. Тоді судді та інші суб'єкти правозастосування звертаються до доктрини, щоб знайти підстави для вирішення спорів. Коли норми права мають неоднозначне тлумачення, доктрина може запропонувати різні підходи до їх розуміння. Доктрина часто випереджає законодавство, пропонуючи нові ідеї та концепції, які згодом можуть бути закріплені в нормативно-правових актах.

Для аргументації викладених положень щодо нормативного характеру правової доктрини наведемо приклади доктрин:

- 1) верховенства права, яка стала основою для багатьох конституцій (у тому числі й Конституції України) і впливає на тлумачення всіх інших норм права;
- 2) доктрина прав людини, яка формулює перелік природних і невід'ємних прав людини, що мають бути забезпечені державою. Ці права знайшли відображення у міжнародних договорах і національному законодавстві.

Нормативна спрямованість правової доктрини є важливою характеристикою, яка дозволяє їй впливати на розвиток права і його застосування. Розуміння цього зв'язку допомагає юристам, суддям і законотворцям краще орієнтуватися в правовому просторі і сприяє розвитку правової системи.

Вкажемо на таку ознаку як авторитетність. Правова доктрина формується і підтримується авторитетними науковцями,

експертами та правознавцями, що забезпечує її впливовість і визнання в юридичній спільноті.

Авторитетність правової доктрини – це фундаментальна характеристика, яка визначає її вплив на правотворчість і правозастосування. Вона формується і підтримується завдяки внеску авторитетних правників, чий погляд і дослідження визнаються в юридичній спільноті.

Авторитетність доктрини зростає, коли її підтримують відомі науковці, які мають значний досвід і публікації. Водночас, ця ознака вимагає того, щоб доктрина була логічно послідовною, базувалася на наукових методах дослідження і відповідала сучасним вимогам правничої науки. Доктрина повинна мати практичну значимість, тобто бути корисною для вирішення реальних правових проблем.

Назвемо фактори, що, на нашу думку, впливають на авторитетність доктрини:

- історична традиція: доктрини, що мають давню історію і розвиваються протягом тривалого часу, як правило, мають більшу авторитетність;
- соціальний контекст: авторитетність доктрини може змінюватися залежно від соціального контексту і політичних умов;
- публікації: регулярна публікація наукових статей, монографій та інших робіт сприяє поширенню і закріпленню авторитетності доктрини;
- участь у наукових дискусіях: активна участь у наукових дискусіях дозволяє прибічникам відповідних доктрин відстоювати свої погляди і переконувати колег.

Авторитетність правової доктрини підтверджується тоді, коли її положення визнаються більшістю фахівців у відповідній галузі права. Це визнання передбачає, що доктринальні положення стають загальноприйнятими в юридичній спільноті і впливають на тлумачення, застосування та розвиток правових норм. Однак, цей аспект є доволі дискусійним з погляду того, що слід вважати більшістю. Знову згадаємо конвенційну теорію істини, про яку ми вказували вище. Додамо також щодо розуміння того, хто саме

може вважатися фахівцем у певній галузі права? Який рівень компетентності та досвіду необхідний для того, щоб вважати думку фахівця авторитетною?

Правнича наука постійно розвивається, і погляди фахівців можуть змінюватися з часом. Тому «більшість» сьогодні може не збігатися з «більшістю» завтра.

У кожній галузі права існують різні наукові школи, які мають свої особливі підходи та інтерпретації. Тому досягти консенсусу щодо будь-якого питання може бути досить складно. У цьому контексті згадаємо вкотре доктрину «плодів отруєного дерева», яка має винятки: ««незалежного джерела», «очищенню від бруду», «нешкідливої помилки», «неминучого виявлення», «виключення доброчесності». Водночас, з огляду на прецедентний характер формування цих правил-винятків та їх більшою мірою зарубіжне походження, застосування у національній судовій практиці України зазначених виключень із правила «плодів отруєного дерева» подекуди є ускладненим й неоднозначним...» [392, с. 378] – наголошують К. Юхименко та І. Тітко, досліджуючи судову практику за означеним предметом.

Політична ситуація в країні також певною мірою може впливати на визначення «більшості». Деякі доктрини можуть отримувати більшу підтримку, якщо вони відповідають політичним інтересам правлячої еліти.

Ще одним аспектом є те, що «більшість» може варіюватися залежно від конкретної галузі права. У більш вузьких або спеціалізованих галузях може бути достатньо кількох впливових фахівців для формування авторитетної думки, тоді як у більш загальних галузях, таких як конституційне чи міжнародне право, необхідно враховувати ширший консенсус.

Визнання доктрини також може залежати від регіонального контексту. Те, що вважається більшістю в одній правовій системі (наприклад, у континентальній Європі), може не бути таким у іншій (наприклад, у системі загального права). Відповідно, авторитетність доктрини може мати різний ступінь визнання в різних системах права.

Визначення авторитетності правової доктрини – це складний і багатогранний процес, який вимагає комплексного аналізу. Хоча консенсус в науковій спільноті є важливим критерієм, не можна забувати про інші фактори, такі як наукова обґрунтованість, практична значимість і історичний контекст.

До цього слід додати, що вказане питання потребує переосмислення через такі фактори як глобалізація та розвиток інформаційних технологій. Глобалізація та інформаційні технології суттєво вплинули на те, як ми сприймаємо і оцінюємо авторитетність правових доктрин. Інтернет забезпечив безпрецедентний доступ до інформації, що дозволяє будь-кому ознайомитися з різними правовими теоріями та поглядами. Ця обставина демократизувала процес формування наукових дискусій та зменшила залежність від авторитету окремих інституцій.

Множинність джерел інформації ускладнює оцінку їхньої достовірності та авторитетності. Виникає потреба в розробці нових критеріїв для оцінки якості правових досліджень. Сучасні правові проблеми вимагають міждисциплінарного підходу. Тому авторитетність доктрини все більше залежить від її здатності інтегрувати знання з інших галузей, таких як соціологія, економіка, філософія тощо.

Блоги, соціальні мережі та онлайн-платформи стали важливими інструментами наукової комунікації, створюючи нові можливості для обміну ідеями та формування наукових спільнот.

У сучасному світі авторитетність правової доктрини визначається не тільки традиційними критеріями (наукова обґрунтованість, практична значимість), а й новими факторами, пов'язаними з глобалізацією та розвитком інформаційних технологій. Професійні юридичні спільноти відіграють важливу роль у формуванні та підтримці авторитетності доктрин, забезпечуючи високі стандарти наукових досліджень та сприяючи розвитку юридичної науки.

Правова доктрина, подібно до живого організму, постійно розвивається та трансформується. На відміну від формально затверджених законодавчих норм, вона не має чітко визначеного моменту прийняття та не потребує офіційного проголошення.

Доктринальні ідеї виникають, поширюються та еволюціонують у процесі наукових дискусій, судової практики та взаємодії з іншими джерелами права. Якщо законодавство – це результат вольового акту держави, то правова доктрина – це продукт колективної інтелектуальної діяльності правників (*communis opinio doctorum*). Вплив доктрини на правову систему є більш опосередкованим і часто проявляється поступово, через тлумачення законів та формування судової практики. Особливо пізнавальним в цьому контексті є феномен суддівської доктрини, коли саме судді, завдяки своєму практичному досвіду, роблять вагомий внесок у формування правової думки.

Водночас, слід вказати, що творцем доктрини може бути і один науковець. Історія права знає численні приклади, коли одна людина заклала основи нової правової концепції, яка згодом ставала загальноновизнаною. Одним із таких прикладів є формула Радбруха, запропонована німецьким правознавцем Густавом Радбрухом [291; 459].

Густав Радбрух, юрист і філософ права, висловив свої думки про правову систему Німеччини в контексті післявоєнного аналізу нацистського режиму [327, с. 421–428]. Формула Радбруха виникла як відповідь на жахи нацистського режиму і спрямована на вирішення дилеми між позитивним правом та справедливістю [24, с. 207–208.].

Формула Радбруха стверджує, що коли позитивне право (юридичні норми, встановлені державою) є настільки несправедливим, що суперечить самим засадам права і справедливості, то його слід відкинути, навіть якщо він формально є дійсним. Таке позитивне право втрачає свою легітимність і перестає бути правом. Іншими словами, існують ситуації, коли справедливість має перевагу над позитивним правом. Ця ідея отримала значний резонанс, оскільки вона поставила під сумнів юридичний позитивізм, який панував на той час, і підкреслила важливість моралі в праві [475, с. 68–69].

Попри те, що це положення було сформульоване лише одним науковцем, воно здобуло широку підтримку та стало основою

для подальших правових реформ і судових рішень у Німеччині після Другої світової війни. Формула Радбруха стала своєрідним доктринальним орієнтиром для судів, які розглядали справи, пов'язані з нацистськими злочинами. Вона продемонструвала, що навіть один учений може внести значний вклад у розвиток правової доктрини, якщо його ідеї виявляються вчасними та резонують із суспільними та моральними запитами.

Цей приклад підкреслює, що правова доктрина не обов'язково повинна бути результатом колективних зусиль або підтримана більшістю наукової спільноти з самого початку. Інноваційні ідеї можуть народжуватися з глибоких індивідуальних роздумів і аналізу, а потім здобувати визнання завдяки своїй актуальності та здатності вирішувати реальні правові проблеми.

Формула Радбруха є яскравим прикладом того, як одна людина може створити нову доктрину, яка з часом стає невід'ємною частиною правової системи. Цей приклад також показує, що авторитетність доктрини залежить не тільки від кількості її прихильників, але й від глибини та впливовості ідей, які вона пропонує. Визнання таких індивідуальних доктрин свідчить про динамічний і відкритий характер правової науки, де нові концепції можуть народжуватися навіть з одиничних, але глибоко обґрунтованих ідей.

Додамо, що формула Радбруха демонструє, що *communis opinio doctorum* не є єдиним шляхом до формування юридичних доктрин. Окремі науковці, завдяки своїм інтелектуальним здібностям і глибоким знанням, можуть створювати нові ідеї, які згодом стають загальноприйнятими.

Відзначимо, що в аспекті набуття конкретною доктриною якості джерела права, вона подібна до правового звичаю, який також не має чіткого часового відліку набрання чинності (саме як джерело права). Обидва ці феномени мають спільні риси, які відрізняють їх від формалізованих джерел права, таких як закони та підзаконні акти. Ні доктрина, ні звичай не мають чітко встановленої форми. Вони виникають і розвиваються в процесі тривалої практики та наукових дискусій (у випадку

доктрини) або в результаті повторення певних дій (у випадку звичаю).

Не існує конкретної дати, з якої доктрина або звичай починають діяти як джерело права. Їхній вплив поступово зростає в міру того, як вони визнаються і застосовуються на практиці. Оцінка того, чи стала доктрина або звичай джерелом права, завжди містить певний ступінь суб'єктивності. Це пов'язано з необхідністю враховувати конкретні обставини справи, а також різні наукові та практичні підходи. Водночас, правова доктрина, на відміну від правового звичаю, має форму об'єктивації – монографії, наукові статті тощо.

Таким чином, для правової доктрини властивими є такі ознаки як: теоретичність, системність, фундаментальність, динамізм, вплив на правотворчість та судову практику, нормативна спрямованість, авторитетність. Саме ці характеристики дозволяють виокремити досліджуване явище як окреме правове явище та вказують на іманентність доктрині нормативного характеру.

2.2. Загальна характеристика принципів доктрини адміністративного судочинства

З'ясувавши питання поняття та сутності правової доктрини, доцільно перейти до висвітлення проблематики принципів доктрини адміністративного судочинства. Наголосимо, що розуміння цієї тематики, на нашу думку, залежить у першу чергу від усвідомлення змісту двох складових: доктрини адміністративного судочинства та принципів. Саме тому спочатку ми з'ясуємо сутність вказаних явищ.

Відзначимо, що доктрина адміністративного судочинства як окрема складова правової доктрини не стала предметом комплексного осмислення у національній правничій науці. Відсутність комплексного осмислення доктрини адміністративного судочинства в українській правовій науці є досить значною прогалиною, яка потребує детального аналізу. Більшість

наукових праць з адміністративного судочинства присвячені окремим проблемам, а не комплексному аналізу доктрини.

Виходячи з наведеної нами вище дефініції правової доктрини, а також зважаючи на те, що доктрина адміністративного судочинства співвідноситься з правовою доктриною як частина і ціле, вкажемо, що ми інтерпретуємо доктрину адміністративного судочинства як фундаментальну, теоретично обґрунтовану систему ідей, принципів та концепцій, що спрямовані на забезпечення належного функціонування адміністративного судочинства. Ця доктрина, як складова правової доктрини, відображає специфіку судочинства в адміністративних судах, впливаючи на тлумачення й застосування норм адміністративного права в судовій практиці.

Доктрина адміністративного судочинства динамічно розвивається, реагуючи на зміни в суспільстві та правовому середовищі, що забезпечує її актуальність і пристосованість до нових викликів. «Формування доктрини адміністративного судочинства є процесом, який перебуває у постійному розвитку...» [172, с. 27] – зазначає український правник Д. Лук'янець.

Як і правова доктрина в цілому, доктрина адміністративного судочинства виконує інтерпретаційну функцію, спрямовуючи суддів та інших правників у процесі вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин. Водночас, авторитетність доктрини адміністративного судочинства визначається визнанням її положень серед фахівців цієї галузі права, що забезпечує її вплив на правозастосовну практику та розвиток адміністративного права.

Доктрина адміністративного судочинства – це систематизована сукупність тих наукових поглядів, принципів та концепцій, що вивчають сутність, функціонування та розвиток адміністративного судочинства. Додамо, що цій доктрині, як і правовій доктрині загалом, властиві серед іншого такі характеристики як системність, теоретична обґрунтованість, фундаментальність, динамізм, вплив на правотворчість та судову практику, авторитетність та нормативна спрямованість. Однак, визначальною ознакою, що й дозволяє вести мову про неї як окреме

правове явище, є предмет регулювання (предмет спрямування) – суспільні відносини у сфері публічно-правових відносин і спорів.

Цей специфічний предмет спрямування відокремлює доктрину адміністративного судочинства від інших правових доктрин і надає їй унікальність у правовій системі.

Доктрина адміністративного судочинства зосереджується на регулюванні взаємодії між органами державної влади та громадянами, забезпечуючи захист прав і свобод особи у конфліктах із державою. Вона спрямована на тлумачення та розвиток правових норм, які регулюють порядок вирішення публічно-правових спорів, зокрема тих, що стосуються дій або бездіяльності органів влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Це дозволяє доктрині адміністративного судочинства функціонувати як незалежний напрям у правовій науці, що орієнтований на вирішення конкретних правових проблем, характерних для публічно-правових відносин. Таким чином, доктрина адміністративного судочинства, маючи чітко окреслений предмет регулювання, відіграє ключову роль у забезпеченні законності та справедливості в публічно-правових спорах, що підкреслює її важливість і самостійність у системі правової доктрини.

Як зазначає В. Бевзенко, сучасна доктрина адміністративного права і процесу ставить за мету теоретичне та прикладне обґрунтування змісту, сутності та специфіки інструментів, які використовують адміністративні органи, меж їхнього адміністративного розсуду, а також адміністративних процедур у численних галузях спеціального адміністративного права. Важливим завданням є також всебічна перевірка ефективності та законності цих елементів в адміністративному процесі [10].

Проводячи розмежування між правовою доктриною та доктриною адміністративного судочинства, не можна оминати увагою проблему емерджентності як першої, так і другої (емерджентність можна розглядати на макро- та мікрорівнях [57, с. 90]). У цьому контексті йдеться про виникнення нових властивостей або якостей, які не можуть бути зведені до суми окремих елементів, що їх складають.

Правова доктрина як широка концептуальна система не є простою сумою окремих ідей або теорій (доктрини адміністративного судочинства, доктрини кримінального права, доктрини цивільного права та ін.). Її емерджентні властивості проявляються в тому, як ці ідеї взаємодіють, формуючи нові підходи, концепції та правові принципи, які мають власну автономію та вплив. Наприклад, правова доктрина може синтезувати окремі положення з різних галузей права, що створює нові теоретичні рамки для розуміння права в цілому.

Подібно до правової доктрини загалом, доктрина адміністративного судочинства має свої емерджентні властивості, що виникають внаслідок інтеграції ідей, принципів і правил, характерних саме для публічно-правових відносин. Однак на відміну від правової доктрини, її емерджентність більш чітко пов'язана зі специфічним предметом – публічно-правовими спорами. Взаємодія норм адміністративного права, практики адміністративних судів та концептуальних підходів до правосуддя у цій сфері створює унікальні доктринальні положення, які не можуть бути виведені лише з окремих норм чи судових рішень.

Емерджентність правової доктрини та доктрини адміністративного судочинства свідчить про їхню взаємну залежність і вплив. З одного боку, емерджентні властивості правової доктрини створюють умови для розвитку доктрини адміністративного судочинства. З іншого боку, специфічні емерджентні властивості доктрини адміністративного судочинства можуть збагачувати і трансформувати загальну правову доктрину, додаючи нові елементи до розуміння права та його застосування.

Так, для прикладу згадаємо тезу про взаємозв'язок доктрини адміністративного права та доктрини правової демократичної держави. Як вказує В. Колпаков, теорія публічної адміністрації – це якісно новий напрям дослідження, що радикально відрізняється від традиційної теорії державного управління. Вона не лише має інше юридичне наповнення, а й ґрунтується на зовсім інших ідеологічних засадах, що відповідають вимогам сучасної правової демократії. Теорія публічної

адміністрації – це результат еволюції наукової думки про державне управління. Вона виникла як реакція на зміни в суспільстві, які характеризуються зростанням ролі індивіда, розширенням сфери його прав та свобод. На відміну від традиційної теорії державного управління, яка фокусувалася на владних повноваженнях держави, теорія публічної адміністрації акцентує увагу на наданні публічних послуг, забезпеченні інтересів громадян та дотриманні принципів законності та добросовісності. Цей парадигмальний зсув ставить крапку на спробах адаптувати застарілі концепції до вимог сучасної правової демократії [2, с. 55].

Відтак, емерджентність обох доктрин відображає складність і багатогранність правової системи. Виникнення нових якостей в результаті взаємодії різних елементів доктрини підкреслює необхідність розуміння правової доктрини та доктрини адміністративного судочинства не як статичних явищ, а як динамічних, здатних до еволюції під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів.

В. Бевзенко підкреслює, що доктрина адміністративного права і процесу не є повністю незалежною. Її подальший розвиток, успішне впровадження та результативність суттєво визначаються рівнем розвитку суспільства в цілому та його окремих складових, таких як громадськість, суб'єкти публічної влади, юридичні навчальні заклади, юридична наука, практика діяльності владних структур, а також національне та європейське законодавство [11].

Хоча доктрина адміністративного судочинства має багато спільного з іншими видами правових доктрин, вона має ряд специфічних особливостей, пов'язаних зі специфікою адміністративного процесу. Зокрема, доктрина адміністративного судочинства більш тісно пов'язана з конституційним правом, адміністративним правом та міжнародним правом прав людини.

Взаємозв'язок з конституційним правом є особливо тісним. Адміністративне судочинство є одним із механізмів реалізації конституційних прав і свобод людини. Тому доктрина адміністративного судочинства має постійно орієнтуватися

на конституційні норми, їх тлумачення і застосовування у конкретних справах.

Зв'язок з адміністративним правом є очевидним, оскільки саме адміністративне право регулює відносини у сфері публічного управління, а адміністративне судочинство є інструментом судового контролю за діяльністю органів публічної влади. Доктрина адміністративного судочинства повинна враховувати особливості адміністративно-правових відносин, такі як публічний інтерес, дискреційні повноваження органів влади, відповідальність за прийняття неправомірних рішень тощо.

Міжнародне право прав людини також має значний вплив на доктрину адміністративного судочинства. Міжнародні стандарти в галузі прав людини встановлюють мінімальні гарантії, які повинні бути забезпечені в будь-якій правовій системі. Доктрина адміністративного судочинства повинна забезпечувати відповідність національного законодавства та судової практики цим стандартам.

Тісний зв'язок з конституційним правом і міжнародним правом прав людини дозволяє забезпечити ефективний захист прав і свобод громадян від незаконних дій органів державної влади. Забезпечення балансу між інтересами держави та інтересами окремої особи є одним з основних принципів правової держави.

Врахування норм конституційного права, адміністративного права та міжнародного права прав людини сприяє ухваленню більш обґрунтованих і справедливих судових рішень. При цьому, тісний зв'язок з міжнародними стандартами є важливою умовою інтеграції України в європейський правовий простір.

Відтак, доктрина адміністративного судочинства не є ізольованою системою знань, а є невід'ємною частиною більш широкого правового контексту. Вона постійно розвивається під впливом змін у суспільстві, законодавстві та міжнародних стандартах.

Не можемо не вказати і на функції доктрини адміністративного судочинства, розуміння яких дозволяє більш глибоко пізнати принципи цієї доктрини:

- нормативна: доктрина сприяє формуванню правових норм та стандартів у сфері адміністративного судочинства;
- когнітивна: доктрина забезпечує пізнання сутності, механізмів та завдань адміністративного судочинства;
- оціночна: доктрина дозволяє оцінювати ефективність законодавства та судової практики в адміністративному судочинстві;
- прогностична: доктрина дозволяє прогнозувати розвиток адміністративного судочинства та формулювати рекомендації щодо його вдосконалення.

Щодо розуміння поняття принципів, то загалом у національному праві переважно склалось розуміння принципів як фундаментальних положень, основоположних ідей, які лежать в основі правової системи. Вони визначають її характер, спрямованість і функціонування [153; 164; 165]. Таке їх сприйняття обумовлено тим, що принципи надають правовій системі цілісність і єдність, визначаючи її основні напрямки розвитку, слугують орієнтиром для тлумачення норм права, вирішення правових спорів і оцінки правової поведінки, надаючи правовій системі стійкість і дозволяючи адаптуватися до змін у суспільстві.

Водночас, не можемо не навести слова зарубіжного дослідника Гвідо Альпа про те, що неоднозначне сприйняття терміну «принцип» стосується різних значень, якими б близькими вони не були одне до одного. Ці значення можна з'ясувати, беручи до уваги професію особи, яка тлумачить термін: науковець (доктринальне використання), суддя (правозастосовне використання) і законодавець (законодавче використання). У розмовній італійській мові, хоча сьогодні рідше, “*principio*” використовується як синонімом «початку» (“*In principio era il verbo*” – спочатку було слово»). В інших випадках принцип використовується як синонім фундаментальної цінності («Це питання принципу»), як елемент основного поняття (принципи етики, математики, фізики тощо), або як прогресивна абстракція, узагальнена з серії даних і окремих випадків. Правники використовують термін «принцип» в різних контекстах: як елемент дисципліни (принципи приватних прав),

як цінність (принцип правильності), як інструмент (принцип протиріччя), але перш за все як абстрактне правило, застосовне до конкретних випадків [396, с. 1].

Додамо, що принципи відображають основні цінності, які поділяються суспільством, такі як справедливість, рівність, свобода тощо. Звідси й сприйняття принципів як основи, на якій будується вся правова система. Вони виконують роль орієнтирів, що спрямовують правотворчу та правозастосовну діяльність, забезпечуючи єдність та стабільність правопорядку. Завдяки своїй фундаментальності принципи здатні витримувати вплив змінних політичних та соціальних умов, залишаючись непорушними основами права.

Наголосимо, що принципи не тільки закладають підґрунтя для формування правових норм, але й мають безпосередній нормативний вплив. Вони слугують критерієм для оцінки законодавчих ініціатив, судових рішень та адміністративних актів, а також допомагають заповнити прогалини у законодавстві. Наприклад, у випадках, коли відсутні конкретні правові норми, саме принципи можуть бути використані для прийняття справедливого рішення.

У судовій практиці принципи також відіграють ключову роль і судді при винесенні рішень керуються принципами права як засобами тлумачення законів та вирішення складних правових питань. Принципи можуть бути використані для обґрунтування судових рішень, особливо в тих випадках, коли законодавчі акти є нечіткими або суперечливими.

Хоча не можемо не погодитись зі словами А. Кучука про те, що проблематика принципів (хоча йшлося про принципи конституційного права, однак, теза повною мірою відноситься й до інших принципів у царині права) «залишається невисвітленою у навчальній і науковій вітчизняній правничій літературі, фактором чого, багато у чому, є превалювання юридичного нормативізму, за якого принципи сприймаються суто як декларативні положення, які мають знайти подальше закріплення у нормах права (які мають визначити «механізм» їх реалізації)» [149, с. 60].

Наголосимо, що на перший погляд, поняття «принципи доктрини адміністративного судочинства» та «принципи адміністративного судочинства» можуть здаватися синонімічними. Однак, при детальному розгляді можна виявити певні відмінності.

Принципи адміністративного судочинства – це фундаментальні засади, що регулюють організацію і здійснення судочинства в адміністративних справах. Це конкретні нормативні явища, які визначають порядок розгляду справ, права і обов'язки учасників процесу тощо.

Положеннями ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України закріплено, що основними принципами адміністративного судочинства є: «верховенство права; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення» [115].

Принципи доктрини адміністративного судочинства – це більш широке поняття. Вони відображають теоретичні засади, на яких базується розуміння адміністративного судочинства в науковій літературі. Це певні ідеї, концепції, які пояснюють, чому існують ті чи інші принципи адміністративного судочинства, як вони взаємодіють між собою та як вони розвиваються з часом.

Основні відмінності між вказаними категоріями показані в табл. 2.2 (див. с. 130).

Таблиця 2.2

**Принципи адміністративного судочинства
та принципи доктрини адміністративного судочинства**

Ознака	Принципи адміністративного судочинства	Принципи доктрини адміністративного судочинства
Сутнісний характер	Мають нормативний характер, тобто вони безпосередньо регулюють суспільні відносини	Мають теоретичний характер, тобто вони пояснюють, чому існують ті чи інші норми
Рівень абстрактності	Мають відносно абстрактний характер, знаходять відображення у прескриптивних текстах (наприклад, ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України [115])	Більш абстрактні і загальні, ніж принципи адміністративного судочинства
Походження та формування	Встановлюються і є результатом діяльності суб'єктів правотворчості. Вони мають нормативний характер і є юридично обов'язковими	Формулюються в процесі наукових досліджень і розробок, є результатом аналітичної роботи науковців, які досліджують адміністративне судочинство
Сфера дії	Застосовуються безпосередньо в процесі вирішення публічно-правових спорів у суді, регулюючи порядок і процедури судочинства	Застосовуються переважно в науково-теоретичній сфері, впливаючи на розвиток теорії та практики адміністративного судочинства, а також на правотворчість і судову практику в ширшому контексті
Зміст та функції	Виконують регулятивну функцію, визначаючи порядок здійснення правосуддя в адміністративних судах та забезпечуючи захист прав і свобод громадян у публічно-правових спорах	Мають переважно методологічний та інтерпретаційний характер, забезпечуючи концептуальну основу для розуміння та розвитку адміністративного судочинства. Виконують переважно пізнавальну та спрямовальну функції
Динамізм	Менш гнучкі, оскільки вони пов'язані з прескриптивними текстами	Більш динамічні, оскільки вони можуть змінюватися й еволюціонувати відповідно до нових наукових досліджень та суспільних потреб

Водночас, слід також наголосити на тому, що, наприклад, принцип верховенства права є як принципом адміністративного судочинства (відповідно до ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства), так і принципом доктрини адміністративного судочинства.

Як нормативний принцип, він передбачає, що суд, як один з основних органів державної влади, при розгляді справ керується принципом верховенства права. Це означає, що всі його рішення мають прийматися з урахуванням того, що людина, її права та свободи є найвищою соціальною цінністю. Саме цей принцип визначає зміст і напрямок діяльності держави, зобов'язуючи її забезпечувати захист прав і свобод кожної людини

Як теоретичний принцип, він передбачає необхідність спрямування ідей, концепцій адміністративного судочинства на імплементацію положення про людину як основну цінність, про природні права і свободи людини як межі діяльності органів публічної влади тощо.

Важливо розуміти, що принципи доктрини адміністративного судочинства впливають на формулювання і розвиток принципів адміністративного судочинства. Розуміння принципів доктрини адміністративного судочинства допомагає глибше осмислити сутність адміністративного процесу і його роль у суспільстві.

Принципи доктрини адміністративного судочинства – це фундаментальні положення, концептуальні ідеї та теоретичні засади, які формують основу для розуміння, розвитку та функціонування адміністративного судочинства в національній правовій системі.

Беручи до уваги відмінність між принципами доктрини адміністративного судочинства та принципами адміністративного судочинства, можна виокремити такі основні принципи доктрини адміністративного судочинства (вкотре відзначимо, що це питання залишається майже невисвітленим).

1. Принцип теоретичної обґрунтованості положень доктрини. Вкажемо на те, що цей принцип пов'язаний з відповідною ознакою правової доктрини (як і наукової доктрини загалом).

Принцип теоретичної обґрунтованості передбачає, що доктрина адміністративного судочинства повинна базуватися на глибоких теоретичних дослідженнях та аналізі правової природи адміністративних спорів. Він підкреслює важливість наукового підходу до розуміння суті адміністративного судочинства і обґрунтування його концептуальних основ.

Цей принцип серед іншого передбачає:

- поглиблений аналіз правової природи адміністративних спорів (доктрина повинна детально досліджувати специфіку адміністративно-правових відносин, які породжують адміністративні спори, визначати їх особливості та відмінності від інших видів спорів);

- використання наукової методології (дослідження, проведені в рамках доктрини, повинні відповідати вимогам до наукових знань, тобто бути об'єктивними, систематизованими та верифікованими);

- систематизацію знань (теоретичні положення доктрини повинні бути логічно пов'язані між собою і утворювати цілісну систему знань про адміністративне судочинство);

- опору на попередні дослідження (доктрина повинна враховувати досягнення вітчизняної та зарубіжної науки в галузі адміністративного права та процесу);

- використання міждисциплінарних підходів (дослідження в рамках доктрини можуть включати елементи інших наук, таких як соціологія, політологія, філософія права тощо).

Теоретично обґрунтована доктрина є надійною основою для розробки законодавства, формування судової практики та підготовки відповідних фахівців. Глибоке розуміння теоретичних основ адміністративного судочинства дозволяє розробляти більш ефективні процедури розгляду справ, а також сприяє розробці таких інститутів і процедур, які забезпечують ефективний захист прав і свобод громадян від незаконних дій органів державної влади.

Втілення вимог цього принципу дозволяє реалізувати наступні завдання: розроблення нових концепцій адміністративного процесу, аналіз судової практики та виявлення загальних

тенденцій у розвитку адміністративного судочинства, порівняльний аналіз законодавства різних держав, розробка нових підходів дослідження адміністративного судочинства.

Таким чином, принцип теоретичної обґрунтованості є невід'ємною складовою доктрини адміністративного судочинства. Він забезпечує наукову обґрунтованість положень доктрини, сприяє розвитку науки і підвищенню ефективності адміністративного судочинства.

2. Принцип системності та цілісності. Цей принцип, на нашу думку, доцільно розглядати у двох вимірах: По-перше, в контексті вимог наукової доктрини. Йдеться про системність теорій, ідей, концепцій адміністративного судочинства, що забезпечує комплексне сприйняття відповідного явища.

Принцип системності та цілісності є одним з ключових принципів, яким має відповідати будь-яка наукова доктрина, в тому числі і доктрина адміністративного судочинства. Цей принцип передбачає, що складові елементи доктрини повинні бути логічно пов'язані між собою і утворювати єдину цілісну систему.

У контексті досліджуваного нами явища, зміст цього виміру принципу передбачає наступне:

- комплексне сприйняття явища (доктрина адміністративного судочинства повинна забезпечувати комплексне розуміння цього явища, враховуючи всі його аспекти: від теоретичних засад до практичних аспектів застосування);
- логічна послідовність (усі положення доктрини повинні бути логічно пов'язані між собою);
- взаємозв'язок між різними елементами (теоретичні концепції, принципи, інститути адміністративного судочинства повинні розглядатися у взаємозв'язку, а не ізольовано один від одного);
- цілісне бачення адміністративного судочинства (доктрина повинна забезпечувати цілісне бачення адміністративного судочинства як складної системи, що функціонує в контексті інших соціальних інститутів).

Системний підхід дозволяє уникнути суперечливих і неточних висновків, що підвищує наукову цінність доктрини

та дозволяє розробляти більш ефективні процедури розгляду справ. Системна доктрина сприяє більш послідовному застосуванню норм, що регулюють відносини у сфері адміністративного судочинства.

Доречно вказати, що цей принцип (як і сама природа адміністративного судочинства) обумовлює необхідність застосування при ґносеології явища адміністративного судочинства системного підходу (опис чого була нами зроблена у попередньому розділі дослідження), який дозволяє виявити взаємозв'язки між різними елементами системи.

Відзначимо також зв'язок цього принципу з описаною вище емерджентністю (як властивістю системних явищ). Доктрина адміністративного судочинства не є простою сукупністю її складових частин. Система створює нові якості та властивості, які виникають внаслідок взаємодії різних ідей, концепцій, принципів та ін. Емерджентність як характеристика означає, що доктрина, розвиваючись і вдосконалюючись, здатна генерувати нові підходи, інтерпретації та рішення, які неможливо було б передбачити, аналізуючи окремі елементи системи.

Системний підхід та емерджентність дозволяють доктрині адміністративного судочинства адаптуватися до нових викликів і умов, створюючи нові можливості для розвитку правової науки і вдосконалення судової практики, підкреслюючи важливість взаємозв'язку між теоретичними засадами та практичним застосуванням адміністративного судочинства, що дозволяє доктрині постійно еволюціонувати і залишатися актуальною в умовах змінного правового середовища.

Таким чином, принцип системності та цілісності є одним з фундаментальних принципів доктрини адміністративного судочинства.

По-друге, це вимір цього принципу щодо об'єкту сприйняття. У межах доктрини адміністративного судочинства важливо бачити судову діяльність як частину єдиної правової системи, де адміністративне судочинство взаємодіє з іншими правовими інститутами. Цей принцип забезпечує інтеграцію

адміністративного судочинства в загальну правову систему, підтримуючи її цілісність і послідовність.

Вимір принципу системності та цілісності стосується об'єкта сприйняття адміністративного судочинства в рамках доктрини. Це означає, що адміністративне судочинство повинно розглядатися не ізольовано, а як складова частина більш широкої правової системи, де воно тісно взаємодіє з іншими правовими інститутами, такими як конституційне право, цивільне право, кримінальне право, та інші галузі права. У цьому контексті принцип системності й цілісності вимагає врахування зв'язків і взаємозалежностей між різними елементами правової системи.

Цей принцип забезпечує інтеграцію адміністративного судочинства в загальну правову систему, зберігаючи її цілісність і послідовність. Наприклад, рішення адміністративних судів повинні відповідати основним принципам і нормам конституційного права, а також узгоджуватися з загальними підходами в інших галузях права. Це забезпечує послідовність і стабільність правозастосовної практики, що сприяє підвищенню правової визначеності для учасників правових відносин.

Крім того, цей принцип обумовлює розглядати адміністративне судочинство в контексті його впливу на розвиток правової системи в цілому. Наприклад, розвиток нових підходів у адміністративному судочинстві може призвести до змін у законодавстві або до формування нових правових доктрин, що впливають на інші галузі права. Це підкреслює важливість бачення адміністративного судочинства як частини єдиного правового механізму, що взаємодіє з іншими елементами правової системи, створюючи гармонійний і збалансований правовий порядок.

Таким чином, другий вимір принципу системності та цілісності доктрини адміністративного судочинства акцентує увагу на необхідності бачити і розуміти адміністративне судочинство в ширшому контексті, де воно є невід'ємною складовою загальної правової системи, забезпечуючи її внутрішню узгодженість та ефективність у досягненні справедливості і правопорядку.

3. Принцип динамізму та еволюції. Цей принцип пов'язаний з відповідною ознакою як правової доктрини, так і доктрини адміністративного судочинства відповідно. Доктрина адміністративного судочинства повинна відповідати сучасним викликам і адаптуватися до змін у суспільстві та правовому середовищі. Принцип динамізму підкреслює необхідність постійного розвитку теоретичних основ судочинства, щоб відповідати новим правовим і соціальним потребам.

У контексті доктрини адміністративного судочинства динамізм означає, що теоретичні основи та практичні підходи до розгляду адміністративних спорів повинні постійно оновлюватися відповідно до нових викликів, які виникають у суспільстві. Це може бути пов'язано як з технологічними змінами, які вимагають нових підходів до вирішення адміністративних спорів, так і з розвитком міжнародного права або змінами в політичних та економічних умовах.

Таким чином, принцип динамізму та еволюції в доктрині адміністративного судочинства передбачає, що ця галузь права не є статичною, а постійно розвивається та змінюється під впливом різних факторів. Відтак положення доктрини, норми права та судова практика не є догматичними, а мають здатність адаптуватися до нових умов, викликів та потреб суспільства.

Принцип динамізму підкреслює важливість гнучкості і відкритості до нових ідей та концепцій у межах адміністративного судочинства. Наприклад, зростання ролі цифрових технологій у державному управлінні може вимагати переосмислення підходів до вирішення спорів, пов'язаних з електронним урядуванням. Доктрина адміністративного судочинства повинна бути готовою відповідати на такі виклики шляхом оновлення теоретичних засад і практичних рекомендацій.

Україна рухається шляхом європейської інтеграції, що передбачає гармонізацію національного законодавства з європейським правом. Це також впливає (має впливати) на розвиток доктрини адміністративного судочинства.

Судова практика є важливим джерелом права і також впливає на розвиток доктрини. Суди, розглядаючи конкретні справи,

формують нові підходи до вирішення спорів, що згодом можуть бути узагальнені в доктрині.

Крім означеного, принцип динамізму вимагає від доктрини не лише реагувати на зміни, але й проактивно передбачати майбутні потреби суспільства та правової системи. Це означає, що доктрина повинна бути здатною до прогнозування можливих напрямків розвитку правової системи і відповідним чином готувати теоретичну базу для подальших змін.

Таким чином, динамізм і еволюція є фундаментальними характеристиками доктрини адміністративного судочинства, що дозволяють їй залишатися релевантною та ефективною в умовах постійних змін. Цей принцип забезпечує стійкість правової системи, роблячи її здатною до адаптації та розвитку, що є необхідним для досягнення справедливості та ефективного правозастосування.

Наголосимо, що ці принципи властиві доктрині як соціальному явищу, вони характеризують будь-яку доктрину і пов'язані з природою наукової доктрини.

Нижче ми розглянемо ті принципи, що визначають сутнісний аспект саме доктрини адміністративного судочинства. Вони пов'язані саме з суспільними відносинами у сфері публічного управління та публічно-правовими спорами.

Принципи доктрини адміністративного судочинства не просто визначають сутнісний аспект цієї галузі права, а й відображають її специфіку та відмінність від інших видів судочинства. Вони відображають особливості публічно-правових відносин, де одна сторона – це держава або орган місцевого самоврядування, наділені владними повноваженнями, а інша – особа, яка захищає свої права та інтереси.

4. Принцип верховенства права. Цей принцип є не просто одним із багатьох принципів адміністративного судочинства, а його невід'ємною частиною та основою, визначає сутність та мету всього процесу судового розгляду спорів, що виникають між громадянами та органами публічної влади, а звідси його роль і значення серед принципів доктрини адміністративного судочинства.

Конституційний Суд України дав тлумачення поняття верховенства права в Рішенні № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року, в якому вказав, що концепція верховенства права передбачає панування права в суспільній організації. Це імперативно вимагає від держави його імплементації у нормотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у законодавчі акти, змістовне наповнення яких має бути пронизане передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є розуміння права як феномену, що не обмежується виключно законодавством як однією з його формальних репрезентацій, а включає також інші соціальні регулятори, легітимовані суспільною свідомістю та зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства, такі як норми моралі, традиції, звичаї тощо. Усі зазначені елементи права інтегруються якістю, що кореспондує ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою знайшла своє відображення в Основному Законі України [301].

Наголосимо, що йдеться про сучасне розуміння такого явища як верховенство права (*the rule of law*). Так, фундатор цього принципу Альберт Дайсі виокремлював тільки декілька характеристик аналізованого явища; за А. Дайсі верховенство права складається з трьох основних елементів: заборони свавілля влади, забезпечення рівності перед законом та визнання ключової ролі судової практики у формуванні права [453, с. 102, 114]. Ці три складові взаємопов'язані і забезпечують ефективний захист прав і свобод людини. Згадаємо також тезу українського науковця Д. Севрюкова про те, що «англо-саксонське панування права (*the rule of law*) є станом, але принципово не є “state” у розумінні «держави»» [320, с. 116].

Однак, з часу формування концепту *the rule of law*, він зазнав змін. Так, більш детально це питання висвітлює О. Бориславська у дослідженні верховенства права через його співвідношення з верховенством конституції [21, с. 48–57]. Ми не розглядаємо цю тематику через те, що вона виходить за межі предмету нашого пізнання; дослідження генези принципу верховенства права має стати предметом окремого комплексного дослідження.

Принцип верховенства права як принцип доктрини адміністративного судочинства є ключовим концептуальним орієнтиром, що визначає спрямованість та зміст теоретичних положень у цій галузі. На рівні доктрини цей принцип не просто закріплює ідею правової верховності, а й інтегрує її в теоретичний аналіз, забезпечуючи наукову обґрунтованість практичних підходів до здійснення адміністративного судочинства.

У рамках доктрини адміністративного судочинства принцип верховенства права передбачає, що всі теоретичні розробки та інтерпретації повинні ґрунтуватися на ідеї правової справедливості, рівності перед законом, дотримання прав і свобод людини. Він орієнтує доктрину на те, щоб забезпечити відповідність судової діяльності найвищим правовим стандартам, таким як дотримання основоположних прав людини та захист інтересів громадян у відносинах з державою.

Цей принцип вимагає, щоб доктрина адміністративного судочинства підходила до аналізу і тлумачення законодавства з урахуванням його відповідності ідеям верховенства права. Це передбачає, що доктрина повинна критично оцінювати нормативні акти та судову практику на предмет їхньої відповідності основоположним правовим цінностям. У разі виявлення суперечностей доктрина повинна пропонувати шляхи їх подолання через оновлення або вдосконалення законодавства, або через зміну підходів у судовій практиці.

Крім того, принцип верховенства права в доктрині адміністративного судочинства забезпечує системність і послідовність в інтерпретації правових норм, що регулюють адміністративні спори. Він сприяє утвердженню єдиних підходів до вирішення правових конфліктів, забезпечуючи правову визначеність та передбачуваність судових рішень, що є важливим для забезпечення справедливості.

Таким чином, принцип верховенства права в доктрині адміністративного судочинства відіграє роль концептуального орієнтира, що спрямовує теоретичні дослідження та правові інтерпретації досягнення найвищих стандартів правової

справедливості, узгодженості та захисту прав громадян у відносинах з державою.

Розкриваючи зміст принципу верховенства права саме як складову системи принципів доктрини адміністративного судочинства, урахувуючи наведене вище, слід вказати наступне.

Праву, як це ми неодноразово вказували (а відповідно і правовим явищам), властива соціокультурність. Право дуже тісно пов'язане з цінностями певного суспільства. Право не існує у вакуумі; воно завжди відображає і впливає на культурні, моральні та етичні цінності суспільства, в якому діє. У нормах права закріплено ті правила поведінки, що забезпечують порядок у соціумі, заснованому на певних цінностях; на збереження цих цінностей і спрямовані відповідні норми.

Норми права формуються на основі тих принципів і переконань, які є важливими для суспільства на певному етапі його розвитку. Кожна правова норма відображає конкретні ціннісні орієнтири, прийняті у суспільстві. Наприклад, у суспільствах, де свобода особистості є ключовою цінністю, правові норми спрямовані на захист індивідуальних прав і свобод. Водночас у суспільствах, де більшою цінністю є колективні інтереси, правові системи можуть надавати перевагу нормам, що забезпечують стабільність і згуртованість спільноти.

Таким чином, право виконує функцію не тільки регулювання поведінки, але й підтримання та захисту фундаментальних цінностей, які визначають соціальний порядок і гармонію.

Закріплення певних правил поведінки у правових нормах відображає прагнення суспільства до збереження своїх цінностей, що є основою його існування і розвитку. Правові норми виконують роль інструменту, за допомогою якого ці цінності захищаються і передаються від покоління до покоління. Це забезпечує сталість суспільства, його здатність до саморегуляції і збереження культурної ідентичності.

Також слід зазначити, що соціокультурність права означає його динамічність і змінність. Як тільки змінюються ціннісні орієнтири суспільства, відповідно змінюються і правові

норми. Це проявляється у процесах правотворчості, де нові закони або зміни до чинних відображають нові соціальні реалії та вимоги часу.

Таким чином, соціокультурність є не просто властивістю права, а його сутнісною характеристикою, яка визначає, чому право функціонує так, як воно функціонує, і як воно еволюціонує разом із розвитком суспільства. Право виступає як інструмент відображення, закріплення і захисту тих цінностей, що є важливими для конкретного соціуму, забезпечуючи таким чином соціальний порядок і стабільність.

Саме тому в радянській юриспруденції, що ґрунтувалась саме на превалюванні у всьому інтересів колективу над інтересами окремої особи права людини не розглядалися як фундаментальні й природні, а тому особу можна було позбавити прав; права людини не визначались як основна цінність; людська гідність не була цінністю, що яскраво демонструвала радянська каральна система. За ідеології колективізму центральною цінністю вважався інтерес колективу або держави, а не індивіда. Це означало, що права окремої людини могли бути обмежені або повністю відкинуті, якщо вони суперечили інтересам колективу, що підпорядковувалося державній ідеології. Такий підхід дозволяв радянському режиму виправдовувати значні порушення прав людини, оскільки індивідуальні права не розглядалися як непорушні або невід'ємні.

Відсутність визнання прав людини як основної цінності в радянській правовій системі призвела до того, що права особи не мали ані пріоритету, ані захисту. Це проявлялося в систематичних репресіях, цензурі, ідеологічному контролі, де права окремої особи могли бути з легкістю відкинуті, якщо вони ставили під сумнів або загрожували колективним цілям, визначеним партією. При цьому такі каральні заходи виправдовувались метою забезпечення загального блага.

Людська гідність також не вважалася цінністю в радянській системі, що виразно демонструвала система, яка була спрямована на усунення будь-якої опозиції та утвердження абсолютного

контролю держави над суспільством, де особа була лише частиною великого механізму, що мав служити державі.

Відсутність поваги до людської гідності та прав людини стала характерною рисою радянської юриспруденції та свідчила про те, що індивід не мав значення у радянській системі, окрім як інструмент для досягнення колективних цілей. Людина могла бути позбавлена прав без будь-якого юридичного захисту, і це було сприйнято як нормальна практика.

Таким чином, радянська юридична система, зосереджена на колективізмі, не визнавала права людини як основну цінність, що привело до формування репресивної системи, де людська гідність і свобода не мали ніякого значення. Ця ідеологія була основою для створення суспільства, у якому особисті права були підпорядковані інтересам держави, що дозволяло здійснювати масові порушення прав людини під прикриттям захисту колективних інтересів.

Очевидно, що за таких умов ні верховенство права, ні адміністративне судочинство не були необхідними, адже вся правова система функціонувала виключно в інтересах держави, а не для захисту прав та свобод індивіда. Верховенство права, яке передбачає рівність усіх перед законом та пріоритет правових норм над політичною доцільністю, суперечило сутності радянського режиму, де правові норми були лише інструментом для реалізації волі партії та держави.

В умовах, коли держава мала абсолютний контроль над усіма сферами життя, включаючи правосуддя, адміністративне судочинство не мало б сенсу, оскільки не існувало потреби в незалежному судовому органі для вирішення спорів між громадянами та державою. Адміністративне судочинство, за своєю суттю, спрямоване на захист прав громадян від неправомірних дій державних органів. У радянській системі, де права громадян не мали ваги, а державні інтереси були абсолютним пріоритетом, таке судочинство не мало ані необхідності, ані можливості для існування.

Без верховенства права не було необхідності в незалежній судовій системі, здатній оскаржувати дії державних органів

або захищати права індивіда. Суди були інструментом державного апарату, що виконували волю правлячої партії, а не забезпечували правосуддя чи захист прав громадян. Це створювало замкнене коло, в якому відсутність правового захисту і верховенства права посилювала репресивний характер держави, а відсутність реального судового контролю сприяла подальшому порушенню прав і свобод людей.

Таким чином, в умовах радянської правової системи верховенство права та адміністративне судочинство були не тільки непотрібними, але й потенційно небезпечними для існуючого режиму, оскільки могли б поставити під сумнів його легітимність і абсолютну владу.

Відтак, принцип верховенства права є фундаментальним принципом доктрини адміністративного судочинства. Він визначає сутність та мету цього виду судочинства, забезпечує захист прав і свобод громадян та сприяє зміцненню правової держави. Без дотримання цього принципу неможливо уявити собі ефективне функціонування системи адміністративного судочинства.

5. Принцип забезпечення права на справедливий суд. Цей принцип, як і попередній, є доволі важливою складовою правосуддя демократичних держав. Відповідно й доктринальні положення щодо правосуддя мають виходити з необхідності реалізації права на справедливий суд.

Принцип забезпечення права на справедливий суд є фундаментальним для правосуддя в демократичних державно-правових режимах, оскільки він гарантує, що кожен громадянин має право на об'єктивний і неупереджений розгляд своїх справ. У контексті доктрини адміністративного судочинства цей принцип набуває особливого значення, оскільки адміністративні суди розглядають спори, що виникають між громадянами та державою, і забезпечення справедливості в таких спорах є доволі важливим для захисту прав індивідів.

Доктринальні положення щодо правосуддя в адміністративному судочинстві, таким чином, мають виходити з необхідності реалізації цього права на справедливий суд. Відтак, доктрина

повинна включати положення, які гарантують доступ до суду, рівність сторін у процесі, дотримання принципу змагальності, а також право на апеляцію та перегляд судових рішень. Крім того, важливим є забезпечення незалежності та неупередженості суддів, що є основою для реалізації права на справедливий суд.

Принцип забезпечення права на справедливий суд також передбачає, що доктрина адміністративного судочинства повинна адаптуватися до сучасних викликів і забезпечувати захист прав громадян у нових умовах, включаючи впровадження нових технологій, розвиток електронного судочинства, а також урахування міжнародних стандартів правосуддя.

Таким чином, цей принцип є не лише основою для побудови системи адміністративного судочинства, але й орієнтиром для розвитку доктринальних положень, що забезпечують ефективне та справедливе правосуддя у відносинах між громадянами та державою.

Хоча слід вказати на великий за обсягом зміст цього принципу, що включає цілу низку вимог як до правосуддя загалом, так і до адміністративного судочинства.

Суд займає центральне місце в системі захисту прав людини і забезпечення справедливості. Він є останньою інстанцією, до якої може звернутися кожна людина, щоб захистити свої порушені права. Саме тому суспільство сприймає суд як символ справедливості та гаранта верховенства права. Ефективна судова система, яка забезпечує доступ до правосуддя для всіх, є однією з основних ознак демократичного суспільства. За висловом Міндаугас Сімоніс, право на справедливий суд є «матір'ю справедливості» [480, с. 47].

Таким чином, термін «доступ до правосуддя» є семантично еквівалентним поняттю «право на справедливий судовий розгляд». Право на звернення до суду не є прямо закріпленим у ст. 6 Конвенції, а виводиться шляхом її телеологічного тлумачення у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. У рішенні у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (1975) Європейський суд вперше сформулював

висновок про те, що сама структура ст. 6 Конвенції була б абсурдною та неефективною за відсутності гарантії права на розгляд справи по суті. У резолютивній частині рішення за наслідками розгляду зазначеної справи ЄСПЛ імперативно визначив, що п. 1 ст. 6 Конвенції містить невід'ємне право особи на доступ до судової інстанції [419].

Щоб право на звернення до суду було не просто формальністю, а реально працювало, Європейський суд з прав людини визначив кілька важливих складових: можливість подати позов і отримати рішення суду, обов'язковість виконання остаточних судових рішень та їхнє вчасне виконання.

Водночас, право на доступ до суду не є абсолютним. У цьому контексті необхідно згадати і практику національних судів. Зокрема, у постанові від 14 листопада 2024 року в справі № 240/14234/23 Верховний Суд дійшов висновку, що вимога сплатити судовий збір не обмежує право заявника на доступ до правосуддя, оскільки формування справедливих принципів оплати судового збору характеризує рівень доступності до правосуддя у країні. Це пов'язано з тим, що судовий збір є таким обмежувальним заходом, який попереджає подання необґрунтованих та безпідставних позовів та перенавантаження судів [233].

Натомість, у постанові від 23 лютого 2024 року по справі № 580/142/23 Верховний Суд дійшов висновку, що процесуальна дія суду апеляційної інстанції щодо повернення апеляційної скарги, здійснена без належного дослідження фактичної платоспроможності заявника щодо сплати судового збору та без належної мотивації стосовно достатності/недостатності, належності/неналежності доказів, поданих заявником на підтвердження свого незадовільного майнового становища, де-факто кваліфікується як позбавлення заявника права на доступ до правосуддя [248].

У справі «Moreira De Azevedo проти Португалії» (заява № 11296/84) Європейський суд з прав людини чітко зазначив, що право на справедливий суд, гарантоване ст. 6-1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, займає

центральне місце в будь-якому демократичному суспільстві. Саме тому будь-які спроби обмежити це право повинні бути виключно виправданими та сумісними з іншими правами та свободами [427]. Цей висновок страсбурзького Суду підкреслює надзвичайну важливість доступу до правосуддя і необхідність забезпечення справедливого розгляду кожної справи.

Відповідно до ст. 8 Загальної декларації прав людини держава зобов'язана забезпечити кожній особі можливість відновити свої права через суд; при цьому йдеться про ефективний судовий захист [489]. У ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод йдеться про право на справедливий суд [451]. Ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права закріплює право на «справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом» [461]. Ст. 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу закріплює право на ефективний засіб правового захисту та на справедливий суд [449].

Незважаючи на значну увагу, яку приділяється праву на справедливий суд у сучасній юриспруденції, його поняття досі залишається предметом наукових дискусій. Хоча чіткий і вичерпний перелік елементів цього права відсутній, аналіз практики Європейського суду з прав людини дозволяє виділити низку ключових складових, які формують його зміст. Ці складові постійно розвиваються та уточнюються у світлі нових викликів і суспільних потреб.

По-перше, справедливий судовий розгляд – це не просто формальний процес, а гарантія дотримання прав людини. Він передбачає, що всі учасники процесу мають рівні права, а суд забезпечує умови для змагальності сторін. Крім того, справедливий суд зобов'язаний чітко обґрунтовувати свої рішення, щоб вони були зрозумілими і прийнятними для всіх учасників процесу. Тільки за таких умов можна говорити про дійсно справедливе правосуддя.

Хоча точне визначення принципів рівності та недискримінації може відрізнятись в різних правових системах, загальна ідея полягає в тому, що всі люди мають рівні права, а будь-яка

дискримінація за незмінними ознаками є неприпустимою. Принцип рівності гарантує, що всі люди мають однакові права і можливості, а принцип недискримінації забороняє будь-яке несправедливе ставлення до людини на основі її приналежності до певної групи [469].

По-друге, справедливий суд – це незалежний та неупереджений суд. До елементів незалежності та неупередженості суду належать: гарантії щодо призначення, звільнення та відповідальності суддів, недопустимість втручання у здійснення правосуддя, забезпечення фінансової стабільності судів та ефективне суддівське самоврядування.

У основоположних принципах незалежності судових органів зазначається, що судова влада має бути вільна від будь-якого зовнішнього тиску та втручання, щоб приймати рішення, виключно спираючись на закон і факти справи. Судді повинні мати можливість ухвалювати рішення, не піддаючись жодному впливу, аби забезпечити справедливість судочинства [398].

У справі *Sovtransavto Holding* проти України (заява № 48553/99) страсбурзький Суд визнав порушення ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, встановивши, що систематичне втручання державних органів, зокрема, вищого керівництва країни у судовий процес призвело до порушення права на справедливий суд; втручання влади підривало безсторонність та незалежність суду [443].

У контексті предмету нашого дослідження згадаємо також рішення Європейського суду з прав людини у справі *Beaumont* проти Франції (заява № 15287/89). Так, вказана інституція Ради Європи, розглядаючи скаргу на порушення права на справедливий суд, встановила, що тодішня французька процедура, яка передбачала обов'язкове звернення адміністративних судів за роз'ясненнями щодо тлумачення міжнародних договорів до Міністерства закордонних справ, суперечила принципу незалежності судової влади. Такий механізм позбавляв суди можливості самостійно тлумачити міжнародні договори і підпорядковував їхню позицію позиції виконавчої влади. В результаті,

страсбурзький Суд дійшов висновку, що така практика порушувала право на справедливий суд, гарантоване Європейською конвенцією з прав людини [408].

Доречно наголосити, що досліджуваний принцип передбачає не лише відсутність зовнішнього тиску на суди, а й заборону втручання вищих судових інстанцій у розгляд конкретних справ. Як показує практика Європейського суду з прав людини у справі *Агрокомплекс проти України* (заява № 23465/03), навіть відкритий вплив вищого суду на рішення нижчої інстанції, наприклад, у формі вказівок щодо перегляду справи, є порушенням права на справедливий суд [404]. Це рішення підтверджує, що всі суди, незалежно від їхнього рівня, повинні здійснювати правосуддя самостійно і без будь-якого зовнішнього тиску.

По-третє, щоб суд вважався справедливим має бути забезпечено доступ особи до суду. Держава гарантує кожній особі право на звернення до суду для захисту своїх порушених прав і свобод. Це фундаментальне право, яке є невід'ємною складовою демократичної держави [56; 383].

Згадаємо також слова І. Климкович про те, що «доступ до правосуддя має дві основні цілі: перша полягає в тому, щоб судова система була доступною та егалітарною для всіх громадян, а друга полягає в тому, що результати є справедливими для окремих осіб суспільства» [106].

Важливість доступу до суду як невід'ємної складової права на справедливий суд була підкреслена Європейським судом з прав людини ще у справі *Golder проти Сполученого Королівства* (заява № 4451/70). Саме у цьому прецедентному рішенні Суд зазначив, що гарантії справедливого судочинства, передбачені ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, були б неефективними без забезпечення можливості кожної особи звернутися до суду для захисту своїх прав [419].

«Рівень доступу особи до суду, що забезпечується національним законодавством, повинен бути достатнім для гарантування права на суд у відповідності з верховенством права в демократичному суспільстві» [406] – відзначає Європейський суд з прав

людини у рішенні у справі Ashingdane проти Сполученого Королівства (заява № 8225/78).

Таким чином, право на доступ до суду є одним з фундаментальних принципів правової держави і його забезпечення є обов'язком кожної держави-учасниці Конвенції.

Однак реалізація цього права може бути обмежена певними вимогами, встановленими законом, такими як правила апеляційного оскарження, строки подачі позовів та судові витрати. Ці обмеження мають на меті забезпечити ефективність судочинства та захистити права інших учасників процесу. Так, згадаємо слова (з якими ми повністю погоджуємось) української дослідниці Т. Цувіної про те, що «зазначене право не є абсолютним і може підлягати обмеженням, що мають оцінюватися, виходячи з принципу пропорційності» [376, с. 67]. С. Светлічна також вказує, що «право на доступ до суду належить до категорії неабсолютних прав і може бути обмеженим, якщо такі обмеження відповідають принципу і тесту на пропорційність, розробленим ЄСПЛ» [318, с. 641].

Важливо підкреслити, що право на доступ до суду є універсальним і поширюється на всіх, включаючи осіб з обмеженою дієздатністю, які мають право на спеціальний захист своїх прав у суді. У цьому аспекті показовою для національної системи права є справа Nataliya Mikhaulyenko проти України (заява № 49069/11). За обставинами справи Наталію Михайленко визнали недієздатною через психічні захворювання. Згодом її стан здоров'я покращився і вона вирішила поновити свою дієздатність. Заявниця неодноразово зверталася до суду з проханням скасувати попереднє рішення про визнання її недієздатною. Українські суди відхилили всі її позови. Наталія Михайленко звернулася до Європейського суду з прав людини, стверджуючи, що її право на доступ до суду було порушено. Європейський суд з прав людини погодився з аргументами Наталії Михайленко та визнав, що Україна порушила її право на доступ до суду. Це рішення страсбурзького Суду стало важливим прецедентом для України, підкресливши необхідність забезпечення доступу

до правосуддя для всіх, незалежно від їхнього психічного стану. Це рішення спонукало українську владу переглянути законодавство та судову практику щодо визнання та поновлення дієздатності [428].

Р. Дворкін вважає, що коли суддя розглядає складні справи, він не просто приймає рішення на свій розсуд. Натомість, він повинен з'ясувати, чи відповідають обставини справи не лише конкретним юридичним нормам, а й загальним правовим принципам [455].

По-четверте, до принципу справедливого судочинства (права на справедливий суд) входить публічний розгляд справи. Принцип публічності судового розгляду є одним з фундаментальних принципів справедливого судочинства. Він передбачає, що судові процеси мають бути відкритими для громадськості, а судові рішення мають проголошуватися публічно. Це забезпечує прозорість судочинства, довіру до судової системи та сприяє контролю суспільства за діяльністю судів.

Європейський суд з прав людини також відзначив, що гласність судового процесу є невід'ємною частиною гарантій справедливого судового розгляду, закріплених у ст. 6 Конвенції, та фундаментальним принципом, що лежить в основі будь-якого демократичного суспільства. Саме принцип відкритості сприяє реалізації мети ст. 6 Конвенції, забезпечуючи справедливий та неупереджений розгляд справи, що є підґрунтям демократичного судочинства [409].

Відзначимо, що термін «публічність» передбачає не тільки наявність у судовому засіданні суддів, сторін та ін. осіб, які мають бути присутні. Як відзначає Томас С. Шаттенфілд, майже на всіх судових засіданнях присутні інші, крім тих, хто безпосередньо зацікавлений і бере участь у процесі, наприклад, суддя, присяжні, службовці суду та свідки. Відкритий характер судового процесу вимагає деяких «незацікавлених» глядачів. Проте існує кілька загальноновизнаних випадків, коли допускається частково або повністю виключити публіку ... Судовий розгляд необов'язково проводити в аудиторії, яка здатна вмістити всіх бажаючих. Людей

можуть не допускати через обмежену місткість зали судового засідання ... або з міркувань здоров'я та санітарії...» [477, с. 81].

Однак, публічність судового розгляду не є абсолютним принципом. У деяких випадках, коли це необхідно для захисту інтересів правосуддя, таких як захист приватного життя, комерційної таємниці або інтересів національної безпеки, можуть бути встановлені обмеження на доступ до судових засідань. При цьому, такі обмеження повинні бути передбачені законом і застосовуватися виключно у виняткових випадках.

Так, згадаємо досвід американської системи права, у якій перша поправка до Конституції гарантує право громадськості та представників преси на доступ до судових розглядів. Тим не менш, у ситуаціях колізії між правами обвинуваченого та правами громадськості та засобів масової інформації, переважну силу, як правило, мають права обвинуваченого [482]. І хоча наведена цитата стосується кримінального процесу, рішення Верховного суду США встановлює, що право на відкритий судовий розгляд, гарантоване Шостою поправкою, поширюється не лише на самі кримінальні судові процеси, але й щонайменше на два види досудових процедур: слухання щодо клопотань про виключення доказів та процедуру відбору присяжних (*voir dire*) (коли потенційних присяжних допитують під час засідання журі присяжних)» [450].

По-п'яте, суд не може вважатися справедливим, якщо справа не розглянута у розумний строк. «Справедливість правосуддя, в тому числі цивільного, зумовлюється багатьма засадами, зокрема і розумністю строків» [68, с. 110] – слушно відзначають українські дослідники С. Дяченко та Н. Зборовська.

В. Щербина розглядає розумний строк судового вирішення справи як окремий елемент доступності правосуддя [388, с. 116].

Право на розгляд справи в розумний строк є наступним фундаментальним принципом справедливого судочинства. Він передбачає, що судовий розгляд має відбуватися без зайвих зволікань, але водночас має бути достатнім для всебічного з'ясування обставин справи та прийняття обґрунтованого рішення.

Розумний строк розгляду справи – це такий строк, який дозволяє забезпечити баланс між швидкістю судового розгляду та якістю прийнятого рішення.

Верховний Суд неодноразово підкреслював, що тривалість судового розгляду не повинна перевищувати розумних меж, які забезпечують справедливе і своєчасне вирішення спору. Поняття «розумний строк розгляду справи» є відносним і визначається в кожному конкретному випадку з урахуванням низки факторів, таких як складність справи, кількість доказів, поведінка учасників процесу, а також встановлених законом строків. У випадку об'єднання в одному провадженні вимог з різними строками розгляду, загальний строк розгляду такої справи визначається за найбільшим строком, встановленим законом для цих вимог [278].

Дослідження судової практики свідчить, що основними причинами порушення вимоги розгляду справ у розумні строки є: надмірна тривалість судових процесів через часті відкладення засідань, повернення справ на доопрацювання та тривалий розгляд у касаційній інстанції [191].

Аналіз практики Європейського суду з прав людини вказує, що поняття «розумний строк» розгляду справи має автономне значення та тлумачиться страсбурзьким Судом незалежно від національного законодавства. Це означає, що навіть якщо національне законодавство встановлює певні строки для розгляду справ, вони не можуть суперечити європейським стандартам. Європейський суд з прав людини визначає розумний строк як такий, який є достатнім для ефективного розгляду справи, але не надмірно тривалий. При цьому, держава зобов'язана забезпечити належне функціонування судової системи, навіть якщо вона стикається з проблемами, такими як недостатня кількість суддів або перевантаженість суддів. Водночас, деякі справи, наприклад, справи про опікунство над дитиною, вимагають особливої оперативності у розгляді [423].

У своїй практиці Європейський суд визначив фактори, які необхідно враховувати при оцінці того, чи відповідає тривалість

часу судового розгляду критерію розумного строку: складність справи, поведінка заявника, поведінка судової та державної влади та ступінь важливості справи для заявника («Frydlander проти Франції», № 30979/96).

Крім того, у контексті застосування поняття «розумний строк» необхідно звернути увагу на практику Верховного Суду, відображену зокрема у постанові від 17 грудня 2024 року по справі № 520/34552/23, відповідно до якої при вирішенні питання про поновлення процесуальних строків, суди мають враховувати, чи вчинялись особою усі можливі та залежних від неї дій у розумні строки, без невикористаних зволікань з метою виконання процесуального обов'язку щодо дотримання відповідного строку [237].

По-шосте, суд не може вважатися справедливим, якщо його рішення не виконується, оскільки основна мета правосуддя полягає в забезпеченні реального захисту прав та інтересів сторін. Невиконане судове рішення фактично позбавляє особу того захисту, який вона отримала в суді, що зводить нанівець усі зусилля правосуддя. Саме тому право на виконання судового рішення, включно з можливістю примусового виконання, є невід'ємною складовою права на справедливий суд.

Примусове виконання рішень суду особливо важливе у випадках, коли інша сторона навмисно ухиляється від виконання зобов'язань. У таких ситуаціях держава повинна забезпечити механізми, які дозволяють примусити порушника виконати рішення суду, тим самим гарантувавши, що справедливість буде відновлена.

Крім того, право на виконання судового рішення підкріплюється не лише національними законами, але й міжнародними стандартами правосуддя, які визнають, що судовий процес не завершується на етапі винесення рішення. Він завершується лише тоді, коли рішення набуває реальної сили через його виконання.

Таким чином, право на виконання судового рішення є ключовим елементом справедливого суду, без якого сам процес

правосуддя втрачає сенс. Тому забезпечення ефективних механізмів виконання рішень, включаючи примусові заходи, є доволі важливим для підтримання довіри до судової системи та забезпечення верховенства права.

«Право на справедливий суд, гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав людини, є невід'ємним елементом демократичного суспільства. Проте, ефективність цього права була б нівельована за відсутності механізму виконання судових рішень. Забезпечення виконання судових рішень є імперативною складовою права на справедливий суд та необхідною умовою для забезпечення легітимності правової системи. Інтерпретація ст. 6 Конвенції виключно як права на звернення до судової інстанції та проведення процесуальних дій є несумісною з принципом верховенства права» [421] – зазначає Європейський суд з прав людини у справі *Hornsby проти Греції* (заява № 18357/91).

Доречно наголосити, що саме цей аспект принципу, що досліджується, викликає значні проблеми в національному праві. Причому ця проблема має подвійну природу: йдеться як про невиконання рішень національних судів (численні звернення осіб, що перебувають під українською юрисдикцією) та невиконання рішень міжнародних судових інстанцій, зокрема, рішень Страсбурзького Суду. На жаль, не можна не погодитись зі словами Є. Калюжної відносно того, що Україна тривалий час лідирує за кількістю невиконаних рішень Європейського суду з прав людини; справа *Burmuch and other проти України*, в якій було вилучено понад 12 000 скарг, свідчить про масштабність цієї проблеми [90, с. 5].

6. Принцип пріоритету прав людини. Основою цього принципу є правова природа прав людини та іманентність правам таких ознак як фундаментальність, природний і невід'ємний характер.

Принцип пріоритету прав людини в доктрині адміністративного судочинства відіграє ключову роль, оскільки ставить права людини на перше місце у вирішенні адміністративних спорів. Цей принцип ґрунтується на розумінні, що права людини

є фундаментальними, природними та невід'ємними, тобто вони не залежать від волі держави, а впливають з самої сутності людської гідності та природи людини. Аналізований принцип вимагає, щоб судді в адміністративному судочинстві при вирішенні спорів керувалися саме цими фундаментальними правами, надаючи їм перевагу над іншими правовими нормами, зокрема, нормами адміністративного законодавства.

Іманентність правам людини таких ознак, як фундаментальність, природний і невід'ємний характер, означає, що ці права не можуть бути відчужені чи обмежені без крайньої необхідності, і будь-яке їхнє обмеження повинно бути належним чином обґрунтоване та відповідати вимогам законності, легітимності (легітимній меті) та необхідності у демократичному суспільстві. В адміністративному судочинстві це проявляється у необхідності судів забезпечувати максимальний захист прав людини навіть у ситуаціях, коли держава намагається обмежити їх в інтересах суспільства.

Окрім цього, не можна залишити поза увагою і той аспект розуміння прав людини західною правовою культурою, за якого вони інтерпретуються як засіб обмеження публічної влади. Західна правова традиція, особливо в контексті ліберальної демократії, розглядає права людини не лише як індивідуальні свободи, але і як інструмент контролю та стримування державної влади, що спрямований на запобігання її зловживанням і свавіллям.

Ця концепція відображає глибоко вкорінений принцип поділу влади, згідно з яким права людини є тим бар'єром, який держава не може безкарно порушити. У цьому сенсі права людини виконують подвійну функцію: з одного боку, вони забезпечують захист індивідів від надмірного втручання держави у їхнє приватне життя, а з іншого – встановлюють межі, в яких держава повинна діяти, аби уникнути порушення основоположних прав і свобод своїх громадян.

У межах цього дискурсу не можна не згадати вкотре і ст. 3 Конституції України, у якій відображено означене нами сприйняття прав людини. У цій статті права не тільки визначаються

як основна цінність, але й як об'єкт спрямованості завдання функціонування держави, як сфера діяльності публічної влади, за яку вона відповідає перед людиною [126].

У такий спосіб Конституція підкреслює, що держава не тільки визнає права людини, але й зобов'язується активно діяти для їхнього захисту та реалізації. Відповідно ст. 3 Конституції України не лише декларує права людини як основну цінність, але й визначає, що державна влада має підпорядковувати свою діяльність їхньому забезпеченню. Це означає, що функціонування всіх органів влади повинно бути спрямоване на охорону та дотримання прав людини, які виступають як орієнтир у їхній діяльності. Таким чином, права людини стають не лише об'єктом захисту, але й сферою діяльності держави, в межах якої держава повинна діяти відповідально та ефективно.

Такий конституційний підхід відповідає ідеї, що права людини є не просто юридичними нормами, а фундаментальними принципами, які визначають характер і спрямованість державної влади. Держава не лише зобов'язана утримуватися від порушення прав людини, але й повинна створювати умови для їхньої повної реалізації, а також нести відповідальність перед громадянами за невиконання цього обов'язку.

Таким чином, ст. 3 Конституції України відображає сучасне розуміння прав людини, де вони виступають як ключовий елемент усього правового та соціального порядку. Це положення підкреслює, що права людини є не лише декларативними нормами, але й конкретним обов'язком держави, що відповідає демократичним стандартам і сприяє розвитку правової держави, в якій права людини є центральним принципом, що керує всіма аспектами діяльності публічної влади.

У доктрині адміністративного судочинства цей аспект західного підходу має особливе значення, оскільки адміністративні суди часто розглядають справи, пов'язані з діями або бездіяльністю органів державної влади. За цих обставин права людини виступають як критерій, на основі якого оцінюється законність і справедливість таких дій. Відповідно, суди мають обов'язок

не тільки захищати права людини, але й контролювати, чи відповідає діяльність публічних органів цим правам, зокрема у випадках, коли мова йде про обмеження прав з метою забезпечення суспільних інтересів.

Відтак, у межах західної правової культури права людини служать важливим механізмом демократичного контролю, що забезпечує баланс між інтересами держави та особи. У правовій доктрині, зокрема в доктрині адміністративного судочинства, це підкреслює важливість визнання прав людини як основоположних принципів, які обмежують і спрямовують державну владу, забезпечуючи, що вона залишається підконтрольною праву та справедливості.

Однак, слід наголосити на тому, що цей принцип не зобов'язує суд у будь-яких справах приймати рішення, задовольняючи вимоги особи. Пріоритет прав людини, закріплений у правових системах, зокрема в доктрині адміністративного судочинства, не означає автоматичного переважання інтересів особи над іншими правовими вимогами. Натомість він визначає, що при розгляді спорів суд повинен оцінювати нормативні та правозастосовні акти з позицій відповідності правам людини.

Це означає, що суд зобов'язаний враховувати права людини як основоположний критерій у вирішенні правових конфліктів. Якщо нормативний акт або рішення органу влади вступають у суперечність із правами людини, суд повинен надати перевагу останнім. Однак це не завжди призводить до задоволення всіх вимог особи, оскільки суд, крім захисту прав людини, зобов'язаний брати до уваги й інші правові норми та інтереси.

Тому принцип пріоритету прав людини спрямований на забезпечення справедливого балансу між інтересами держави та індивіда, де права людини виступають як лімітуючий фактор для дій державної влади. Це підкреслює важливість забезпечення того, щоб нормативні та правозастосовні акти не порушували фундаментальні права, але водночас залишає простір для судового розсуду та виваженого підходу в кожному конкретному випадку.

З практики Європейського суду з прав людини випливає, що поняття поваги до приватного життя є досить широким і включає різноманітні питання. Зокрема, воно охоплює персональні дані особи, її ім'я та прізвище (питання їхньої зміни та написання), право на автономне визначення свого приватного життя та контроль за доступом до нього інших осіб, право на отримання інформації, що стосується особи та її правового статусу, а також право на приватну сферу та інші пов'язані аспекти.

Статтею 8 Конвенції передбачається можливість обмеження права на повагу до приватного життя, тобто це право не є абсолютним, але це обмеження повинно відповідати певному порядку, який Суд застосовує у своїй прецедентній практиці, а саме трьохступеневий тест, який включає в себе наступний алгоритм дій.

По-перше, необхідно визначити чи є обмеження права «згідно із законом». Як вбачається із практики Європейського Суду, зокрема рішення у справі «Джоджай проти Албанії» від 9 лютого 2021 року (заява № 15227/19), Суд розуміє обмеження «згідно із законом» широко, враховуючи не лише сам закон, а й те, чи було обмеження передбачуваним, чи була дотримана встановлена законом процедура, та чи були чітко визначені межі дискреційних повноважень щодо обмеження права. По-друге, суд перевіряє, чи має втручання законну мету. По-третє, суд з'ясовує, чи є це втручання, за всіх обставин (відповідно до закону, маючи законну мету), необхідним у демократичному суспільстві. Визнання необхідності таких дій у демократичному суспільстві є останнім кроком у встановленні законності втручання у право на приватність [447].

Розглянувши зразкову справу № 806/3265/17, Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку про те, що норми Закону, на відміну від норм підзаконного нормативно-правового акту (теж діючого на момент виникнення правовідносин), не тільки звужують, але фактично скасовують право громадянина на отримання паспорта у вигляді паспортної книжечки без безконтактного електронного носія персональних даних, який містить

кодування його прізвища, ім'я та по батькові, та залишають тільки право на отримання паспорта громадянина України, який містить безконтактний електронний носій, що є безумовним порушенням вимог ст. 22 Конституції України, яка забороняє при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, не відповідає вимогам якості закону (тобто втручання не було «встановлене законом»), не було «необхідним у демократичному суспільстві» у тому сенсі, що воно було непропорційним цілям, які мали бути досягнуті, не покладаючи на особу особистий надмірний тягар. Зазначене допускає свавільне втручання у право на приватне життя в контексті неможливості реалізації права на власне ім'я, що становить порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [219].

У цьому контексті також доволі показовою є справа *Volokhy* проти України (заява № 23543/02) (яка хоча стосується кримінальної юрисдикції, однак, доволі чітко вказує на значимість прав людини та їх пріоритет над рішеннями органів публічної влади). Суть цієї справи стосується порушення права на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції). Сім'я Волохів звернулася до Європейського суду з прав людини зі скаргою на те, що органи влади України, отримавши відповідно до вимог чинного на той час кримінально-процесуального законодавства доступ до їхньої кореспонденції в рамках кримінального розслідування, порушили їх право на приватність. Суд встановив, що втручання в особисте життя Волохів не було законним, оскільки національне законодавство України на той час не передбачало достатніх гарантій захисту від зловживань. Це призвело до визнання порушення ст. 8 Конвенції [446]. Наголосимо, що органи правопорядку виконали всі вимоги, передбачені чинними на той час юридичними нормами, отримали дозвіл суду на виїмку поштової кореспонденції, однак, страсбурзький Суд визнав дії влади незаконними, оскільки застосовані нею норми не відповідали «якості» закону, порушували принцип верховенства права і таким чином, порушували право на приватність.

Наведена справа, як ще одна вище згадана – Nataliya Mikhaulyenko проти України (заява № 49069/11), чітко вказують, що коли органи публічної влади діють, спираючись на чинні приписи законодавства (не зважаючи на права людини), однак, таке законодавство порушує права людини, дії влади будуть визнані такими, що порушують положення Європейської конвенції з прав людини.

Водночас, такі рішення мають прийматися не лише у міжнародних судових інституціях, але й національними судами. І у цьому аспекті варто згадати рішення Апеляційного суду Чернівецької області від 24 березня 2016 року в справі № 725/855/16-п. За обставинами справи, особа порушила митні правила, за що на позивача було накладено відповідне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 100 відсотків вартості товару, при цьому сам товар було конфісковано, а також стягнуто витрати за зберігання автомобіля.

Натомість апеляційний суд зазначив, що джерелами права у митних відносинах є не тільки Митний кодекс, але і Конституція України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, міжнародні договори (при цьому міжнародні договори мають пріоритет перед нормами Митного кодексу). У випадку, що розглядається, конфіскацію слід розглядати як втручання у право власності, гарантоване ст. 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини, яка має бути застосована у цій справі. У ситуації, коли суд дійде висновку, що застосування конфіскації майна порушить справедливий баланс між загальними інтересами суспільства та правом власності конкретної особи, він має право відмовитися від накладення такого стягнення, незважаючи на його обов'язкове передбачення в положеннях Митного кодексу України [214].

На підтвердження вищенаведеного слід зазначити, що Конституційний Суд України в рішенні від 21 липня 2021 року № 3-р(II)/2021 у справі № 3-261/2019(5915/19) надав правову оцінку конституційності окремих положень Митного кодексу України, відповідно до яких не передбачено будь-якої індивідуалізації адміністративного стягнення із застосуванням суддівського

розсуду, адже санкція є абсолютно визначеною та передбачає застосування стягнення у виді штрафу в розмірі 100 % вартості товарів як основного та обов'язкове застосування додаткового покарання у виді конфіскації зазначених товарів.

За висновками Конституційного Суду України, застосування конфіскації товарів здійснюється не за усіма принципами й гарантіями кримінального провадження, зокрема не враховується конституційних гарантій у кримінальному провадженні щодо забезпечення справедливості призначення покарання, що вказує на надмірний та свавільний характер такого адміністративного стягнення» [303].

Отже, принцип пріоритету прав людини в доктрині адміністративного судочинства підкреслює важливість захисту прав і свобод людини перед «обличчям» державної влади, забезпечуючи, що державні органи не зловживають своїми повноваженнями, а права людини залишаються на першому місці в усіх правових спорах. Цей принцип також гарантує, що адміністративне судочинство виступає як механізм захисту прав людини, сприяючи утвердженню справедливості та верховенства права у відносинах між особою та державою.

Доктрина адміністративного судочинства є динамічною системою знань, яка постійно розвивається і адаптується до нових викликів. Вона відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного функціонування системи адміністративного судочинства та захисту прав і свобод громадян завдяки системі «координат», якою виступають принципи цієї доктрини.

2.3. Доктрина адміністративного судочинства: понятійно-категоріальний апарат

Важливою складовою будь-якої доктрини, у тому числі й доктрини адміністративного судочинства, є понятійно-категоріальний апарат. Можна стверджувати, що ефективність адміністративного судочинства значною мірою залежить

від чіткості та узгодженості понятійно-категоріального апарату, що використовується в межах доктрини адміністративного права. Понятійно-категоріальний апарат відіграє важливу роль у теоретичному осмисленні адміністративного судочинства, формуванні його принципів, норм і механізмів реалізації. «Система знань у будь-якій галузі або сфері діяльності ґрунтується на комплексі взаємопов'язаних дефініцій у вигляді певним чином організованого та адаптованого відповідно до мети дослідження понятійно-категоріального апарату» [55, с. 15] – цілком правильно відзначає українська дослідниця І. Грузіна. І хоча ці слова стосуються дещо іншої сфери, однак, вони повною мірою застосовні і щодо досліджуваного нами предмету.

Факторами, що визначають важливу роль понятійно-категоріального апарату в структурі доктрини, на нашу думку, виступають такі:

- точність і однозначність: чітко визначені поняття та категорії забезпечують точне розуміння правових норм та інститутів, унеможлижуючи неоднозначне тлумачення;
- системність: взаємопов'язані поняття створюють цілісну систему знань про адміністративне судочинство, що полегшує розуміння його механізмів;
- ефективність комунікації: спільна мова, заснована на чітких поняттях, сприяє ефективній комунікації між учасниками судового процесу, науковцями та законодавцями;
- розвиток науки: постійне уточнення та розвиток понятійного апарату стимулює наукові дослідження та сприяє поглибленню знань про адміністративне судочинство;
- забезпечення правової визначеності: чіткі поняття створюють основу для передбачуваності судових рішень та сприяють довірі до правової системи.

Відповідно, ураховуючи наведені фактори, доцільно вказати, що недосконалість понятійного апарату впливає на адміністративне судочинство наступним чином:

- неоднозначне тлумачення норм: нечіткі поняття можуть призводити до різних тлумачень одних і тих же норм різними суб'єктами правозастосування;

- суперечливі судові рішення: відсутність єдиного розуміння понять може призводити до прийняття суперечливих судових рішень;
- ускладнення процесуальної взаємодії: незрозумілі поняття ускладнюють спілкування між учасниками процесу та можуть призводити до непорозумінь;
- затягування судових процесів: необхідність з'ясування значення нечітких понять може призводити до затягування розгляду справ.

Відтак, наявність розвинутого понятійно-категоріального апарату є не тільки ознакою розвинутої доктрини, але і чинником належного адміністративного судочинства. «Формування системи понятійно-категоріального апарату є важливою складовою наукового пошуку, що дозволить визначити напрями формування та реалізації державної політики» [70] – наголошує В. Євдокимов.

Водночас, слід вказати, що у вітчизняному правознавстві не склалось єдиного підходу до визначення аналізованого поняття, що вимагає зосередження уваги на цій проблематиці. За методологічну основу розв'язання цієї проблеми, візьмемо наступне положення, сформульоване С. Телеником: специфіка правової науки полягає в тісному взаємозв'язку між теоретичними розробками, законодавством та судовою практикою; правові поняття та категорії, сформовані в науці, знаходять своє відображення в законодавчих актах і використовуються в судовому процесі; тому аналіз будь-якого правового питання має бути комплексним і охоплювати всі ці три сфери; тільки такий підхід дозволяє отримати вичерпне уявлення про стан досліджуваної проблеми та сформулювати обґрунтовані висновки [339, с. 213].

На думку згаданого автора, понятійно-категоріальний апарат являє собою рухомий каркас знань, що постійно збагачується новими даними та адаптується до змін у науці та практиці [339, с. 213].

Понятійно-категоріальний апарат є системою понять і категорій, які використовуються для опису, аналізу та пояснення певного правового явища або інституту. У контексті доктрини

адміністративного судочинства цей апарат є ключовим інструментом для визначення змісту та меж адміністративного судочинства, його функцій, принципів та особливостей. Поняття, які формують цей апарат, мають не тільки теоретичне, але й практичне значення. Вони забезпечують єдність підходів до застосування норм адміністративного права, сприяють гармонізації судової практики та забезпеченню правової визначеності.

Термін «понятійно-категоріальний апарат» є одним із основних у науковому аналізі та визначає набір понять і категорій, які використовуються для опису, пояснення та систематизації певної галузі знань. Однак, його застосування має певну умовність, що впливає з необхідності глибшого розуміння складових частин цього терміну – понять та категорій.

Акцентуємо увагу, що поняття та категорії є предметом пізнання логіки. В її межах здійснюється їх осмислення та наводиться розуміння.

1. Поняття. Поняття – це основна одиниця мислення, яка відображає суттєві ознаки об'єктів або явищ. Вони формують фундамент знання і дозволяють визначати та відрізнити різні об'єкти та процеси. Поняття створюються шляхом абстрагування та узагальнення, і саме понятійний апарат є інструментом для опису реальності на теоретичному рівні.

2. Категорія. Категорія – це більш загальне, фундаментальне поняття, яке визначає основні аспекти мислення і є своєрідною «матрицею» для формування конкретних понять. Категорії відображають найзагальніші властивості та зв'язки реальності і слугують основою для систематизації знань. Категоріальний апарат, таким чином, є інструментом для узагальнення понять.

Відтак, як бачимо, розмежування поняття та категорії відбувається за сутнісним аспектом і при цьому таке відрізнення є доволі суб'єктивним процесом (зважаючи на те, що категорія – це також поняття).

Йдеться про те, що категорія – це поняття. Як категорію відрізнити від поняття? Хто може з впевненістю сказати, що, наприклад, правосуддя – це категорія, а адміністративне

судочинство – це поняття. Можливо, і правосуддя, і адміністративне судочинство – це категорії.

Віднесення того чи іншого поняття до категорії залежить від багатьох факторів, зокрема від методологічних підходів дослідника, контексту дослідження та історичного періоду. Поняття та категорії не є статичними, вони розвиваються разом із наукою. Те, що сьогодні вважається категорією, завтра може стати більш конкретним поняттям.

Категорії виконують функцію систематизації знань, вони дозволяють узагальнювати різноманітні явища та процеси. Поняття ж, як правило, відображають більш конкретні, окремі аспекти дійсності. Категорії, як правило, знаходяться на більш високому рівні абстракції, ніж поняття. Наприклад, правосуддя – це більш абстрактне поняття, ніж адміністративне судочинство. Правосуддя – це широка категорія, яка охоплює всю сукупність відносин, пов'язаних із здійсненням правосуддя, включаючи цивільне, кримінальне, адміністративне судочинство та інші форми судочинства. Однак, в межах саме адміністративного судочинства однойменне поняття доцільно розглядати як категорію.

Розмежування понять та категорій є складним завданням. Не існує єдиного правильного підходу до вирішення цього питання. Важливо розуміти, що це скоріше питання конвенції, ніж об'єктивної істини. Однак, необхідно, щоб обрана система категорій була послідовною, логічною та ефективною для вирішення конкретних наукових завдань.

Тож термін «понятійно-категоріальний апарат» передбачає певну структурованість і системність у використанні понять і категорій. Однак умовність його застосування полягає у відносності самих понять і категорій, які можуть змінюватися залежно від контексту, завдань дослідження та обраного підходу.

Не можемо також не зупинитись більш детально на тому, що зміст понять і категорій є також певною мірою умовним (у тому сенсі, що їх зміст залежить від низки факторів, зокрема, соціокультурного спрямування). Типовим прикладом, що додатково аргументує висловлену тезу є розуміння поняття

верховенства права, яке в межах юридичного позитивізму має зовсім інший зміст, ніж за природного розуміння права. Верховенство права – це не верховенство закону. І, навіть, не верховенство правового закону (такий термін використовувався і подекуди і нині використовується у правничій літературі, хоча і являє собою оксюморон).

У рамках юридичного позитивізму верховенство права розуміється як верховенство позитивного права, тобто законів, прийнятих державою. Закони вважаються легітимними лише тому, що вони прийняті відповідно до встановленої процедури, а не через їхню справедливість чи відповідність вищим моральним принципам.

Прихильники природного права розуміють верховенство права як верховенство природних, невід’ємних прав людини, які існують незалежно від держави та її законів. Позитивне право вважається легітимним лише в тій мірі, в якій воно відповідає цим природним правам.

Різне розуміння верховенства права призводить до різних підходів до тлумачення законодавства та вирішення правових спорів. Додамо також, що концепція верховенства права є основою для побудови правової держави. Однак, залежно від того, як розуміється верховенство права, будуть різні моделі такої держави, включно з тими, що спотворюють сутність відповідного концепту до протилежного. Саме тому критики юридичного позитивізму зазначають, що обмеження розуміння верховенства права лише формальними аспектами закону може призвести до узаконення несправедливості.

Звідси й різна інтерпретація поняття законності, яке розглядається як складова верховенства права. Так, в межах юридичного позитивізму йдеться про суворе і неухильне виконання букви закону, навіть, всупереч забезпеченню прав і свобод людини (у цьому аспекті згадаємо результати дослідження П. Коломійцева «конституційної законності» [121, с. 168–172], що проведене саме на засадах юридичного позитивізму). Натомість, у межах природного розуміння права

Йдеться про справедливий закон, що відповідає «якості» закону (у цьому аспекті відзначимо ст. 9 Кримінального процесуального кодексу України, у якій закріплено загальне розуміння такого принципу кримінального провадження як законність. У ч. 5 цієї статті (наголосимо, що йдеться про законність) зазначається наступне: «Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини» [144].

Так, згадаємо слова І. Позігун про те, що незважаючи на те, що принцип верховенства права був закріплений в Конституції України ще у 1996 році, його реалізація в повному обсязі досі залишається проблематичною. Це зумовлено, зокрема, впливом радянської правової системи, яка акцентувала увагу на формальному дотриманні законів, а не на їхньому суспільному значенні та справедливості. Такий підхід, відомий як принцип законності, передбачав «чітке і неухильне» слідування тексту закону, навіть якщо він суперечив принципам справедливості та рівності [212, с. 230].

Для прихильників юридичного позитивізму законність означає суворе дотримання формальних вимог закону, незалежно від його суспільного значення або відповідності принципам справедливості. Закон вважається вищим джерелом права, а моральні міркування не повинні впливати на його застосування. Такий підхід може призвести до ситуацій, коли формально законні дії суперечать принципам справедливості та порушують права людини.

Для прихильників природного права законність означає не лише формальне дотримання закону, а й його відповідність вищим моральним принципам та природним правам людини. Якщо закон суперечить природному праву, його виконання не є обов'язковим, оскільки природне право вважається вищим за позитивне. Природне право акцентує увагу на справедливості та дотриманні прав людини як основних критеріях оцінки законності.

Наголосимо, що наведені приклади та положення щодо різних інтерпретацій понять верховенства права та законності, особливо в контексті юридичного позитивізму та природного права, мають виключно важливе пропедевтичне значення для сфери

адміністративного судочинства. Вони допомагають закласти міцний фундамент для розуміння основних концепцій та принципів, на яких базується адміністративне судочинство. Аналізуючи різні підходи до розуміння законності, ми розвиваємо здатність критично оцінювати юридичні норми та судові рішення.

Так, відзначимо, що наведені положення, на нашу думку, можуть бути застосовані в адміністративному судочинстві, зокрема, через наступні аспекти:

- оцінка законності адміністративних актів: при розгляді справ про оскарження адміністративних актів судді повинні оцінювати їх відповідність як формальним вимогам закону (позитивізм), так і принципам справедливості та прав людини (природне право);

- формулювання судових рішень: судові рішення повинні бути обґрунтовані не лише посиланнями на закон, а й на загальні принципи права та справедливості (у цьому контексті варто відзначити значний прогрес протягом останніх десяти років, одним з важливих факторів чого, на нашу думку, стала практика Європейського суду з прав людини, у якій неодноразово вказувалось, що рішення українських судів через їх необґрунтованість – національні суди обмежувались вказівкою статті нормативно-правового акту, не вдаючись до аналізу чи взагалі та чи інша стаття застосовна у конкретній справі – порушують право на справедливий суд [411; 429; 437; 439]; як слушно відзначає Я. Берназюк, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях послідовно вимагає, щоб рішення національних судів були обґрунтованими, зрозумілими для всіх учасників справи та мали чітку структуру. Крім того, у цих рішеннях має бути проведено юридичний аналіз аргументів сторін [12]);

- розвиток правової доктрини: аналіз різних підходів до законності сприяє розвитку правової доктрини та формулюванню нових правових концепцій;

- сприяння діалогу: обговорення різних концепцій законності стимулює дискусію та пошук консенсусу між різними учасниками правозастосовчого процесу;

– захист прав людини: знання про природне право допомагає забезпечити ефективний захист прав людини в адміністративному судочинстві.

З'ясувавши загальні положення щодо розуміння понятійно-категоріального апарату, визначивши значення цього явища, доцільно перейти безпосередньо до висвітлення системи понять і категорій, які використовуються для опису, аналізу та пояснення адміністративного судочинства і які забезпечують функціонування цього правового інституту. Безумовно, що ми не зможемо детально описати увесь понятійно-категоріальний апарат досліджуваної царини права. Але це й не передбачається як метою, так і завданнями нашого дослідження.

У цій частині роботи ми зосередимо увагу на тих ключових поняттях і категоріях, що складають сутнісний аспект адміністративного судочинства та визначають спрямування наукового осмислення відповідного правового дискурсу. Додамо, що наведені нижче поняття є також основою для вирішення проблеми компаративного аналізу адміністративного судочинства.

У першу чергу зосередимо увагу на понятті адміністративного судочинства. При цьому вкажемо, що національне законодавство переважно закріплює розуміння цього інституту як діяльності адміністративних судів, що не повною мірою (особливо у глобальному контексті) є правильним. Так, не судочинство є адміністративним, бо його здійснюють адміністративні суди, а суди є адміністративними, оскільки вони здійснюють адміністративне судочинство.

Адміністративне судочинство в правничій науці та національному законодавстві, як правило, висвітлюється як діяльність судів, спрямована на розгляд і вирішення спорів між громадянами чи юридичними особами та суб'єктами публічної адміністрації (владними органами). Ця діяльність включає забезпечення прав і свобод осіб, що порушені або обмежені владними рішеннями чи діями (бездіяльністю). Національне законодавство закріплює розуміння цього інституту через діяльність саме адміністративних судів, тобто спеціалізованих органів правосуддя, що відповідають за розгляд адміністративних справ.

Однак, як ми наголосили, такий підхід не завжди є цілком точним, особливо якщо враховувати глобальний контекст. В різних державах поняття адміністративного судочинства може мати різні інтерпретації та організаційні форми. Не у всіх державах адміністративне судочинство здійснюється саме адміністративними судами. Модель організації адміністративного судочинства варіюється залежно від правової системи та традицій конкретної держави.

Так, до основних моделей організації адміністративного судочинства слід віднести наступні (вказемо, що детально питання здійснення адміністративного судочинства у різних державах, їх типах буде розглянуто у наступних розділах дослідження):

- здійснення адміністративного судочинства спеціально створеними адміністративними судами (така модель є характерною для багатьох держав континентальної Європи; у цих країнах існує система адміністративних судів, які спеціалізуються на розгляді адміністративних справ. Вони мають свої власні процедури та правила, відмінні від цивільного чи кримінального судочинства);
- здійснення адміністративного судочинства загальними судами (така модель не передбачає створення адміністративних судів як окремих інституцій; адміністративні справи, як правило, розглядаються у загальних судах або в спеціальних трибуналах);
- змішана модель (адміністративне судочинство здійснюється спеціалізованими судами, проте інколи адміністративні справи можуть розглядати й загальні суди залежно від категорії справ).

Відтак, не у всіх державах адміністративні справи розглядаються спеціалізованими адміністративними судами. У багатьох країнах існують інші механізми, як-от загальні суди або спеціальні трибунали, які займаються адміністративними спорами. Структура адміністративного судочинства залежить від правової традиції конкретної держави та ін. факторів. Так, на нашу думку, до таких факторів слід віднести:

- історичні традиції: сформовані протягом століть судові системи різних країн мають свої особливості;

- форма держави (форма правління та державно-правовий режим): республіканські та монархічні форми правління, як і державно-правовий режим, можуть впливати на організацію судової влади;
- розмір держави: у великих державах часто створюються спеціалізовані адміністративні суди для ефективнішого розгляду великої кількості справ;
- рівень розвитку адміністративного права: чим складніші правовідносини в адміністративній сфері, тим вища потреба у спеціалізованих судах.

До цього слід додати, що різноманітність моделей адміністративного судочинства пояснюється тим, що кожна держава шукає оптимальний баланс між такими факторами, як: 1) ефективність судочинства – швидкість і якість розгляду справ; 2) спеціалізація суддів – глибокі знання адміністративного права; 3) доступність суду – можливість кожної особи звернутися до суду за захистом своїх прав; 4) економія державних ресурсів – оптимальне використання бюджетних коштів.

Звідси випливає правильність означеного нами вище положення про те, що не судочинство є адміністративним через те, що його здійснюють адміністративні суди, а суди є адміністративними, оскільки вони здійснюють адміністративне судочинство. Тобто, характер судочинства визначає природу суду, а не навпаки. Це означає, що адміністративне судочинство як процесуальний інститут має своє власне правове та організаційне обґрунтування, яке не залежить від того, як саме класифікований суд, що його здійснює. Відповідно, суди стають адміністративними внаслідок того, що вони вирішують адміністративні справи, а не тому, що формально належать до системи адміністративних судів.

Наголосимо на тому, що такий підхід дозволяє ширше трактувати поняття адміністративного судочинства та враховувати його різноманітність у різних правових системах, де процесуальні особливості можуть впливати на природу самого судочинства більше, ніж на структуру судів.

Узагальнюючи наведене, а також висловлені у правничій літературі дефініції досліджуваного поняття, відзначимо, що до ознак адміністративного судочинства слід віднести:

- публічно-правовий характер спорів (предметом розгляду є дії або бездіяльність органів державної влади або місцевого самоврядування);
- спеціальний суб'єкт (адміністративні справи розглядаються спеціально уповноваженими інституціями);
- особливий предмет доказування (доказуються факти, що стосуються правомірності чи неправомірності рішень, дій або бездіяльності органів публічної влади);
- спеціальні процесуальні форми та інститути: застосовуються особливі правила щодо подання позовів, доказів, строків розгляду справ тощо;
- мета судочинства (захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб від порушень з боку органів публічної влади).

Звідси адміністративне судочинство – це особливий вид судочинства, спрямований на вирішення публічно-правових спорів, що виникають між фізичними та юридичними особами та органами державної влади або місцевого самоврядування.

Наведені ознаки та дефініція досліджуваного поняття вказує на необхідність виокремлення серед понятійно-категоріального апарату доктрини адміністративного судочинства й поняття публічно-правового спору.

Відзначимо, що у національному законодавстві наведено дефініцію цього поняття (п. 2 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства). За законодавчим визначенням, публічно-правовий спір характеризується наступними ознаками: а) наявність хоча б однієї сторони, яка здійснює публічно-владні управлінські функції (включаючи делеговані повноваження), і спір пов'язаний з їхнім виконанням або невиконанням; б) наявність хоча б однієї сторони, яка надає адміністративні послуги, право на надання яких належить виключно суб'єкту владних повноважень, і спір стосується надання або ненадання цих послуг; в) наявність

хоча б однієї сторони, яка є учасником виборчого процесу або процесу референдуму, і спір виник внаслідок порушення її прав у цьому процесі суб'єктом владних повноважень або іншою особою [115].

М. Гаврильців та Г. Лук'янова пропонують під публічно-правовим спором розуміти «виражену в юридично значимих діях сторін суперечність, що виникла з приводу реалізації прав, свобод чи законних інтересів у сфері публічно-владних правовідносин у тому числі у зв'язку з прийняттям суб'єктами владних повноважень рішень у вигляді нормативно-правових актів» [41, с. 140].

Центральним питанням для визначення юрисдикції адміністративного суду є характер правовідносин, з яких виник спір. Якщо ці відносини мають публічно-правовий характер, тобто стосуються взаємодії громадян або організацій з органами публічної влади, то такий спір підлягає розгляду в адміністративному суді [331, с. 191].

М. Калантай, досліджуючи сутнісний аспект публічно-правових спорів, дійшов висновку, що коли мова йде про справи, що виникають із публічно-правових відносин, то предмет судового розгляду може бути надзвичайно різноманітним. Це пов'язано з тим, що публічні відносини пронизують усі сфери суспільного життя і регулюються нормами різних галузей права [88, с. 80].

Ураховуючи зазначене та результати досліджень вітчизняних правників [102; 196; 206; 314; 346], вкажемо, що наукова доктрина адміністративного судочинства має розглядати публічно-правовий спір як конфлікт або розбіжність, що виникає між суб'єктами владних повноважень (органами державної влади, місцевого самоврядування) та фізичними чи юридичними особами внаслідок реалізації чи невиконання владних функцій. Основною ознакою публічно-правового спору є те, що одна зі сторін виступає в ролі суб'єкта владних повноважень, а предметом спору є публічно-правові відносини, які стосуються виконання або невиконання публічних обов'язків та захисту прав, свобод або інтересів громадян чи юридичних осіб у сфері публічного права.

«Визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є наявність публічно-правового спору, тобто спору, у якому хоча б одна сторона здійснювала публічно-владні управлінські функції і спір виник у зв'язку з виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій» [258] – вказав Верховний Суд у постанові від 3 квітня 2018 року.

Водночас, вкажемо, що питання публічно-правового спору має стати предметом окремого комплексного дослідження, особливо зважаючи на наявність різних інтерпретацій відповідного поняття судовими органами. «Розглядаючи справу про визнання протиправними та скасування рішень органу місцевого самоврядування, якими передано третій особі у справі земельну ділянку, суди першої та апеляційної інстанцій керувалися тим, що спір у цій справі є публічно-правовим та належить до юрисдикції адміністративних судів. Проте такий висновок не ґрунтується на правильному застосуванні норм процесуального права» [260] – відзначив Верховний Суд у справі № 761/33504/14-а від 3 квітня 2018 року.

У постанові від 3 квітня 2018 року в справі № 2а-6386/12/1070 Верховний Суд вказав, що наявність державного органу серед сторін спору не є достатньою підставою для віднесення справи до адміністративного судочинства. Вирішальним є саме характер спору, а саме: чи стосується він публічно-правових відносин [259].

Відсутність єдиного розуміння поняття «публічний» в юридичній науці призводить до того, що критерії віднесення спору до публічно-правових залишаються не до кінця визначеними. Не вирішує цієї проблеми і застосування таких понять як публічно-правові відносини, публічний інтерес. Недостатня визначеність поняття «публічний інтерес» в юридичній науці ускладнює чітке відмежування публічно-правових спорів від інших категорій спорів. Це призводить до труднощів у практичній роботі судів та інших органів державної влади. Для усунення цієї проблеми необхідно розробити більш чіткі критерії віднесення спору до категорії публічно-правових [84].

Для визначення інших важливих для розуміння сутнісного аспекту адміністративного судочинства понять, на нашу думку, доцільно скористатись розробленою правничою наукою теорією правових відносин. Право є явищем динамічним [336, с. 7–9], при цьому саме правові відносини є формою об'єктивації права [326, с. 15]. Право постійно змінюється та адаптується до розвитку суспільних відносин, економічних умов, політичних процесів та соціальних потреб. Ця динамічність проявляється як у зміні правових норм, так і в їхньому застосуванні в конкретних випадках. Проте, щоб право не ставало догматичним («мертвим»), воно має знаходити своє втілення у реальному житті. Саме тому правові відносини виконують роль форми об'єктивації права.

Кожна правова норма існує для того, щоб регулювати певні відносини між суб'єктами. Таким чином, правові відносини є тією «точкою дотику» між теоретичними правовими положеннями та реальними діями фізичних та юридичних осіб. Вони об'єктивують право, надаючи йому конкретної форми і змісту в межах певного суспільного контексту. Внаслідок цього, правові відносини відображають динаміку права, демонструючи, як правові норми змінюються, адаптуються або навіть трансформуються у відповідь на зміну соціальних умов.

Додамо, що соціологічна школа права розглядає право саме як правові відносини, правовий порядок [471]. Цей підхід акцентує увагу на тому, як право фактично функціонує в суспільстві, як його норми реалізуються у відносинах і яким чином вони впливають на суспільні відносини. Правові відносини в цьому контексті виступають основним об'єктом вивчення. Соціологічна школа розглядає їх як первинний елемент права, через який воно об'єктивується. Ці відносини виникають у процесі взаємодії людей, і саме через них реалізується право як соціальний регулятор. Іншими словами, право тут – це не стільки набір правил, скільки процес, в якому ці правила набувають змісту та впливу через поведінку суб'єктів у конкретних соціальних умовах. Наголосимо, що в межах цієї школи розуміння права

суди та інші правники (але основний акцент робиться саме на суддях) є творцями права [17; 69; 77; 382].

Традиційно правові відносини розглядаються через характеристику трьох складових: суб'єкти, об'єкти та зміст (переважно, юридичний). Саме цю структуру правових відносин ми і візьмемо за основу, проводячи дескрипцію понятійно-категоріального апарату доктрини адміністративного судочинства.

Суб'єкти адміністративного судочинства – це особи, які беруть участь у адміністративній справі: позивач (фізична або юридична особа, права якої порушені), відповідач (суб'єкт владних повноважень) та треті особи.

Вкажемо, що визначення понять позивача та відповідача доволі чітко визначені у ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства, водночас, доцільно зосередити увагу на розумінні поняття «суб'єкт владних повноважень» (який переважно й виступає відповідачем).

Відповідно до чинного законодавства, суб'єкт владних повноважень – це орган державної влади (включаючи ті, що не мають статусу юридичної особи), орган місцевого самоврядування, орган військового управління, їхні посадові або службові особи, а також інший суб'єкт, коли вони виконують публічно-владні управлінські функції на підставі законодавства, зокрема й при здійсненні делегованих повноважень або наданні адміністративних послуг [115].

Наведена дефініція суб'єкта владних повноважень є досить детальною (визначення охоплює широкий спектр суб'єктів, від органів державної влади до органів військового управління та інституцій, які надають адміністративні послуги), комплексною (враховує різні форми здійснення владних повноважень, включаючи виконання делегованих повноважень), актуальною (визначення відповідає сучасним реаліям, де коло суб'єктів, що здійснюють владні повноваження, постійно розширюється; так, історичне тлумачення означеної норми Кодексу адміністративного судочинства України вказує на суттєві відмінності норми у редакції 2005 року та нині чинної дефінітивної норми).

Проте, при детальному аналізі можна виявити деякі потенційні недоліки законодавчої дефініції. Зокрема, вкажемо на недостатню чіткість щодо «іншого суб'єкта». Так, у визначенні йдеться про «іншого суб'єкта», однак, не вказується чітких критеріїв для його ідентифікації (окрім «здійснення публічно-владних управлінських функцій»), що може призвести до неоднозначного тлумачення та застосовування. Вказаний недолік пов'язаний з відсутністю чіткого розмежування між публічно-владними та приватними функціями. Деякі суб'єкти можуть здійснювати як публічні, так і приватні функції. Визначення могло б більш чітко розмежувати ці два види діяльності. Так, для прикладу вкажемо діяльність волонтерських або релігійних організацій (особливо у контексті прийняття у серпні 2024 року Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [279] та ухвалення Великою Палатою Верховного Суду постанови від 3 квітня 2024 року в справі № 906/1330/21 щодо порядку реалізації релігійною громадою права на зміну канонічної належності).

Ця проблематика особливо актуальна в умовах ринкових трансформацій та децентралізації влади. Так, вкажемо й на інші приклади суб'єктів, які часто «балансують» між цими двома сферами.

1. Комунальні підприємства. Публічні функції: забезпечення життєдіяльності громади (постачання води, вивіз сміття, утримання комунальної інфраструктури тощо). Приватні функції: надання платних послуг (наприклад, оренда комунального майна, надання додаткових послуг або товарів).

2. Державні університети. Публічні функції: підготовка фахівців для держави, проведення наукових досліджень, збереження культурної спадщини. Приватні функції: надання платних освітніх послуг, комерціалізація результатів наукових досліджень та ін.

3. Регуляторні органи. Публічні функції: ліцензування, контроль за дотриманням законодавства, розробка нормативних актів. Приватні функції: надання консультаційних послуг, проведення експертиз.

Наголосимо на важливості розмежування цих функцій, оскільки за публічні функції суб'єкт несе відповідальність перед суспільством, за приватні – перед контрагентами. Публічні функції підлягають більш жорсткому державному регулюванню, ніж приватні. Змішування публічних і приватних функцій може призвести до конфлікту інтересів.

Відтак, розмежування публічних і приватних функцій суб'єктів владних повноважень є складним завданням, яке потребує комплексного підходу. Важливо розуміти, що ця межа може бути досить мінливою і змінюватися в залежності від конкретної ситуації та законодавства.

Зокрема, у межах справи № 160/11892/20 міська рада звернулась до суду із позовом до Головного управління Держгеокадастру, в якому оскаржувала дії відповідача стосовно щодо надання витягів із технічної документації про нормативну грошову оцінку земельних ділянок, де показники сукупного коефіцієнта є нижчими, ніж ті, що містилися в попередніх витягах, виданих орендарям цих ділянок. Відмовляючи у відкритті провадження в справі, суд першої інстанції, з висновками якого погодився суд апеляційної інстанції, брав до уваги, що за загальним правилом один суб'єкт владних повноважень не може звертатися з позовом до іншого суб'єкта владних повноважень, за винятком компетенційних спорів. За висновками судів, спір не належить до компетенційних, а тому цей спір взагалі не може розглядатися в судах.

Натомість, Верховний Суд дійшов висновку, що у вказаному спорі позивач діяв не як суб'єкт владних повноважень, звернення якого до адміністративного суду визначено чіткими умовами, а як сторона договору оренди земельної ділянки, укладеного на підставі ЗК України та Закону України «Про оренду землі». За цих спірних правовідносин міська рада, звертаючись до суду з позовом про захист своїх прав, виступає як юридична особа (сторона земельних правовідносин) від імені територіальної громади [246].

Розглядаючи об'єкти адміністративного процесу, доцільно акцентувати увагу на таких поняттях як права людини, свободи, законні інтереси.

Категорія «права людини», окрім своєї правової природи, має глибоке коріння в соціокультурному контексті кожного конкретного суспільства. Вона відображає не лише правові норми, але й моральні, етичні, релігійні та культурні цінності, які формуються в межах певного соціуму. Права людини, як соціокультурне явище, не просто виражають конкретні норми або гарантії, а стають маркерами того, як суспільство розуміє ідеї справедливості, свободи, рівності та людської гідності.

Ціннісний вимір прав людини проявляється в тому, наскільки ці права визнаються і захищаються на практиці. У суспільствах, де права людини сприймаються як важлива складова соціальної структури, вони стають однією з центральних цінностей, навколо якої формуються політичні, правові та культурні інститути. Водночас у суспільствах, де цінність прав людини не визнається або ставиться під сумнів, ці права можуть бути піддані репресіям.

Таким чином, права людини стають індикатором зрілості та розвитку суспільства. Вони відображають не лише правові аспекти, але й культурні підвалини, на яких будується соціальна взаємодія. У цьому сенсі, визнання або невизнання прав людини говорить про здатність суспільства приймати і захищати базові принципи людської гідності.

Варто також зазначити, що зміни в соціокультурних цінностях суспільства безпосередньо впливають на трансформацію уявлень про права людини. Тобто, права людини є динамічною категорією, яка змінюється разом із розвитком суспільства, відображаючи актуальні виклики та цінності свого часу.

Розуміння прав людини через їх залежність від закону, яке досі присутнє у правничій науковій та навчальній літературі, певною мірою відображає старі підходи до прав людини як явища, що існує лише в рамках національного законодавства. У таких підходах акцент робиться на тому, що права людини є чинними тільки тоді, коли вони «гарантовані» або «закріплені» законом. Це може створювати враження, що закон є джерелом прав людини, а не інструментом їх забезпечення.

Однак, Конституція України, як і сучасна міжнародна правова думка, базується на принципово іншому підході, де права людини є первинними і невід'ємними. Вони визнаються незалежно від того, чи закріплені вони у законі. Такий підхід, який отримав розвиток після Другої світової війни, відображений у Загальній декларації прав людини та інших міжнародних актах, підкреслює, що права людини належать кожному від народження, і держава повинна їх визнавати та захищати, а не «створювати».

Ця зміна парадигми впливає на весь правовий порядок. Якщо права людини є первинними, законодавство повинно бути підпорядковане їх визнанню та реалізації. Ігнорування цієї концепції може призвести до юридичного формалізму, де закон ставиться вище за права, а не є їхнім інструментом реалізації. Це викликає необхідність перегляду підходів у правничій освіті та наукових дослідженнях, аби вони відповідали сучасному розумінню прав людини як базової цінності, а не похідного продукту законодавчого регулювання.

Наголосимо, що йдеться про одну з ключових категорій адміністративного судочинства (і відповідно, доктрини адміністративного судочинства), зважаючи на мету цього різновиду судочинства.

Водночас, необхідно вирізняти права людини, як ті можливості людини, що є природними і невід'ємними, первинними по відношенню до законодавства від прав суб'єкта окремих правовідносин, наявність яких є похідною від законодавства і які мають тісний зв'язок з обов'язками. Так, права людини не передбачають наявність у людини обов'язків (кореспондуючі обов'язки є лише у держави), натомість права, наприклад, працівник має як права (яким відповідають обов'язки працедавця), так і обов'язки (яким відповідають права працедавця).

Додамо, що розмежування прав людини та прав суб'єкта окремих правовідносин є важливим для точного розуміння їхньої природи та функцій. Права людини – це фундаментальні, природні та невід'ємні можливості, які належать людині незалежно

від того, чи визнані вони законом. Вони існують незалежно від конкретних правовідносин, і їхня наявність не залежить від того, чи реалізуються вони в певний момент. Держава не створює ці права, а лише визнає їх і забезпечує їх (через реалізацію позитивних та негативних зобов'язань).

З іншого боку, права суб'єкта окремих правовідносин, таких як працівник, є похідними від законодавства і мають інший характер. Вони виникають в рамках певних правовідносин і тісно пов'язані з відповідними обов'язками. Наприклад, у трудових відносинах права працівника та роботодавця співіснують і є взаємозалежними: права одного суб'єкта кореспондуються з обов'язками іншого. Це створює баланс у правовідносинах і забезпечує їхню стабільність.

Таке розрізнення є важливим, оскільки воно дозволяє уникнути плутанини між природними правами людини і правами, які виникають у межах конкретних правовідносин. Права людини не передбачають обов'язків з боку особи, яка володіє цими правами, натомість держава зобов'язана забезпечити їх реалізацію. У правовідносинах, навпаки, права завжди супроводжуються обов'язками, що відображає принцип взаємності та забезпечує функціонування суспільних інститутів.

Таким чином, чітке розмежування цих двох категорій прав дозволяє краще зрозуміти їхню сутність і функції, а також уникнути підміни понять у правовій теорії та практиці. Це також підкреслює важливість правильного відображення відповідних категорій у правовій доктрині, яка визнає первинність прав людини над законодавством і відокремлює їх від похідних прав, що виникають у конкретних правовідносинах.

У цьому ж аспекті вкажемо і на сприйняття такого поняття як «повноваження», що особливо важливо, зважаючи на попередньо висвітлене розуміння поняття суб'єкта владних повноважень. Сприйняття поняття «повноваження» у правничій науці має значний вплив на розуміння функцій і ролі суб'єктів владних повноважень, особливо в контексті сучасного правового регулювання. Проблема полягає в тому, що правнича наука досі

в значній мірі використовує це поняття у його розумінні, яке сформувалося за часів радянської юриспруденції. Це розуміння базується на принципах юридичного позитивізму, де повноваження сприймалися як суто формальне делегування владних функцій державними органами через закон.

У рамках цього підходу повноваження розглядаються виключно як нормативно закріплені права та обов'язки, що мають інструментальний характер для реалізації державної влади. Вони часто трактуються як щось статичне, незмінне та залежне від волі законодавця. Такий підхід акцентує увагу на формальних аспектах повноважень і не враховує їхній динамічний зв'язок із правами людини та реальними потребами суспільства.

Проте сучасне розуміння повноважень вимагає ширшого і більш гнучкого підходу, який виходить за рамки чистого юридичного позитивізму. Повноваження повинні розглядатися не через контекст прав як можливостей і обов'язків як зобов'язань, але й урахувати реалізацію прав людини та необхідність забезпечення інтересів суспільства. Це передбачає, що вони повинні відповідати не лише формальним вимогам закону, а й цінностям, які визнаються суспільством. У цьому аспекті згадаємо про доктрину «права державної адміністрації», що вказує на змішаний характер діяльності державних службовців.

Така зміна підходу дозволяє переглянути природу повноважень органів публічної влади, зокрема з точки зору їхньої відповідальності перед суспільством. Це вимагає переосмислення ролі повноважень у контексті сучасних демократичних стандартів, де вони сприймаються не лише як владні інструменти, але й як механізми захисту та забезпечення прав і свобод людини.

Слід розуміти, що права органів публічної влади загалом, і виконавчої влади зокрема, принципово відрізняються від прав людини або прав громадян. Органи виконавчої влади наділені конкретними компетенціями та обов'язками, які є необхідною умовою для забезпечення належного функціонування владних інститутів та реалізації законодавства, як правильно відзначає Є. Євсюков. [72, с. 95].

У цьому контексті доволі показовим є рішення Вищого адміністративного суду України від 19 жовтня 2016 року в справі № 800/493/16, на якому ми детально зупинимось.

За обставинами справи 100 % частка у статутному капіталі українського підприємства «ТАР АЛБЯНС» належить британській компанії CPI Investment Fund Limited, що робить її іноземним інвестором згідно з чинним законодавством. З літа 2014 року підприємство Товариства з обмеженою відповідальністю «ТАР АЛБЯНС» було змушене призупинити виробництво через бойові дії в зоні АТО. Внаслідок цього, позивач опинився у складній ситуації правової невизначеності: з одного боку, майно та працівники компанії піддаються постійним загрозам з боку незаконних формувань, а з іншого – відсутність чіткої позиції української влади щодо функціонування підприємств у зоні АТО унеможливає ефективне управління інвестиціями.

Стаття 7 Угоди між Урядом України та Урядом Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії про сприяння та взаємний захист інвестицій забезпечує інвесторам повну свободу в переказі їхніх інвестицій та доходів без будь-яких обмежень. Валюта переказу може бути обрана інвестором або узгоджена з державою. Згідно із законом про міжнародні договори, контроль за виконанням цієї норми покладається на Президента України або Кабінет Міністрів.

На думку позивача, Україна не виконує свої зобов'язання, передбачені цією Угодою, оскільки Президент України не вжив необхідних заходів для забезпечення дотримання цих норм (бездіяльність Президента України – не встановлення порядку контролю за виконанням міжнародних договорів) [263].

Вищий адміністративний суд України, застосувавши буквально тлумачення та положення юридичного нормативізму (подібний підхід застосував і Київський апеляційний суд у справі № 359/3204/22, зазначаючи таке: «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод має рекомендаційний характер, і немає жодного закону, який би змушував суддів використовувати її при розгляді справ» [264]. Не будемо цитувати

ст. 9 Конституцію України [126], а також ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [271], однак, дійсно, Кодекс України про адміністративні правопорушення, якого стосувалась справа, і який був прийнятий ще 7 грудня 1984 року [117] не містить колізійної норми (норми-арбітра), яка б визначала пріоритет норм міжнародного права перед нормами цього Кодексу і у ньому не закріплено принцип верховенства права, зміст якого має сприйматися через практику Європейського суду з прав людини), вказав наступне. Зазвичай, повноваження розглядаються як сукупність прав і обов'язків органів державної влади, посадових і інших осіб, що закріплені відповідно до законодавства для виконання їхніх функцій. Обов'язок, у своїй суті, передбачає необхідність виконання певних дій. Однак, ст. 28 Закону України «Про міжнародні договори» не встановлює обов'язкової норми, яка б зобов'язувала Президента України визначати порядок контролю за виконанням міжнародних договорів у конкретні строки або за певних умов, що спричиняють виникнення такого обов'язку. Таким чином, згідно зі ст. 28 цього Закону, Президент України має право, а не зобов'язання, встановлювати порядок контролю за виконанням Угоди [263].

Крім того, показовими є висновки Великої Палати Верховного Суду, викладені у постанові від 27 лютого 2020 року по справі № 800/304/17. Предметом оскарження у межах вказаної справи була бездіяльність Президента України щодо непризначення позивача на посаду судді у встановлений Законом тридцятиденний строк. Натомість, беручи до уваги правову ситуацію, пов'язану з впровадженням судової реформи, обставини щодо надходження великої кількості подань за короткий час, суттєве навантаження на Президента України як главу держави та його Адміністрацію, а також те, що пропущений строк є незначним, Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що невчинення відповідачем дій у передбачений законом строк наразі не має характеру протиправної бездіяльності і не може бути визнане такою, оскільки обумовлено сукупністю обставин, які

об'єктивно унеможливили своєчасне вчинення відповідних дій, а не безпідставним зволіканням чи небажанням їх вчиняти [222].

За такою логікою парламент може не приймати закони, суд може не розглядати справи, поліція не протидіяти злочинності, оскільки усі ці органи мають права, реалізація яких є їх суб'єктивною справою.

Необхідно усвідомлювати, що права, надані органам публічної влади та посадовим особам, мають чітко визначену мету – забезпечення виконання покладених на них завдань і функцій. Це означає, що ці права є не самоціллю, а інструментом для досягнення суспільно значущих результатів. Вони служать засобом реалізації публічних інтересів і забезпечення належного функціонування державних і суспільних інститутів.

Коли права, надані органам влади або посадовим особам, залишаються нереалізованими, це прямо впливає на здатність виконувати завдання, для яких ці органи були створені. Іншими словами, якщо орган влади або його представники не використовують надані їм повноваження, то відповідні функції залишаються невиконаними, що може призвести до порушення прав громадян, зниження ефективності управління та втрати суспільної довіри.

Це підкреслює важливість активного й ефективного використання владних повноважень у межах закону. Органи публічної влади повинні активно використовувати права для досягнення поставлених перед ними цілей. Здійснення повноважень є не тільки правом, але й обов'язком перед суспільством, оскільки від цього залежить забезпечення публічних послуг, дотримання правопорядку та розвиток держави.

Більше того, нереалізація прав може призвести до дисфункції влади, яка втрачає свою ефективність і перестає виконувати свої функції належним чином. У такому випадку виникає ризик втрати довіри громадян до інститутів влади, що може мати негативні наслідки для всього суспільного ладу. Це ставить під загрозу легітимність і стабільність державних структур.

Відтак, права органу публічної влади – це можливості цього органу діяти чи не діяти певним чином, однак, це така

можливість, що має бути реалізована задля виконання завдань відповідного органу. Таке їх розуміння уподібнює цю категорію права з обов'язками. Однак, наголосимо, що це положення стосується тільки органів публічної влади, їх посадових осіб. Якщо поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю, то він має її застосувати у тих випадках, коли є підстави та необхідність її застосування, задля забезпечення правопорядку, а не говорити про те, що це моє право – відтак, бажаю, то застосу зброю, не бажаю – не буду застосовувати.

Таким чином, права, надані органам публічної влади та посадовим особам, повинні не тільки визнаватися, але й активно застосовуватися для виконання завдань, задля яких ці органи створені. Ефективна реалізація цих прав є ключовим фактором забезпечення належного функціонування держави та задоволення потреб суспільства.

Отже, сприйняття поняття «повноваження» у сучасній правничій науці потребує перегляду (у контексті розуміння такого структурного елемента як «права») і відходу від пострадянського юридичного позитивізму до більш інтегрованого підходу, що враховує як формальні, так і соціокультурні аспекти правовідносин, забезпечуючи баланс між владою та правами і свободами людини.

Говорячи про права людини, не можемо не згадати й іншу категорію, що зазвичай використовується разом з правами – свободи. Так, згадаємо, що і один з перекладів Європейської конвенції з прав людини є «Конвенція з прав людини та основоположних свобод». Свободи згадуються і при визначенні завдань адміністративного судочинства (ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства), і при визначенні права на звернення особи до суду (ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства).

Права і свободи часто розглядаються як два окремі поняття в правовій теорії та конституційних документах, проте, за своїм змістом, вони є тісно взаємопов'язаними та значною мірою тотожними. Історично ці терміни розвивалися в різних контекстах, що і призвело до їхнього розділення, однак сучасне

праворозуміння свідчить про те, що відмінність між ними здебільшого символічна та формальна.

Права зазвичай сприймаються як певні можливості людини, які забезпечують захист її інтересів, особистості, власності тощо. Це певні межі діяльності, в рамках яких людина може реалізувати свої можливості.

Свободи, з іншого боку, часто асоціюються з ідеєю автономії та відсутністю обмежень у здійсненні своїх прав. Вони виражають можливість людини діяти відповідно до власних бажань та переконань без втручання з боку держави чи інших суб'єктів. Свободи більше пов'язані з природним правом і підкреслюють морально-етичний аспект права людини бути незалежною у своїх рішеннях та діях.

Проте, за своєю суттю, права і свободи є взаємозалежними. Наприклад, право на свободу слова включає в себе і юридичну можливість висловлювати свою думку, і свободу робити це без обмежень. Таким чином, кожне право є проявом свободи, і навпаки, кожна свобода вимагає певних правових рамок для своєї реалізації та захисту.

Не можна погодитись з А. Семенюк відносно розмежування прав і свобод: свободи людина може реалізувати автономно, без необхідності активної участі держави. Обов'язок держави полягає лише в гарантуванні їхньої недоторканності та забезпеченні захисту. Натомість, для реалізації прав людини держава повинна вжити певних заходів, створити відповідні механізми та юридичні процедури [324]. Назване автором право на недоторканність також можна реалізувати через негативне зобов'язання держави, як й інші вказані автором права. Такому розмежуванню (критерію) іманентний догматичний характер.

Відмінності між правами і свободами (якщо їх розмежувати) мають переважно історичний характер. Ідеї прав та свобод розвивалися у різних історичних та філософських контекстах. У ретроспективному аналізі розвитку людської думки спостерігається домінуюча тенденція серед наукової спільноти щодо встановлення кореляції між поняттями «право» та «свобода»,

хоча семантичне наповнення цієї кореляції зазнавало трансформацій під впливом специфіки історичних контекстів, домінантних уявлень конкретних історичних епох, своєрідності методологічних парадигм та світоглядних установок дослідників [329, с. 24]. Свободи, зокрема, стали центральною темою в епоху Просвітництва, коли виникла концепція природних прав людини, тоді як поняття прав як можливостей утвердилося в період формування правових систем. З часом, ці поняття стали використовуватися разом, зокрема у конституційних актах, що призвело до їх певного розмежування, хоча в основі вони відображають єдину концепцію.

Сьогодні більшість правових систем не роблять принципових відмінностей між правами і свободами, і часто ці поняття використовуються взаємозамінно. Поняття «права» та «свободи» часто вживаються як синоніми, хоча на перший погляд можуть здаватися різними. Ідея їх тотожності підтверджується тим, що як права, так і свободи служать одній меті – забезпеченню вільного розвитку людини в суспільстві.

«Здійснивши аналіз підходів до розуміння категорій «права людини» і «свободи людини», які надають їм ряд дослідників, ми можемо дійти висновку про тотожність означених категорій» [166, с. 28].

Ще одне поняття, яке потребує розгляду в цій частині дослідження – це законні інтереси. Так, ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства у чинній редакції передбачає три підстави звернення до адміністративного суду:

- 1) особа вважає, що суб'єктом владних повноважень порушені її права;
- 2) особа вважає, що суб'єктом владних повноважень порушені її свободи;
- 3) особа вважає, що суб'єктом владних повноважень порушені її законні інтереси [115].

Поняття «законні інтереси» є одним із найбільш дискусійних та невизначених в правовій науці, особливо коли йдеться про його використання в контексті підстав для звернення

до адміністративного суду. Основною проблемою є те, що це поняття не має чіткого і однозначного визначення, що створює значні труднощі як для правозастосування, так і для захисту прав людини.

Аналіз наукової літератури дозволяє дійти висновку про таке сприйняття поняття, що досліджується. Охоронюваний законом інтерес – це поняття, яке охоплює такі інтереси особи, що визнаються та захищаються правом, але можуть не мати прямого закріплення в конкретних нормах законодавства. Це інтереси, які не є юридичними правами в традиційному розумінні, але мають юридичне значення і підлягають захисту з боку держави або судових органів.

До основних характеристик охоронюваного законом інтересу зазвичай відносять такі.

1. Визнання законодавством. Охоронюваний законом інтерес може бути не прямо зазначений у законі, але впливає з загальних положень законодавства, конституційних принципів, правової доктрини або судової практики. Наприклад, інтереси у справедливому судочинстві, екологічному середовищі або охороні приватного життя можуть розглядатися як охоронювані законом інтереси.

2. Можливість захисту в суді. Охоронюваний законом інтерес може бути підставою для звернення до суду або інших органів влади для його захисту. Це дозволяє особі вимагати від держави або інших суб'єктів вжиття заходів для захисту цього інтересу, навіть якщо він не відповідає класичному визначенню суб'єктивного права.

3. Соціальна значущість. Охоронюваний законом інтерес часто має суспільну важливість, і його захист спрямований на забезпечення справедливості, публічного порядку або суспільного блага. Це може стосуватися як приватних, так і публічних інтересів.

4. Гнучкість і динамічність. На відміну від конкретних прав, які чітко закріплені в законодавстві, охоронювані законом інтереси мають більш гнучкий і динамічний характер. Вони можуть змінюватися залежно від розвитку правової системи та соціальних умов.

Таким чином, у науковій літературі відзначається, що охоронюваний законом інтерес є важливим інструментом правозахисту, що дозволяє громадянам та юридичним особам захищати свої інтереси навіть у тих випадках, коли немає чітко визначеного суб'єктивного права.

На нашу думку, невизначеність поняття «законні інтереси» полягає в тому, що воно охоплює широкий спектр інтересів, які можуть не мати прямого юридичного закріплення, але все ж визнаються такими, що мають право на захист. Законний інтерес може виходити як з конкретних норм законодавства, так і з більш загальних принципів права або моральних засад. Однак відсутність чітких критеріїв визначення законного інтересу призводить до його різноманітного тлумачення, що може ускладнити правозастосування.

У контексті адміністративного судочинства ця невизначеність може мати суттєві негативні наслідки. Адміністративні суди розглядають спори, пов'язані із захистом прав осіб у їхніх відносинах із державою. Якщо підставою для звернення до суду виступає захист законного інтересу, то виникає ризик, що таке поняття може бути використане суб'єктивно, як громадянами, так і судами, що створює загрозу як для правової визначеності, так і для справедливого судового розгляду.

По-перше, відсутність чітких меж поняття «законний інтерес» може призвести до неправомірного розширення підстав для звернення до адміністративного суду. Це, у свою чергу, може збільшити навантаження на судову систему та ускладнити роботу судів, які будуть змушені розглядати справи з невизначеними або сумнівними підставами.

По-друге, через невизначеність поняття виникає ризик різних підходів до його тлумачення з боку суддів. Це може призвести до непослідовної судової практики, що підриває принцип правової визначеності та передбачуваності судових рішень. Громадяни не зможуть чітко знати, які саме інтереси можуть бути захищені в адміністративному суді, що, в свою чергу, створює правову невпевненість.

По-третє, використання невизначеного поняття «законні інтереси» може призвести до суперечок між сторонами щодо того, чи є конкретний інтерес дійсно законним, що ускладнює процес доказування та ухвалення рішень. Це може затягнути розгляд справи та призвести до тривалого правового спору без чіткої перспективи вирішення.

Додамо, що не покращує ситуацію з розумінням досліджуваного поняття і рішення Конституційного Суду України у справі про охоронюваний законом інтерес. На думку органу конституційної юстиції це поняття визначає легітимне прагнення суб'єкта права до користування певним благом (як матеріальним, так і нематеріальним), яке, хоча і не є безпосередньо закріпленим суб'єктивним правом, але забезпечується законом та підлягає судовому захисту [307].

Водночас, у практиці Європейського Суду та Верховного Суду було неодноразово сформульовано загальні підходи та ознаки законного інтересу, що може розглядатись як предмет судового захисту.

У постанові від 28 лютого 2019 року в справі № 522/3665/17 Верховний Суд дійшов висновку, що для судового захисту в адміністративному судочинстві законний інтерес повинен відповідати наступним критеріям: мати правову основу (бути у сфері правового регулювання), бути пов'язаним з конкретним матеріальним або нематеріальним благом, бути чітко визначеним (позивач повинен конкретно вказати свій порушений інтерес), бути персоналізованим (належати саме позивачу) та мати суб'єктом порушення орган владних повноважень, на думку позивача [254].

При цьому не можемо не вказати і на застосування іншого терміну – законні очікування. Це поняття відображає принцип, який визнається в багатьох правових системах і судовій практиці, зокрема в адміністративному праві, і стосується очікувань особи, що виникають на підставі дій або обіцянок держави чи органів влади.

Законні очікування базуються на переконанні особи, що її інтереси будуть визнані та захищені державою

або що органи влади будуть діяти відповідно до певних встановлених правил і процедур. Це може стосуватися як конкретних рішень державних органів, так і загальних політик або обіцянок, які створюють у громадян або юридичних осіб обґрунтовані очікування щодо певного результату.

Так, якщо держава або орган влади приймає рішення, що створюють певні очікування у громадянина (наприклад, отримання пільг або дозволів), то громадянин може розраховувати на те, що ці обіцянки будуть виконані. Якщо ж держава або орган влади змінює свої рішення чи політику без належного обґрунтування або компенсації, це може порушити принцип законних очікувань.

До основних характеристик законних очікувань слід віднести такі.

1. Обґрунтованість. Очікування особи мають бути обґрунтованими і базуватися на чітких обіцянках, діях або встановлених практиках держави чи органів влади. Це означає, що особа має право покладатися на певну стабільність та передбачуваність у діях держави.

2. Правова захищеність. Законні очікування, як і охоронювані законом інтереси, підлягають захисту з боку судової системи. Якщо особа вважає, що її законні очікування були порушені, вона може звернутися до суду для відновлення своїх прав або отримання компенсації.

3. Зв'язок з публічною адміністрацією. Цей термін особливо актуальний у відносинах між громадянами та державними органами. Законні очікування виникають у випадках, коли державні органи або представники влади своїми діями, рішеннями або заявами створюють у громадян переконання в тому, що їхні інтереси будуть враховані і захищені.

4. Стабільність і передбачуваність. Законні очікування підкреслюють важливість стабільності та передбачуваності правових відносин. Це означає, що держава не повинна раптово змінювати своєї політики або рішення, якщо це суперечить раніше створеним очікуванням у громадян.

У рішенні Верховного Суду від 27 листопада 2024 року по справі № 990/92/22 зазначено, що принцип легітимних (законних) очікувань виражає, зокрема, позицію, що органи публічної влади повинні не лише дотримуватися правових актів, а й своїх обіцянок та пробуджених у зв'язку із цим очікувань. Іншими словами, якщо суб'єкт владних повноважень створив для особи (осіб) обґрунтовані підстави сподіватися на отримання певних прав, що гарантуються відповідно до принципів справедливості і природного права, особа (особи) вважається такою, яка має легітимні (законні) очікування, що підлягають захисту. Такий підхід забезпечує особам, на яких поширюється дія рішень органів публічної влади, можливість завбачливо вибудувати свою поведінку та очікувати настання відповідних наслідків [294].

У матеріальному плані легітимні очікування потребують захисту від безладних та непередбачуваних змін у законодавстві, що регулює відповідні правові відносини. Водночас, виникнення легітимних очікувань в особи не слід плутати зі сподіваннями, що базуються на її суб'єктивному сприйнятті або оцінці правових норм. Аналогічно, принцип легітимних очікувань не повинен перешкоджати державним інституціям змінювати свою практику за наявності обґрунтованих та законодавчо підкріплених підстав для відступу від попередньої поведінки [294].

У рішенні Європейського Суду з прав людини у справі “Korec v. Slovakia” (заява № 44912/98) суд сформулював узагальнений висновок щодо належного правового підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування, пов'язаного з майновим правом, таким чином: якщо вимога особи стосується майнового права, то особа, якій воно належить, може розглядатися як така, що має «легітимне очікування», за умови наявності достатньої правової основи для такого права у національному законодавстві, зокрема, у випадку існування усталеної практики національних судових інстанцій, що підтверджує його існування [297].

Прикладом застосування доктрини законних очікувань є справа Полачек і Полачкова проти Чеської республіки

(Polacek and Polackova v. Czech Republic). У справі розглядалася ситуація подружжя, яке у 1968 році виїхало з Чехословаччини до Франції та не повернулося, проживаючи за кордоном без дозволу. Згодом вони отримали громадянство США. У 1974 році чехословацький суд конфіскував їхнє майно за зраду. Після реабілітації у 1990 році вони вимагали повернення майна, але отримали відмову, оскільки Закон про реабілітацію надавав таке право лише громадянам Чехії. Конституційний Суд також відхилив їхню скаргу на дискримінацію. Європейський Суд, розглядаючи цю справу, наголосив, що просте сподівання на зміну законодавства на користь заявників не може вважатися «легітимним очікуванням» у розумінні ст. 1 Протоколу № 1. Суд підкреслив різницю між зрозумілою, але просто надією на повернення майна та правомірним очікуванням, яке має бути більш конкретним і ґрунтуватися на чинному законодавстві або юридичному акті, такому як судове рішення [470].

Застосування терміну «законні очікування» має важливе значення в сучасній правовій системі, оскільки воно сприяє захисту довіри громадян до держави та забезпеченню стабільності правових відносин. Законні очікування відіграють важливу роль у забезпеченні справедливості та відповідності дій держави зобов'язанням, які вона взяла на себе перед громадянами або суб'єктами господарювання.

Водночас, не можемо не вказати на те, що описане поняття віднедавна використовується з іншим термінологічним позначенням – правомірні сподівання [304; 305]. Варто зазначити, що Суд застосовує цю доктрину в перекладі українською як правомірні сподівання лише віднедавна. Перед тим, обґрунтовуючи свої рішення на основі цієї доктрини, Суд застосовував низку інших варіантів перекладу, як-от: «законні очікування», «правомірні очікування», «легітимні очікування», «правомірні (легітимні) очікування» [127, с. 16–17].

Зважаючи на описане вище, ми можемо дійти висновку, що поняття «законні інтереси» потребує більш чіткого визначення та конкретизації, щоб уникнути можливих правових

колізій та забезпечити ефективне функціонування адміністративного судочинства. Хоча найбільш кращим варіантом є замінити цей термін іншим – правомірні сподівання.

Наголосимо також на тому, що ми у цій частині дослідження зосередили увагу лише на окремих поняттях і категоріях, що є складовими доктрини адміністративного судочинства, які потребують уточнення чи зміни підходів до розуміння їх сутності та змісту. Окрім цього, висвітлене питання може бути основою для проведення іншого комплексного дослідження саме понятійно-категоріального апарату доктрини адміністративного судочинства.

Загалом, підводячи підсумок слід вказати наступне. Понятійно-категоріальний апарат є важливим інструментом для забезпечення ефективності адміністративного судочинства, а чіткі та узгоджені поняття сприяють точності, системності та ефективності правозастосування. Тому постійне вдосконалення понятійного апарату є одним з пріоритетних завдань для науковців та практиків у галузі адміністративного судочинства.

2.4. Сутнісна характеристика доктрини адміністративного судочинства

Доктрина адміністративного судочинства є складовою частиною правничої науки, предметом вивчення якої виступають суспільні відносини у сфері забезпечення судового захисту прав і правомірних сподівань осіб (фізичних та юридичних) у публічно-правових відносинах, а також їх нормативне закріплення у приписах законодавства (законах та підзаконних нормативно-правових актах), правоінтерпретаційних актах та актах застосування юридичних норм.

Слід наголосити, що доктрина адміністративного судочинства є теоретичною основою, яка забезпечує реалізацію права на справедливий суд у сфері публічно-правових відносин. Вона визначає правові механізми захисту прав і свобод

громадян від незаконних дій (бездіяльності) органів публічної влади. Доктрина адміністративного судочинства формує теоретичну основу для організації та функціонування системи судового захисту прав і свобод громадян у сфері публічно-правових відносин. Вона визначає сукупність правових принципів, які регулюють судовий процес у справах, пов'язаних із оскарженням рішень, дій або бездіяльності органів публічної влади.

А. Селіванов визначає доктрину адміністративної юрисдикції як змістовне вчення про компетенцію та адміністративні повноваження суб'єктів адміністративної юрисдикції, яке в узагальненій формі відображає це правове явище через науково обґрунтовану дефініцію. У цьому підході доктрина розглядається як система поглядів, що отримали визнання держави, суспільства та наукової спільноти, що дозволяє характеризувати її як вчення онтологічного змісту, філософсько-правову теорію та авторитетну думку, яка є науково обґрунтованою та слугує критерієм дійсності. При цьому, теорія висвітлює як наукові доктрини, що формуються в академічному середовищі, так і доктрини, які мають юридичну природу та інтегровані в правову систему України [321].

За словами В. Бевзенка, адміністративна практика та адміністративний процес збагачують доктрину адміністративного судочинства емпіричними даними, висуваючи нові проблеми, складності та ілюструючи сучасні підходи до правозастосування. Внаслідок цієї взаємодії доктрина та адміністративно-правова й адміністративно-процесуальна практики перебувають у стані безперервного взаємного розвитку, розширюючи та модернізуючи свій зміст, набуваючи нових форм і цільових орієнтирів [11].

Зважаючи на вказане, очевидним є значення адміністративного судочинства у демократичному суспільстві та актуальність дослідження проблематики як адміністративного судочинства, так і доктрини адміністративного судочинства, яка набуває перманентного характеру.

Як ми зазначали, для України окреслена тематика набуває особливого значення у контексті подальшого відходу

від правопорядку, заснованому на цінностях, сформованих радянською юриспруденцією. Вкажемо, що в традиціях держав з недемократичним державно-правовим режимом, органи публічної влади, їх правовий статус (принаймні, фактичне становище) наділені свого роду сакральністю, що виключає можливість оскарження їх дій (бездіяльності).

У радянській правовій традиції, яка вплинула на пострадянські країни, включно з Україною, держава та її органи публічної влади часто розглядалися як невразливі та невідчужимі інституції, що перебувають поза критикою та оскарженням.

У цьому аспекті процитуємо слова Т. Дем'янчук про застосування психіатрії як засобу боротьби радянських органів влади з інакодумством: «Для радянської влади каральна психіатрія як спосіб покарання була чи не найефективнішим способом боротьби з інакодумством в умовах активізації суспільної думки, адже без суспільного розголосу можна було ізолювати будь-яку особу й навіть позбавити її життя» [58, с. 34]. Така система призвела до формування правової культури, де інтереси держави превалювали над правами особи, а самі органи влади були майже недоторканими. При цьому таке становище органів державної влади закріплюється як юридичними, так і іншими соціальними нормами, що надають їм статус фактично недоторканих інституцій. Це призводить до виникнення специфічного державно-правового режиму, де влада стає своєрідним центром сакральної сили, що піднімає її над законом і суспільством.

Така сакралізація державної влади у недемократичних режимах знаходить свій вираз у кількох ключових аспектах.

1. Правова недоторканність. Органи публічної влади в таких системах часто діють поза межами звичайного правового контролю. Законодавство або практика його застосування створюють бар'єри для оскарження дій чи бездіяльності державних органів. Відсутність ефективних механізмів судового контролю або їх обмеженість призводять до того, що державні інституції функціонують майже безвідповідально. Додамо, що це положення застосовне і до суддів.

2. Централізація та концентрація влади. Недемократичні режими характеризуються монополізацією влади невеликою групою людей або однією політичною силою, яка контролює всі важливі державні інституції. Така концентрація влади посилює її «сакральний» статус і закріплює недоторканність цієї системи. Влада перетворюється на інституцію, якій належить абсолютна влада і рішення якої не підлягають перегляду.

3. Формалізм і ритуальність. Правові процедури в недемократичних державах часто мають формальний або ритуальний характер, служачи лише для легітимізації влади, а не для забезпечення прав і свобод громадян. Наприклад, судові процеси можуть бути контрольовані владою і використовуватись для підтвердження «правильності» її рішень, а не для їх об'єктивної оцінки. Така ритуалізація правосуддя зміцнює образ влади як незаперечного авторитету.

4. Культ особистості та державний патерналізм. У багатьох недемократичних режимах навколо державних лідерів створюється культ особистості, що підсилює ідею «священності» влади. Це призводить до того, що державні органи розглядаються не як інструменти служіння суспільству, а як виразники «волі» влади, яка не може бути поставлена під сумнів.

5. Покарання за критику влади. Критику або опір діям держави в таких системах часто прирівнюють до кримінальних злочинів, що ще більше зміцнює статус влади як недоторканної. Страх перед репресіями пригнічує будь-які спроби притягти посадову особу до відповідальності, що фактично виключає можливість оскарження її рішень.

Відтак, у недемократичних державах органи публічної влади займають привілейоване та «сакральне» становище, що фактично виводить їх з-під юрисдикції права. Вони функціонують у парадигмі абсолютної влади, що не підлягає оскарженню, що значно обмежує можливості громадян та суспільства в цілому контролювати дії держави та захищати свої права і свободи. Така модель державної влади не тільки сприяє її корумпованості та безкарності, але й перешкоджає розвитку демократичних інститутів і верховенства права.

Відмова від цієї моделі правопорядку є критично важливою для сучасної України, яка прагне інтеграції до європейського правового простору та побудови правової держави («Запровадження адміністративного судочинства стало важливим кроком в розбудові української правової держави» [35, с. 8] – зазначає директор Німецького Фонду міжнародного правового співробітництва). В умовах демократичного суспільства центральною ідеєю є підзвітність органів державної влади перед громадянами, що передбачає можливість оскарження їх рішень, дій або бездіяльності. «Функціонуюча незалежна система адміністративних судів має істотне значення для контролю за діяльністю органів держави та для захисту індивідуальних правових позицій, а саме прав людини» [36, с. 7] – наголосив посол Федеративної Республіки Німеччини в Україні.

У недемократичних державах результативність скарг на дії (бездіяльність) органів публічної влади фактично відсутня, що виключає можливість ефективного правового контролю за їх діяльністю. Це створює суттєві перепони для реалізації прав людини, захисту законних інтересів громадян та забезпечення справедливості.

Перехід від правової системи, заснованої на принципах невідконтрольності та недоторканності влади, до системи, де держава та її органи підзвітні суспільству, є однією з ключових задач для України. Саме в цьому контексті дослідження адміністративного судочинства в державах західної традиції права (у них адміністративне судочинство є доволі розвиненим інститутом національного права) стає особливо актуальним. Ці держави демонструють модель, де суди відіграють вирішальну роль у забезпеченні відповідальності органів публічної влади, гарантії прав та свобод громадян. Застосування цього досвіду в Україні дозволить не лише вдосконалити адміністративне судочинство, але й сприяти утвердженню принципу верховенства права, де держава не стоїть вище за закон, а підпорядковується йому так само, як і громадяни. Саме тому в наступних частинах дослідження ми й висвітлимо зарубіжний досвід функціонування та вивчення адміністративного судочинства.

Таким чином, відхід від правової моделі, що заснована на радянських традиціях, та перехід до сучасної європейської моделі адміністративного судочинства дозволить Україні не лише зміцнити свою правову систему, але й забезпечити належний захист прав громадян, встановити баланс між інтересами держави та суспільства та побудувати правову державу, де право та справедливість є основними цінностями.

У цьому аспекті слід вказати наступне. Враховуючи фундаментальний характер конституційного права, можна зробити висновок про те, що закріплені у тексті Основного закону принципи здійснення правосуддя в Україні мають бути універсальними. В контексті формування громадянського суспільства в Україні та інтеграції в європейський правовий простір, пріоритетним завданням є впровадження принципів, що забезпечують ефективність та справедливість судочинства. Серед таких принципів особливе місце займає принцип верховенства права, який є фундаментальним для будь-якої демократичної правової держави. Вище ми неодноразово згадували цей принцип, тому в цій частині дослідження зосередимо увагу на інших аспектах, що відображають сутнісний вимір доктрини адміністративного судочинства (хоча до принципу верховенства права також повернемось).

Визначення змісту принципів адміністративного судочинства здійснюється через призму конституційних засад, зокрема принципу відповідальності держави перед людиною. Особливістю цього принципу є його застосування навіть за відсутності вини у діяльності посадових чи службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування. [23, с. 60]. Таким чином, конституційні засади, що регулюють суспільні відносини, реалізуються через принципи адміністративного судочинства. При цьому існує чітка відповідність між конституційними принципами та принципами адміністративного судочинства, що обумовлено міжнародними зобов'язаннями України. Зокрема, Україна повинна дотримуватися доктрин Європейського суду з прав людини, які надають пріоритет захисту прав людини

[337, с. 24]. Конституційне право на судовий захист, як складова механізму реалізації права особи на захист від протиправних дій державних органів, було визнано Конституційним Судом України у справі № 1-40/2010 [308]. Це рішення закріпило важливу роль судового захисту в забезпеченні верховенства права.

На нашу думку, в основі адміністративного судочинства має знаходитись саме цей принцип. Принцип відповідальності держави перед людиною є важливим елементом сучасної правової доктрини, який відображає демократичні засади функціонування держави та її правової системи. Цей принцип базується на ідеї, що держава повинна не лише забезпечувати права і свободи людини, але й нести відповідальність за порушення цих прав та завдання шкоди особі через свої дії чи бездіяльність.

Основні аспекти принципу відповідальності держави перед людиною включають:

1. Конституційне закріплення. У багатьох державах, зокрема як ми вже відзначили і в Україні, принцип відповідальності держави передбачений на конституційному рівні. Конституція України, наприклад, закріплює, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції України).

2. Юридична відповідальність держави. Держава відповідає за свої дії чи бездіяльність, що призвели до порушення прав людини. Це може бути відшкодування шкоди, яку завдано через незаконні дії державних органів, їх посадових осіб або внаслідок недоліків у правовому регулюванні.

У цьому аспекті слід згадати, що ще у 1994 році було прийнято Закон щодо відшкодування шкоди, заподіяної органами правопорядку, суду через незаконні дії цих органів державної влади [282], однак ефективність норм цього Закону вкрай низька.

3. Міжнародно-правові стандарти. Принцип відповідальності держави перед людиною також є частиною міжнародних стандартів у галузі прав людини, зокрема закріплений у Європейській конвенції з прав людини та інших міжнародних договорах, які передбачають механізми притягнення держави до відповідальності за порушення прав людини.

4. Судовий захист. Одним із ключових аспектів реалізації цього принципу є право особи на судовий захист від незаконних дій держави, що включає можливість звернення до національних судів, а також до міжнародних судових інстанцій, таких як Європейський суд з прав людини.

5. Розвиток доктрини. У сучасній правовій науці принцип відповідальності держави перед людиною розвивається в різних галузях права: адміністративного, цивільного, кримінального тощо. Це дозволяє забезпечити більш ефективний механізм реалізації цього принципу у випадку порушень прав людини.

Значимість цього принципу полягає в тому, що він створює правову основу для вимоги відшкодування шкоди та притягнення держави до відповідальності за порушення прав людини. Він також сприяє підвищенню рівня правової культури та зміцненню довіри громадян до державних інституцій.

Принцип відповідальності держави перед людиною є конституційним гарантом прав людини, який передбачає юридичну відповідальність держави за порушення прав і свобод особи. Держава не лише має захищати права людини, а й нести відповідальність за їх порушення.

У цьому контексті необхідно звернути увагу на законопроект про конституційну процедуру № 4533 від 21.12.2020, який перебуває на розгляді Верховної Ради України. Незважаючи на те, що вказаний законопроект на даний час не прийнятий, він містить ряд положень, які направлені на законодавче врегулювання принципу відповідальності держави перед людиною, зокрема шляхом встановлення порядку та умов виконання державою свого позитивного обов'язку щодо практичного застосування принципу відшкодування шкоди завданої особі визнаним неконституційним актом, передбаченого положеннями ч. 3 ст. 152 Конституції України.

Слід констатувати, що на сьогоднішній день процесуальні закони України досі не оновилися, щоб належним чином забезпечити відновлення попереднього правового стану, який існував до судового рішення у схожих справах. Водночас, частина

третья ст. 152 Конституції України передбачає відшкодування державою матеріальної чи моральної шкоди, завданої неконституційними актами та діями, у визначеному законом порядку. Це положення Конституції навіть вступає в певну розбіжність із формулюванням ст. 1175 Цивільного кодексу України щодо правозастосування.

Аналіз судової практики показує, що суди використовують положення ч. 3 ст. 152 Конституції України безпосередньо і ухвалюють рішення по суті поданих вимог. (як приклад справи № 127/18664/18; № 127/26097/18; № 638/12313/18, № 686/6719/18).

Так, ч. 3 ст. 8 Конституції України встановлено, що норми Конституції є нормами прямої дії. Неконституційність закону, встановлена Конституційним Судом України визнається підставою для застосування наслідків, передбачених ст. 1175 Цивільного кодексу України. Для характерного правозастосування ВС можливо звернутися до рішення Верховного Суду в справі про перегляд за виключними обставинами постанови Верховного Суду від 25.04.2018 у справі № 820/2640/17, який дійшов наступного висновку «...рішення Конституційного Суду України не має ретроактивності та змінює законодавче регулювання лише для правовідносин, що матимуть місце з дати ухвалення рішення» (§ 29). В подальшому судова практика дотримувалась положення про безпідставність вимог про відшкодування завданої шкоди, оскільки рішення Конституційного Суду України не мають зворотної дії в часі (22ц-2187/2010, 22ц-5471/2010) [249].

Щодо позитивного руху в цьому напрямі можливо привести постанову Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2019 по справі № 686/23445/17 якою змінюється підхід до процесуальних аспектів застосування положення частини третьої ст. 152 Конституції України, в якій зроблено висновок, що спір, який виник між сторонами у справі, стосується проходження позивачем публічної служби, до чого включається і виплата заробітної плати та щомісячного грошового утримання і тому вимога щодо відшкодування матеріальної шкоди, завдану визнаним неконституційним актом, що заявлена особою, яка обіймала посаду

публічної служби, має розглядатися судами у порядку адміністративного судочинства [216].

Вважаю, що значимість принципу відповідальності держави перед людиною в умовах розбудови правової держави та громадянського суспільства полягає у наступному.

1. Цей принцип є гарантією прав людини. Він є основою для захисту прав і свобод людини, оскільки він створює механізм притягнення держави до відповідальності за їх порушення.

2. Цей принцип є засобом обмеження сваволі влади. Він обмежує сваволлю державних органів та їхніх посадових осіб, зобов'язуючи їх діяти в межах закону.

3. Цей принцип є засобом забезпечення справедливості. Принцип відповідальності держави перед людиною забезпечує справедливість, оскільки дозволяє особам, чиї права були порушені, отримати компенсацію за завдану шкоду.

4. Цей принцип є показником розвинутої демократії. Принцип відповідальності держави є одним з основних ознак демократичної держави, де влада служить народу.

Реалізація принципу відповідальності держави перед людиною відбувається через різноманітні механізми, зокрема:

– судовий захист: особа, чиї права були порушені, має право звернутися до суду з позовом до держави (і у цьому аспекті особливого значення набуває саме адміністративне судочинство);

– юридична відповідальність: державні органи та їхні посадові особи можуть нести адміністративну, кримінальну та дисциплінарну відповідальність за порушення прав людини;

– інші механізми: можуть застосовуватися й інші механізми, такі як відшкодування моральної шкоди (вище ми вказували на наявність окремого законодавчого акту).

Принцип відповідальності держави перед людиною є ключовим елементом правової держави, який визначає межі державної влади та гарантує захист прав і свобод людини. Історія його розвитку відображає еволюцію правових систем і зміцнення ідеї верховенства права.

Ідеї відповідальності держави перед людиною мають свої корені ще в античності. У працях філософів, таких як Платон і Арістотель, вже висловлювалися думки про необхідність обмеження влади для забезпечення справедливості. Однак у ці періоди держава здебільшого розглядалася як вища сила, що має абсолютну владу над підданими.

У середньовіччі християнська доктрина внесла ідею про відповідальність монархів перед Богом і народом. Зокрема, в цей час йшлося про те, що король має діяти в інтересах своїх підданих, а порушення цього обов'язку може бути підставою для спротиву з боку народу. Доречно у цьому аспекті згадати Magna Carta. Велика хартія вольностей 1215 року є важливим історичним документом, який був результатом конфлікту між королем Англії і його баронами, які вимагали обмеження королівської влади. Цей документ закріпив низку положень, які вперше в історії обмежили владу монарха і встановили певні права та свободи для підданих. «Саме в Англії вперше з'являється документ, який фактично самообмежує владу і надає (або підтверджує) формально визначені (в одних випадках) чи природні (в інших випадках) права» [139, с. 177] – зазначає К. Красовський, характеризуючи роль Magna Carta.

Одним із ключових аспектів Magna Carta було закріплення принципу, що король не може діяти свавільно і повинен підкорятися законам. Наприклад, у 38-му пункті цього документу йдеться про те, що щоб звинуватити когось, недостатньо простого слова чиновника, а потрібні свідки, які підтвердять ці звинувачення, аби захистити людей від свавілля влади; а у 39-му пункті хартії зазначалося, що жодна вільна людина не може бути затримана або позбавлена свого майна без законного судового процесу. Це положення стало фундаментом для розвитку концепції верховенства права і принципу справедливого суду [31].

Magna Carta заклала основи для майбутнього розвитку ідеї відповідальності держави перед громадянами. Хоча цей документ спочатку мав обмежену дію і стосувався лише певних верств населення, з часом він став символом боротьби

за права і свободи людини, вплинувши на формування конституційних традицій у багатьох країнах світу, зокрема в Англії та Сполучених Штатах.

Так, В. Качур, досліджуючи вплив цього документу на європейську культуру, дійшов висновку, що початково Велика хартія вольностей мала форму королівського пожалування, однак згодом її окремі норми набули статусу конституційних принципів, що обмежували владу монарха. Зокрема, ідеї Великої хартії вольностей знайшли своє відображення в таких фундаментальних актах англійського права, як Habeas Corpus Act 1679 року та Білль про права 1689 року, які закріпили низку індивідуальних прав і свобод [101, с. 31].

Початок розвитку сучасної концепції відповідальності держави пов'язаний з епохою Просвітництва і розвитком теорій суспільного договору. Філософи, такі як Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та Ш. Л. де Монтеск'є, запропонували ідеї, що державна влада походить від народу і має діяти в його інтересах. Відповідно, якщо держава порушує права громадян, вона не виконує свою роль і може бути піддана критиці чи змінена.

У цей час починають з'являтися перші документи, що встановлюють відповідальність держави перед людиною. Наприклад, Білль про права 1689 року закріпив певні гарантії для захисту прав і свобод громадян від зловживань з боку монарха. Білль про права 1689 року став юридичною основою для встановлення конституційної монархії в Англії. Цей акт, який діє донині, визначив порядок передачі королівської влади та перерахував низку фундаментальних прав і свобод громадян, таких як право на петиції, вільні вибори, судовий захист, свободу слова в парламенті. Крім того, Білль обмежив владу монарха, заборонивши йому без згоди парламенту скасовувати закони, збирати податки, утримувати постійну армію в мирний час тощо [92, с. 32].

У XIX столітті ідея відповідальності держави перед людиною отримала новий розвиток у контексті становлення правових держав. Прийняття конституцій у багатьох країнах закріпило

принципи правової держави, де держава обмежена в своїх діях законами, а громадяни мають гарантовані права і свободи.

XX століття стало ключовим етапом у закріпленні принципу відповідальності держави перед людиною на міжнародному рівні. Після Другої світової війни і створення Організації Об'єднаних Націй було прийнято Загальну декларацію прав людини 1948 року, яка закріпила універсальні стандарти прав людини і підкреслила відповідальність держав за їхнє дотримання.

Також в цей період було створено міжнародні судові інститути, такі як Європейський суд з прав людини, які мають право притягати держави до відповідальності за порушення прав людини. Це стало важливим кроком у формуванні механізмів міжнародного контролю за діяльністю держав.

Важливим елементом сучасної концепції цього принципу є розвиток механізмів судового захисту прав громадян, коли людина може оскаржити дії держави або її представників у національних або міжнародних судах. Це імплементує принцип верховенства права і підкреслює значення прав людини в сучасному світі.

Історія розвитку принципу відповідальності держави перед людиною є свідченням постійної еволюції правової думки та посилення захисту прав і свобод людини. Від первісних ідей обмеження влади до сучасних механізмів міжнародного контролю цей принцип став одним із ключових принципів правової держави і гарантією справедливості в суспільстві. Особливого значення вона набула після Другої світової війни, коли було усвідомлено необхідність захисту прав людини від сваволі державної влади.

На окрему згадку в межах доктрини адміністративного судочинства заслуговує проблематика *actio popularis*. Інститут *actio popularis*, який передбачає можливість будь-якої особи звернутися до суду з позовом в інтересах суспільства без необхідності доведення порушення власних прав, не є характерним для більшості європейських правових систем, зокрема, для української. В Україні право на звернення до суду з позовами такого роду прямо не передбачено законом [187].

Наголосимо, що інститут *actio popularis* є важливою правовою концепцією, яка надає громадянам або групам осіб право звертатися до суду в інтересах громадськості, навіть якщо вони особисто не зазнали шкоди. Цей інститут дозволяє будь-якому члену суспільства ініціювати судовий розгляд, коли йдеться про порушення загальних інтересів, що, зокрема, пов'язано з охороною довкілля, захистом прав споживачів чи правами інших осіб, які не мають можливості захищати себе самостійно.

Поняття *actio popularis* має давні корені і бере свій початок ще з римського права, де існували певні правові механізми, що дозволяли громадянам захищати публічні інтереси через судові процеси. В римському праві діяла конструкція *actio popularis*, яка дозволяла будь-якому громадянину звернутися до суду з позовом до власника майна, яке створювало загрозу для оточуючих. Відповідальність наставала незалежно від вини власника, що свідчить про превентивний характер цього інституту. Мета *actio popularis* полягала в забезпеченні безпеки громадян та стимулюванні власників майна до вжиття заходів для усунення небезпечних ситуацій [142, с. 1015].

Проте з часом інститут набув сучасного значення і почав відігравати важливу роль у правових системах багатьох держав, особливо у сфері адміністративного права.

«У традиційному розумінні, *actio popularis* передбачає право будь-якого члена суспільства звернутися до суду з позовом, спрямованим на захист публічних інтересів» [468, с. 97].

В адміністративному судочинстві *actio popularis* є інструментом, який дозволяє громадянам оскаржувати дії або рішення органів державної влади, що порушують суспільні інтереси. Це розширює можливості судового контролю за діяльністю органів публічної адміністрації, забезпечуючи прозорість і відповідальність держави перед суспільством.

Наприклад, у сфері охорони довкілля *actio popularis* дозволяє активістам і громадським організаціям оскаржувати рішення, які можуть мати негативний вплив від цих рішень, що сприяє більш ефективному захисту довкілля, навіть якщо вони особисто

не постраждали му захисту публічних інтересів і забезпечує дотримання законності з боку державних органів.

Інститут *actio popularis* має кілька ключових переваг. По-перше, він підсилює демократичний контроль за діяльністю держави, оскільки надає громадянам можливість впливати на адміністративні процеси. По-друге, це інструмент для захисту тих інтересів, які можуть бути проігноровані або не мати достатнього представництва в суді.

Так, наприклад, Конституція України (ст. 50) закріплює право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на компенсацію за шкоду, спричинену порушенням цього права. Законодавство серед гарантій екологічних прав громадян передбачає можливість участі громадськості та невідворотність відповідальності за порушення екологічного законодавства [281]. Проте, чинне законодавство України не містить конкретного механізму реалізації екологічних прав, зокрема щодо оскарження громадськістю рішень, які можуть мати негативні екологічні наслідки. У зв'язку з цим, застосування практики Європейського суду з прав людини є надзвичайно важливим для судової практики в Україні, оскільки сприяє поступовому усуненню прогалин у сучасному екологічному законодавстві.

Хоча Конвенція про захист прав людини прямо не згадує право на безпечне довкілля, Європейський суд з прав людини розглядає екологічні питання, особливо їхній вплив на людей. Рішення ЄСПЛ створюють судову практику, яка визнає, що забруднення довкілля може порушувати основні права громадян, такі як право на життя та право на повагу до приватного та сімейного життя. Окремо розглядалися справи, пов'язані з обмеженими можливостями громадськості оскаржувати порушення природоохоронного законодавства та подавати позови на захист інтересів широкого кола осіб.

Хоча раніше Європейський суд з прав людини зазначав, що ст. 6 Конвенції не застосовується до справ, поданих «в інтересах правопорядку» (*actio popularis*), щоб уникнути звернень до Суду від осіб, які скаржаться просто на існування закону,

що стосується всіх громадян, або на судове рішення, в якому вони не брали участі, існують винятки, коли ЄСПЛ все ж таки приймав до розгляду заяви від громадських організацій, які самі не постраждали від порушень [208].

Показовим прикладом правозастосування в українському полі є рішення Верховного Суду, у якому Суд підтримав можливість громадської організації «Екологія-Право-Людина» подавати позов проти дельфінарії «Аквадельф» щодо порушень екологічного законодавства. Організація скаржилася на те, що дельфінарій працював без дозволів, неналежно утримував дельфінів (без морської води, з порушенням норм утримання та санітарних правил). Верховний Суд у цій справі зазначив, що кожен має право на захист свого права на безпечне довкілля, і це право може бути реалізоване не лише особисто, а й через представників громадськості, таких як природоохоронні організації. Суд підкреслив, що такі організації, діючи відповідно до Орхуської конвенції та українських законів, мають право представляти в суді екологічні інтереси суспільства та громадян для захисту порушених екологічних прав або усунення порушень екологічного законодавства [217].

Однак, існують і певні виклики, пов'язані з використанням *actio popularis*. Одним із них є ризик зловживань, коли механізм може використовуватися не з метою захисту публічних інтересів, а для досягнення особистих цілей. Крім того, інститут потребує чітких правових рамок, щоб уникнути перевантаження судової системи справами, які можуть бути необґрунтованими.

У цьому контексті не можемо не згадати справу, розглянуту Верховним Судом, за обставинами якої громадська організація «Наступ» звернулася до суду з позовом проти Міністерства юстиції України, вимагаючи:

1. Визнати протиправною бездіяльність Міністерства юстиції щодо відсутності перевірки протягом трьох років відомостей у списках підписів громадян, поданих для реєстрації політичних партій. Перевірка мала б виявити можливі недостовірні дані (ім'я, дата народження, місце проживання) у списках.

2. Зобов'язати Міністерство юстиції розпочати перевірку таких даних щодо низки політичних партій.

3. У разі виявлення недостовірних даних, звернутися до суду для анулювання реєстрації цих партій відповідно до законодавства.

Свій позов організація обґрунтовувала тим, що їхня діяльність спрямована на захист прав громадян і контроль за процесами створення та реєстрації політичних партій [224].

«Українське законодавство не передбачає можливості подання позову в «інтересах правопорядку»» [243] – вказав Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду в рішенні у справі № 640/28508/21 від 21 грудня 2022 року.

Звернемо увагу на те, що відповідно до ст. 55 Конституції України «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [126]. Наголосимо, що у тексті Основного закону використано термін «кожен» (у відповідному відмінку). Конституційний припис не обмежує «кожного» оскаржувати до суду (без)діяльність органів публічної влади вимогою того, щоб така (без)діяльність порушувала саме права скаржника, що загалом відповідає інституту *actio popularis*.

У березні 2021 року Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, розглядаючи справу щодо звернення громадської організації відносно внесення зміни даних у дозвіл на виконання будівельних робіт із будівництва адміністративно-готельного комплексу, вказав: «У розвиток цієї конституційної норми, ч. 1 та 3 ст. 5 КАС України передбачено, що кожна особа має право ... звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що ...порушені її права...» [261].

Аналізуючи означене рішення, з наукової точки зору, зокрема, ураховуючи принцип всебічності та повноти, виникає питання: а чи може закон так «розвивати» положення Конституції України, обмежуючи дійсний зміст норми? І чи є тоді це «розвитком»? Водночас, слід згадати і про те, що норми Конституції

є нормами прямої дії, то ж чи не має контрадикції між положеннями ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства та ст. 55 Конституції України?

У рішенні органу конституційної юстиції України у контексті ст. 55 Конституції зазначається «Особа, стосовно якої суб'єкт владних повноважень прийняв рішення, вчинив дію чи допустив бездіяльність, має право на захист» [299]. Хоча, відзначимо, що у самому конституційному приписі про це (обмеження суб'єктого кола тих, хто може оскаржити (без)діяльність органів публічної влади) не йдеться.

Наголосимо, що і в ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України припис ст. 55 Конституції викладено звужено через вказівку на необхідність ймовірного порушення рішенням, (без)діяльністю органу публічної влади прав особи, яка звертається до суду.

З одного боку, такий підхід є зрозумілим, оскільки кожна особа має право вирішувати, чи звертатися до суду для захисту своїх прав. Це відображає базовий принцип свободи вибору в правовій системі. Однак важливо розуміти, що публічно-правові відносини суттєво відрізняються від приватно-правових. У приватному праві йдеться про відносини між рівноправними суб'єктами, де кожен може вільно визначати свої права та обов'язки. Але в публічно-правових відносинах ми маємо справу з відносинами між державою та її громадянами, де держава виступає як суб'єкт владних повноважень.

У таких відносинах важливим є не лише забезпечення прав особи, а й дотримання принципів прозорості та підзвітності з боку державних органів. В цьому контексті громадянське суспільство відіграє ключову роль, оскільки воно має право і обов'язок контролювати діяльність органів державної влади. Це особливо актуально в умовах, коли йдеться про можливі порушення з боку державних структур, які можуть впливати на права і свободи значної кількості осіб.

Тому в публічно-правових відносинах судовий контроль не лише служить засобом захисту прав окремих громадян, але й

механізмом забезпечення належного функціонування держави. Це включає можливість громадських організацій або інших представників суспільства звертатися до суду, коли порушуються публічні інтереси, навіть якщо вони особисто не зазнали шкоди. Такий підхід відповідає загальним принципам правової держави, де влада повинна діяти відповідно до закону і під контролем суспільства.

У рішенні Конституційного Суду України від 28 листопада 2013 року уже йдеться про те, що реалізація громадською організацією права на звернення до суду для захисту прав інших осіб можлива лише за умови наявності в її статуті відповідного повноваження та передбачення такого права законодавством [300].

К. Бочаров зазначає, що протиправна поведінка державних органів, що проявляється, зокрема, у знищенні об'єктів культурної спадщини, порушенні права на мирні зібрання або здійсненні незаконної господарської діяльності, часто спричиняє шкоду публічним інтересам. Тим не менш, процесуальна вимога щодо необхідності доведення особою факту порушення її особистих прав для ініціювання судового провадження ускладнює ефективний захист суспільних інтересів та створює значні перешкоди для діяльності громадських об'єднань, спрямованої на усунення таких порушень. Доктрина *actio popularis* – це позов, який подається в інтересах суспільства, і головна ідея полягає в тому, що для суду неважливо, хто саме звернувся. Важливим є лише те, чи були дії представників держави незаконними. Завдання суду – розглянути справу та зупинити порушення, якщо воно було [22].

Відтак, інститут *actio popularis* відіграє важливу роль в адміністративному судочинстві, забезпечуючи додаткові механізми контролю за діяльністю органів державної влади і сприяючи захисту публічних інтересів. Попри певні виклики, він залишається важливим інструментом забезпечення законності та підвищення відповідальності держави перед суспільством. Водночас, наголосимо, що ми не стверджуємо про необхідність впровадження у національне право означеного інституту уже на теперішній час, а лише акцентуємо увагу на тому, що інститут *actio*

popularis має бути складовою сучасної доктрини адміністративного судочинства, ставши предметом наукового обговорення.

Пов'язаною з вказаною вище тематикою є і питання змагальності, диспозитивності та необхідності з'ясування обставин справи.

Т. Лежнева відзначає, що принцип змагальності, у поєднанні з принципом диспозитивності, є визначальним для цивілістичного процесу. Ця модель характеризується обмеженою роллю суду, який фокусується на оцінці доказів, представлених сторонами. На противагу цьому, в «інквізиційній» моделі процесу, де пріоритетними є принципи об'єктивної істини та активності суду, саме суд ініціює збір доказів та активно прагне встановити істину в справі [169, с. 206].

Доволі усталеним в національній правовій доктрині є сприйняття змагальності та диспозитивності у судовому процесі. Принципи змагальності та диспозитивності є ключовими у різних видах судочинства, зокрема в адміністративному, цивільному та кримінальному процесі. Вони визначають, як сторони взаємодіють між собою та з судом під час розгляду справи.

Принцип змагальності полягає в тому, що сторони процесу (позивач і відповідач або сторона звинувачення і сторона захисту) мають рівні можливості для представлення своїх позицій, доказів та аргументів. Суд у цьому випадку виступає як нейтральний арбітр, який оцінює надані матеріали та приймає рішення на основі доказів, наданих сторонами.

При цьому серед основних елементів принципу змагальності слід вказати наступні:

- рівність сторін: обидві сторони мають рівні права у процесі, наприклад, подавати докази, заявляти клопотання, задавати питання свідкам тощо;
- активність сторін: сторони самостійно визначають стратегію захисту або нападу, збирають і подають докази, обґрунтовують свої позиції;
- нейтральність суду: суд не повинен бути активною стороною в процесі, його завдання полягає в тому, щоб забезпечити

рівні умови для обох сторін і винести рішення на основі поданих матеріалів.

Принцип диспозитивності означає, що сторони мають право розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами на свій розсуд [190]. Це стосується як можливості подати позов або відмовитися від нього, так і можливості укласти мирову угоду, змінити предмет чи підставу позову, або відмовитися від доказів.

Як вказує Д. Пилипенко, «принцип диспозитивності являє собою міжгалузеву засаду. Цей принцип в рівній мірі реалізується у всіх процесуальних галузях права» [205, с. 3].

При цьому серед основних елементів принципу диспозитивності слід вказати наступні:

- свобода вибору: сторони мають свободу вирішувати, чи подавати позов, які докази представляти, які клопотання подавати;
- контроль над процесом: сторони можуть впливати на хід процесу, наприклад, шляхом укладення мирової угоди або відмови від позову;
- обмежена роль суду: суд не може змушувати сторони до дій, які вони не бажають здійснювати (наприклад, не може примусити позивача продовжувати процес, якщо він бажає відмовитися від позову).

Принципи змагальності та диспозитивності тісно пов'язані між собою. Змагальність забезпечує рівні можливості для сторін відстоювати свої позиції, а диспозитивність дозволяє сторонам самостійно визначати предмет спору. Разом ці принципи сприяють справедливому та ефективному розгляду справ.

У адміністративному процесі ці принципи мають деякі особливості через специфіку відносин між громадянами та державними органами, але загалом їхня суть залишається подібною до інших видів судочинства.

Відзначимо, що в адміністративному судочинстві сторони зазвичай перебувають у нерівних умовах, оскільки одна сторона – це громадянин або юридична особа, а інша – орган

державної влади або місцевого самоврядування. Через це суд повинен активніше контролювати дотримання принципу змагальності, щоб забезпечити рівні можливості для обох сторін надавати свої докази та аргументи.

На відміну від класичного змагального процесу в цивільному або кримінальному судочинстві, де суд відіграє переважно пасивну роль, в адміністративному судочинстві суд має право і навіть обов'язок бути активнішим. Це пов'язано з тим, що адміністративні справи часто мають публічний інтерес. Він може витребувати докази, які не були надані сторонами, задавати питання, які допоможуть виявити істину, та контролювати належне виконання обов'язків з боку органів влади.

Суд має враховувати не лише права і законні інтереси сторін, але й суспільний інтерес. Це означає, що змагальність не завжди може мати такий же характер, як у приватноправових спорах.

В адміністративному судочинстві диспозитивність сторін обмежена порівняно з цивільним процесом. Це пов'язано з тим, що орган державної влади, який виступає відповідачем, обмежений у своєму праві розпоряджатися своїми правами. Наприклад, орган влади не може просто відмовитися від виконання своїх повноважень або укласти мирову угоду на умовах, які суперечать закону чи порушують права інших осіб.

Навіть якщо позивач не до кінця користується своїми процесуальними правами (наприклад, не подає всі можливі докази або клопотання), суд повинен самостійно оцінити, чи не було порушено права громадянина або інтереси суспільства. Це обмежує повну свободу сторін у процесі, адже суд може втрутитися, щоб забезпечити справедливість рішення.

Суд може виходити за межі позовних вимог у випадках, коли це необхідно для захисту публічних інтересів або відновлення порушених прав громадян. Наприклад, суд може зобов'язати орган влади здійснити певні дії, навіть якщо цього не вимагав позивач.

В адміністративному судочинстві принципи змагальності та диспозитивності адаптовані до специфіки правовідносин між

громадянами (або юридичними особами) та органами публічної влади. Основною метою цього виду судочинства є захист прав і свобод громадян від незаконних дій або бездіяльності державних органів, що впливає на реалізацію цих принципів. Змагальність вимагає активної ролі суду для забезпечення рівності сторін, а диспозитивність є обмеженою через необхідність врахування публічних інтересів та захисту прав громадян.

Наголосимо у цілому сприйняття означеної концепції адміністративним судочинством в Україні. Так, при закріпленні законодавцем принципів цього різновиду правосуддя, він використав їх поєднання в межах одного принципу: «Основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є: ... 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі» [115].

Як бачимо, принципи змагальності та диспозитивності доповнюються принципом офіційного з'ясування обставин справи, що відображає специфіку адміністративного судочинства, де суд займає активну позицію у дослідженні доказів та встановленні всіх обставин справи. На відміну від інших видів судочинства, де суд переважно покладається на докази, подані сторонами, в адміністративному процесі суд може самостійно витребувати докази, заслухати додаткових свідків, вимагати додаткові пояснення від сторін та здійснювати інші дії, необхідні для з'ясування всіх обставин справи.

Ці три принципи – змагальність, диспозитивність та офіційне з'ясування обставин – утворюють своєрідний баланс у адміністративному судочинстві.

1. Принцип змагальності гарантує, що сторони мають рівні можливості захистити свої права та інтереси. Однак, з огляду на нерівність у ресурсах та знаннях між громадянином і органом публічної влади, цей принцип часто потребує додаткової підтримки з боку суду.

2. Принцип диспозитивності забезпечує автономію сторін у розпорядженні своїми процесуальними правами, але в адміністративному судочинстві ця автономія обмежена. Суд має

обов'язок забезпечити, щоб рішення відповідало вимогам закону та захищало публічний інтерес, навіть якщо сторони не в повній мірі скористалися своїми правами.

3. Принцип офіційного з'ясування обставин справи дозволяє суду бути більш активним у процесі, особливо коли сторони не подають достатньо доказів або не можуть належним чином аргументувати свою позицію. Це особливо важливо в адміністративних справах, де часто вирішуються питання суспільного інтересу або захисту прав громадян перед владою.

Активна роль адміністративного суду проявляється в тому, що він не лише розглядає справу на основі поданих доказів, але й може самостійно ініціювати витребування додаткових доказів, вивчення матеріалів та інших дій для повного та всебічного з'ясування обставин. Такий підхід спрямований на забезпечення справедливого рішення, яке відповідає вимогам закону та захищає права і свободи громадян від можливих порушень з боку державних органів.

Основний зміст і завдання адміністративного судочинства – забезпечити дотримання правовладдя у відносинах між владою та людиною, з людиною. На адміністративний суд покладений обов'язок активно сприяти фізичним та юридичним особам у захисті їхніх прав, свобод та інтересів, тобто фактично вчиняти будь-які процесуальні дії через призму завдання адміністративного судочинства. Аналіз Кодексу адміністративного судочинства України показує, що хоча формально всі учасники судового процесу є рівними, саме орган державної влади повинен доводити суду законність своїх рішень, дій або бездіяльності, самостійно шукати та надавати докази їхньої правомірності. Від позивача ж суд не може вимагати таких доказів, за винятком тих, що підтверджують обставини порушення його прав, свобод чи інтересів.

Таким чином, змагальність і диспозитивність у адміністративному судочинстві України мають специфічний характер і підкріплюються активною роллю суду в з'ясуванні всіх обставин справи. Це забезпечує більш комплексний підхід до розгляду адміністративних справ, де особливу увагу приділяється

захисту публічних інтересів та прав громадян. Суд, залишаючись нейтральним арбітром, водночас виконує активну функцію щодо виявлення істини та забезпечення справедливого рішення, що робить адміністративне судочинство особливим порівняно з іншими видами судочинства.

Вважаю революційною судову практику ВС який в своїх рішеннях навіть фактично звільняючи суб'єкта владних повноважень від доведення правомірності своїх рішень, покладає такий обов'язок на суди нижчих інстанції, в даному випадку можливо звернутися до постанови Верховного Суду від 19 березня 2021 року в справі № 640/3467/19, в якій посилаючись на принцип офіційного з'ясування обставин справи та направляючи справу на новий розгляд, вказує, що для з'ясування обставин реальності вчинення господарських операцій необхідно не лише констатувати наявність первинних документів, копії яких долучено до матеріалів справи, а витребувати та дослідити інші належні докази, за необхідності допитати свідків. У даному випадку, фактично суд зобов'язаний не вирішувати справу та підстав наданих сторонами доказів, а повинен брати на себе тягар доведення правомірності дій податкового органу, витребувати додаткові документи, що є обов'язком відповідача. Таке праворозуміння очевидно суперечить завданню адміністративного судочинства, змістом якого є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин [239].

Характеризуючи доктрину адміністративного судочинства, важливо звернути увагу на доктрину адміністративного розсуду. Адміністративний розсуд, або дискреційні повноваження органів влади, є однією з ключових концепцій у сучасному адміністративному праві та судочинстві. Ця доктрина має велике значення, оскільки вона визначає межі й можливості органів публічної влади при прийнятті рішень, що стосуються публічного управління та регулювання.

«Абстрактний характер приписів законодавства обумовлює необхідність використання дискреції. Правильне застосування

адміністративного розсуду є фактором забезпечення людських прав; неправильне застосування дискреції може бути розцінене як свавілля органів публічної влади» [160, с. 235].

Адміністративний розсуд передбачає, що державні органи мають право приймати рішення в межах встановленого законом діапазону, виходячи з конкретних обставин справи. Це дозволяє їм адаптувати свої дії до різноманітних ситуацій та обирати оптимальний спосіб вирішення питань у публічній сфері. Так, орган влади може мати право обирати між кількома можливими рішеннями залежно від того, яке з них він вважає найбільш доцільним у конкретній ситуації.

Однак адміністративний розсуд не є необмеженим. Він підлягає контролю з боку суду, який перевіряє, чи не було перевищено межі дискреції, чи не було прийняте рішення незаконним, чи не порушує воно права і законні інтереси громадян.

Доктрина адміністративного розсуду є важливою складовою адміністративного судочинства, оскільки саме суди часто виступають арбітрами, які оцінюють законність і обґрунтованість рішень, прийнятих на підставі дискреційних повноважень.

Судовий контроль над адміністративним розсудом полягає в наступному:

1. Перевірка відповідності закону: суд перевіряє, чи діяв адміністративний орган в межах своїх повноважень і чи не було перевищено дискреційних повноважень.

2. Оцінка обґрунтованості рішення: суд може перевіряти, чи було рішення прийняте на підставі належного розгляду обставин справи і чи є воно розумним і пропорційним.

3. Захист прав громадян: суд захищає права та інтереси громадян, які могли бути порушені через зловживання або неправильне застосування адміністративного розсуду.

В адміністративному судочинстві суди відіграють активну роль у перевірці законності використання адміністративного розсуду. Хоча вони не мають права підміняти собою адміністративні органи у прийнятті рішень, суди можуть втручатися в тих випадках, коли є підстави вважати, що орган влади діяв

неправомірно. Що може включати ситуації, коли рішення було прийнято з порушенням процедури, на основі недостатніх або недостовірних даних, або якщо воно було явно нерозумним.

Зокрема, в адміністративному судочинстві Великої Британії та деяких інших країн з прецедентною системою права, зокрема Сінгапуру, активно використовується доктрина *Wednesbury unreasonableness*, сформульована ще в 1948 році в справі *Associated Provincial Picture Houses Ltd. v Wednesbury Corporation*. Згідно із вказаною доктриною суди можуть визнати рішення адміністративного органу незаконним, якщо воно є настільки необґрунтованим, що жодна розумна особа в подібних обставинах не прийняла б таке рішення [490].

«Постійне використання *Wednesbury unreasonableness* під час перегляду адміністративного розсуду по суті привернуло значну увагу науковців у всьому світі загального права» [473, с. 51] – наголошує зарубіжний дослідник М. Рамсден.

Певною мірою вказана доктрина застосовується і в адміністративному судочинстві України. Згідно з Кодексом адміністративного судочинства України, суди перевіряють, чи були рішення, дії або бездіяльність органів влади розсудливими. Верховний Суд у своєму рішенні від 1 липня 2024 року пояснив, що нерозсудливими вважаються такі рішення, дії або бездіяльність, які б жоден орган влади не допустив, діючи розумно та відповідно до своїх обов'язків. Також нерозсудливими є рішення, дії або бездіяльність, які суперечать логіці та загальноприйнятим нормам моралі [293].

Водночас, наголосимо, що судовий контроль над адміністративним розсудом пов'язаний з певними викликами. Наприклад, існує ризик, що надмірне втручання судів може призвести до обмеження дискреції адміністративних органів, що може ускладнити їхню роботу. Важливо забезпечити баланс між необхідністю судового контролю та збереженням можливості для органів влади гнучко реагувати на різні ситуації. Суди розробляють стандарти перегляду рішень, прийнятих з використанням адміністративного розсуду, щоб забезпечити їхню законність і обґрунтованість.

Уявляється що доктрина адміністративного розсуду відіграє ключову роль у формуванні правозастосовної практики в сфері адміністративного права. Вона дозволяє органам влади приймати рішення, виходячи з конкретних обставин справи, але водночас підлягає судовому контролю для запобігання зловживанням і захисту прав громадян. У цьому контексті адміністративне судочинство стає важливим механізмом забезпечення балансу між інтересами держави та правами індивідів.

Доктрина адміністративного судочинства надає інструменти для контролю за законністю використання адміністративного розсуду. В свою чергу, доктрина адміністративного розсуду впливає на характер судових спорів, оскільки часто саме рішення, прийняті з використанням розсуду, стають предметом судового оскарження.

Таким чином, підсумовуючи, вкажемо, що всі розглянуті складові сучасної доктрини адміністративного судочинства, так чи інакше пов'язані з реалізацією вимог принципу верховенства права, будучи спрямованим на захист прав і свобод.

Висновки до розділу 2

1. Правова доктрина є важливим інструментом розвитку правової системи. Її недооцінка гальмує прогрес і може призвести до негативних наслідків. Тому необхідно вживати активних заходів для зміцнення позицій правової доктрини в українській юридичній науці.

Різноманітність підходів до оцінки правової доктрини є наслідком її багатогранної та динамічної природи. Відсутність єдиної методології дослідження, а також різноманітність ідейно-методологічних позицій науковців, зокрема і використання відповідного типу розуміння права зумовлюють неоднозначність у тлумаченні та оцінці такого явища як правова доктрина.

Правова доктрина – це не статична, а динамічна система. Вона не має чітко визначеної форми і не підлягає формальному

затвердженню. Доктрина формується в результаті колективних зусиль правників. Судді відіграють важливу роль у формуванні правової доктрини. Вплив доктрини на правову систему є опосередкованим і проявляється поступово.

Правова доктрина – це системна, теоретично обґрунтована та фундаментальна сукупність ідей, принципів і концепцій, яка динамічно розвивається та впливає на правотворчість і судову практику. Вона має нормативну спрямованість і виконує інтерпретаційну функцію, забезпечуючи тлумачення та застосування правових норм. Авторитетність правової доктрини визначається визнанням її положень більшістю фахівців у відповідній галузі права, що надає їй вагомий вплив у правовій системі.

Ця дефініція відображає комплексний характер правової доктрини, яка: є теоретичною основою права (доктрина пояснює, чому право існує, які його функції і як воно розвивається), впливає на практику (доктрина використовується правниками для тлумачення прескриптивних текстів і вирішення конкретних правових спорів), є динамічною (доктрина постійно розвивається, щоб відповідати потребам суспільства), має авторитет (доктрина визнається правничою спільнотою; хоча *communis opinio doctorum* має і винятки).

2. Комплексне осмислення доктрини адміністративного судочинства є важливим завданням для української правової науки. Відсутність розвиненої доктрини стримує розвиток адміністративного судочинства в цілому і негативно впливає на якість правосуддя.

Принципи доктрини адміністративного судочинства відображають науковий підхід до тлумачення та розвитку адміністративного судочинства, і є результатом теоретичних досліджень, дискусій і узагальнення практики, які утворюють науково-методологічний базис для цієї сфери права. Принципи адміністративного судочинства, натомість, є конкретними правилами, що безпосередньо регулюють діяльність адміністративних судів і визначають порядок розгляду публічно-правових спорів. Ці принципи переважно закріплені в законодавстві, зокрема

в процесуальних кодексах, і є обов'язковими для застосування всіма суб'єктами, які беруть участь у судочинстві.

Таким чином, принципи доктрини адміністративного судочинства та принципи адміністративного судочинства є взаємопов'язаними, але водночас мають різні функції, джерела та сфери застосування. Перші слугують теоретичною основою та керівництвом для розробки та вдосконалення законодавства, тоді як другі визначають конкретні правила і процедури, що регулюють адміністративне судочинство на практиці.

Принципи доктрини адміністративного судочинства являють собою фундаментальні положення, концептуальні ідеї та теоретичні засади, які формують основу для розуміння, розвитку та функціонування адміністративного судочинства в національній правовій системі.

Серед принципів доктрини адміністративного судочинства слід виокремити такі:

- принцип теоретичної обґрунтованості положень доктрини;
- принцип системності та цілісності;
- принцип динамізму та еволюції;
- принцип верховенства права;
- принцип забезпечення права на справедливий суд;
- принцип пріоритету прав людини.

3. Складовою наукової доктрини є понятійно-категоріальний апарат. Поняття та категорії, що входять до складу понятійно-категоріального апарату доктрини адміністративного судочинства, не існують ізольовано, а утворюють взаємопов'язану систему. Принципи верховенства права, забезпечення права на справедливий суд та ін. впливають на зміст понять і є основоположними для функціонування всієї системи адміністративного судочинства.

Понятійно-категоріальний апарат не є статичним, він розвивається разом із еволюцією правової системи. У процесі адаптації українського законодавства до європейських стандартів відбувається переосмислення низки понять і категорій, зокрема прав людини, прав учасників правових відносин, законності, законних інтересів та ін. Крім того, розвиток адміністративного

судочинства вимагає постійного аналізу та переосмислення основних понять для забезпечення їх відповідності сучасним викликам та потребам правової системи.

Понятійно-категоріальний апарат доктрини адміністративного судочинства є фундаментом, на якому будується розуміння цієї царини права. Чітке визначення понять та їх систематизація сприяють не лише теоретичному осмисленню адміністративного судочинства, але й підвищують якість правосуддя, забезпечуючи єдність судової практики та правову визначеність. Тому його подальший розвиток є важливим завданням для української правничої науки та практики.

Понятійно-категоріальний апарат виконує в адміністративному судочинстві важливу роль, що визначається такими факторами:

- когнітивний: забезпечує точне розуміння правових явищ;
- системний: створює цілісну картину судового процесу;
- комунікативний: сприяє ефективному спілкуванню учасників процесу;
- гносеологічний: стимулює наукові дослідження;
- гарантійний: забезпечує правову визначеність і довіру до правової системи.

Семантика понять не є статичною, а піддається впливу соціокультурних чинників. Це особливо помітно на прикладі поняття «верховенство права», яке має різні інтерпретації в різних юридичних парадигмах.

4. Загальна характеристика доктрини адміністративного судочинства в сутнісному аспекті дозволяє зрозуміти її важливість як основи правозастосовної практики у взаємовідносинах громадян із державою. Ця доктрина охоплює ключові принципи, такі як верховенство права, змагальність, диспозитивність, офіційне з'ясування обставин справи, а також концепції, зокрема адміністративного розсуду та *actio popularis*. Вони спрямовані на забезпечення належного судового захисту прав і свобод громадян у відносинах з органами публічної влади, що є невід'ємною складовою правової держави.

Важливим елементом сучасної доктрини адміністративного судочинства є принцип відповідальності держави перед людиною. Цей принцип гарантує, що держава, як суб'єкт публічної влади, зобов'язана не тільки дотримуватися закону, але й нести відповідальність за свої дії та рішення, якщо вони порушують права та свободи громадян. Адміністративне судочинство відіграє важливу роль у забезпеченні цього принципу, надаючи громадянам ефективний механізм захисту від неправомірних дій державних органів, що є основою для побудови довіри між державою та суспільством.

Особливість адміністративного судочинства полягає в тому, що, на відміну від інших галузей права, воно передбачає активну роль суду в дослідженні доказів, а також повному, об'єктивному та всебічному встановленні всіх обставин справи, у тому числі витребуванні доказів за власною ініціативою. Це зумовлено специфікою публічних правовідносин, де сторони часто перебувають у нерівних умовах, і де суд виступає гарантом справедливості та дотримання закону.

Концепт *actio popularis* також займає важливе місце в доктрині адміністративного судочинства, дозволяючи захищати публічні інтереси навіть тим громадянам, чиї особисті права не були безпосередньо порушені. Цей інститут сприяє розвитку правової культури та громадянської відповідальності, дозволяючи кожному громадянину виступати на захист публічних інтересів у випадках, коли держава або органи влади діють всупереч суспільному інтересу. У рамках адміністративного судочинства *actio popularis* забезпечує більш широкий доступ до правосуддя і підтримує функцію контролю над діями органів публічної влади з боку суспільства.

Загалом, доктрина адміністративного судочинства є динамічною системою, яка продовжує розвиватися, враховуючи зміни в суспільстві та правовому середовищі. Вона забезпечує ефективний судовий захист у сфері публічних правовідносин та сприяє утвердженню правової держави, де законність і справедливість залишаються невід'ємними критеріями діяльності всіх державних інститутів.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВІ ДОКТРИНИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПРИ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В СИСТЕМАХ, ЗАСНОВАНИХ НА СУДОВОМУ ПРЕЦЕДЕНТІ

3.1. Досвід організації та діяльності органів правозастосування у сфері адміністративного судочинства в державах системи загального права та напрями його імплементації в національне право

Наголосимо на тому, що адміністративна юрисдикція пов'язана з адміністративною юстицією. При цьому остання включає до свого складу два функціональні напрями. По-перше, вона охоплює різноманітні механізми та процедури вирішення адміністративних спорів, що можуть включати як судові, так і квазі-судові інституції (ураховуючи міжнародний контекст). У цьому сенсі адміністративна юстиція діє як система контролю за діяльністю адміністративних органів, забезпечуючи реалізацію принципу законності та захисту прав осіб у їх відносинах з державою.

По-друге, адміністративну юстицію можна розглядати як діяльність із розгляду справ, коли йдеться про притягнення особи до адміністративної відповідальності.

Водночас, слід вказати, що загалом можна виокремити такі підходи до розуміння поняття, що розглядається:

1. Адміністративна юстиція як широкий спектр заходів: Згідно з цим поглядом, адміністративна юстиція охоплює не лише судовий розгляд справ, а й позасудові процедури вирішення спорів, які здійснюються державними органами. Тобто, справедливість у публічно-правових відносинах може бути забезпечена як судами, так і адміністративними органами під час розгляду скарг громадян.

2. Адміністративна юстиція як судова діяльність: Цей підхід звужує поняття адміністративної юстиції до судового розгляду адміністративно-правових спорів. Тобто, адміністративна юстиція ототожнюється з адміністративним судочинством, яке здійснюється спеціалізованими судами.

3. Адміністративна юстиція як діяльність спеціалізованих судів: Згідно з цим поглядом, адміністративна юстиція пов'язана з наявністю спеціальних судів або судових підрозділів, які виключно займаються розглядом адміністративних справ. Тобто, обов'язковою ознакою адміністративної юстиції є існування спеціалізованих органів судової влади.

І хоча виходячи з семантичної інтерпретації терміну юстиція, йдеться про судову діяльність, на нашу думку, адміністративне правосуддя не можна ототожнювати з адміністративною юстицією.

Водночас, у межах цього розділу нашого дослідження ми послуговуємось терміном «адміністративна юстиція», виходячи з наступного. Ототожнення ж понять «адміністративна юстиція» та «адміністративне правосуддя» призводить до звуження розуміння адміністративної юстиції, оскільки в межах адміністративної юстиції можуть функціонувати й інші інструменти, не обов'язково судові за своєю природою, але спрямовані на забезпечення прав і свобод громадян у їх відносинах з державою. Відтак, адміністративна юстиція може включати як традиційні судові процедури, так і інші механізми вирішення адміністративних спорів, зокрема через спеціалізовані трибунали. Так саме у цьому контексті у науковій літературі використовується й такий термін як «квазісудові функції» тощо.

З'ясувавши цей пропедевтичний аспект, можна перейти до висвітлення предмету дослідження.

У теорії права та порівняльному правознавстві типологізація національних правових систем має важливе значення для проведення компаративного аналізу. Вона полягає у впорядкуванні та класифікації різних правових систем за певними критеріями для того, щоб порівняння було ефективним та науково обґрунтованим.

У сучасній компаративістиці, яка ґрунтується на теорії «правового плюралізму», визнається, що юридична практика будь-якого суспільства охоплює багато різноманітних юридичних укладів, які утворюють свою ієрархію і почасти конкурують при застосуванні до тотожних юридичних ситуацій. Тому порівняння правових систем не може обмежуватися кодексами і законами, але мусить охоплювати всі джерела права [65, с. 78–88].

Відзначимо, що типологізація правових систем дозволяє:

1. Виділити спільні та відмінні риси. Завдяки класифікації національних правових систем, можна чіткіше розуміти, які елементи притаманні одній чи іншій правовій культурі, що полегшує визначення загальних закономірностей розвитку права в різних державах або правових традиціях.

2. Здійснювати глибокий компаративний аналіз. Порівняння різних правових систем стає можливим через встановлення чітких критеріїв для їх групування. Це може бути правова традиція (романо-германська, загального права, релігійно-правова тощо), джерела права, структура правової системи або інші ознаки.

3. Підвищити ефективність правового прогнозування. Аналізуючи розвиток різних правових систем, можна виявити можливі тенденції та прогнози для окремих країн чи правових систем загалом, що дозволяє визначати, як певні правові інститути можуть адаптуватися до нових умов.

4. Розв'язувати прикладні наукові завдання. Типологізація правових систем також має практичну мету. Вона дає можливість розробляти рекомендації для уніфікації або гармонізації права на міжнародному рівні. Завдяки типології можна визначити, як певні правові інститути можуть співіснувати та взаємодіяти в умовах глобалізації.

Відтак, типологізація є важливим інструментом для правників, що займаються компаративістикою, адже вона дозволяє систематизувати і впорядкувати знання про правові системи, створюючи основу для їх подальшого порівняльного аналізу.

Водночас варто зазначити, що в науковій правничій літературі існує розмаїття підходів до типологізації правових систем.

Науковці пропонують і обґрунтовують різні критерії для класифікації правових систем, що зумовлює виділення різних типів правових систем залежно від обраної методології та цілей дослідження.

У порівняльно-правових дослідженнях не існує єдиної карти світових правових систем. Конфігурація залежить від того, які фактори в ній відображені. Завжди виникають цікаві запитання: на підставі яких критеріїв? Як розвиваються ці критерії в процесі наукової класифікації та еволюції, а також які висновки впливають із класифікації? Правові системи перебувають у постійному русі... Правові системи з ідеями, запозиченими з інших правових систем, реагують на соціальні процеси, відмовляються від непридатних змін, приєднуються до планів гармонізації та уніфікації, повертаються до традиційних моральних норм та цінностей [8, с. 138–145].

Вкажемо, що узагальнюючи існуючі підходи, загалом можна виокремити такі типи правових систем (правових родин).

1. Критерії правової традиції та культури. Це один із найпоширеніших підходів у порівняльному правознавстві, який ґрунтується на історичних, культурних та філософських засадах правових систем. Згідно з цим підходом, найзагальнішими типами правових систем є:

- романо-германська правова система (континентальне право) – базується на кодифікації та правових нормах, закріплених у законодавстві;
- англо-американська правова система (загальне право) – зосереджена на прецедентному праві та судових рішеннях;
- релігійно-правова система – заснована на релігійних нормах, наприклад, таких як шаріат у мусульманських країнах;
- традиційна правова система – ґрунтується на звичаях та неписаних правилах.

Вкажемо, що основою цього підходу є напрацювання відомого французького компаративіста Рене Давида, викладені у роботі «Великі системи сучасного права» (*Les grands systemes de droit contemporains*) [474]. Ця праця стала класичною

для порівняльного правознавства, оскільки в ній було запропоновано один із перших всеосяжних підходів до класифікації правових систем у світі.

Рене Давид, використовуючи критерії правової традиції та джерел права, запропонував поділ на правові «сім'ї», що базуються на культурних, історичних, релігійних та філософських підставах. Його підхід надав можливість структурувати світові правові системи та полегшити їх компаративний аналіз.

Окремо Рене Давид виділяв сім'ю соціалістичного права, яка функціонувала в країнах колишнього соціалістичного табору. Це було логічним з огляду на час написання його праці, коли соціалістичне право мало значний вплив і вважалося окремою правовою системою. Соціалістичне право ґрунтувалося на принципах марксистсько-ленінської ідеології та особливому розумінні держави і права, де ключова роль належала державній власності та централізованому плануванню економіки. Після розпаду радянської держави та краху більшості соціалістичних режимів ця правова система втратила свою актуальність, і сьогодні її рідко розглядають як самостійну правову сім'ю.

Незважаючи на те, що праця Рене Давида є класичною, його класифікація зазнала певної критики через динамічні зміни у світовій політико-правовій структурі після завершення Холодної війни. Виділення сім'ї соціалістичного права втрачає свою актуальність, оскільки більшість країн, які раніше належали до цієї групи, перейшли до інших правових систем. Однак його класифікація залишається корисною для розуміння історичних процесів у розвитку права та проведення компаративних досліджень.

Основні елементи класифікації Рене Давида все ще залишаються важливими для сучасної порівняльної юриспруденції. Його робота допомогла створити базову структуру для подальшого вивчення правових систем, але сучасні дослідники все частіше акцентують увагу на взаємопроникненні правових традицій і глобалізаційних процесах, які розмивають чіткі межі між правовими сім'ями.

Отже, підхід Рене Давида, незважаючи на певні застарілі елементи (зокрема виділення соціалістичного права), залишається однією з ключових методологічних основ у порівняльному правознавстві, сприяючи систематичному аналізу та порівнянню різних правових систем світу. Саме тому ми й обрали цей підхід та використовуємо для висвітлення предмету нашого дослідження.

2. Критерії джерел права. Цей підхід до типології національних правових систем базується на розподілі за головними джерелами права. За цим критерієм правові системи класифікуються залежно від того, які джерела права домінують у системі. Цей критерій дозволяє виділити, як саме формуються правові норми та які джерела домінують у певній правовій системі. Наприклад:

- статутні правові системи – основне джерело права – законодавство;
- прецедентні правові системи – основне джерело права – судові рішення;
- звичаєві правові системи – звичаї та традиції є визначальними джерелами права.

3. Критерії правового режиму. Деякі науковці пропонують класифікувати правові системи за їх політично-правовим режимом. Відповідно до цього критерію виокремлюють:

- демократичні правові системи – де функціонує верховенство права, гарантовані права та свободи людини, і влада обмежена правом;
- авторитарні правові системи – де держава має значний контроль над громадянами, а правові норми часто використовуються для зміцнення влади правлячого режиму;
- тоталітарні правові системи – де право є інструментом для жорсткого контролю за всіма аспектами життя.

Водночас, модифікацією такої типології є запропонована Economist Intelligence Unit, за якої держави класифікуються на держави повної демократії, неповної демократії, гібридні та авторитарні [456].

4. Критерії інституційної структури. Ще один підхід до типології заснований на структурних особливостях правової системи,

зокрема на її інституційній організації. За цим критерієм правові системи можуть поділятися на:

- централізовані системи – у яких контроль за виконанням правових норм зосереджений в одному органі (наприклад, унітарні держави);
- децентралізовані системи – з великою кількістю автономних регіональних або місцевих органів (наприклад, федеративні держави).

Різні критерії типології правових систем відображають багатогранність підходів до їх аналізу. Кожен із цих підходів дозволяє дослідникам робити висновки залежно від конкретного наукового завдання: вивчати культурні особливості правових систем, порівнювати їхні джерела права чи аналізувати політичні режими. Такий підхід також сприяє глибшому розумінню того, як національні правові системи функціонують у сучасному світі та які тенденції їхнього розвитку можна передбачити.

Як ми вказали вище, ми зосередимо увагу на типології, що запропонована Рене Давидом, але адаптована до умов сучасності та типології за політико-правовим режимом (в інтерпретації Economist Intelligence Unit), виходячи з предмету нашого дослідження.

Загальне право зародилося в Англії середньовіччя як результат діяльності королівських суддів, які прагнули забезпечити єдиний підхід до вирішення судових спорів. Щоб досягти цього, вони почали дотримуватися принципів, встановлених у попередніх рішеннях, тобто створили систему прецедентного права. Загальне право було запроваджено як обов'язкова правова система для всіх рівнів судочинства в Англії. Воно замінило розрізнені місцеві суди, створивши єдиний стандарт правосуддя, який мав дотримуватися як король, так і всі нижчі суди. Хоча римське цивільне право почало активно розвиватися в європейських країнах лише з XV століття, англійське загальне право вже до цього часу сформувалося як система, що наголошувала на захисті від сваволі влади, зокрема, від незаконного ув'язнення [44].

Англо-американська правова система базується на двох основних принципах: загальному праві та праві справедливості. Її характерною особливістю є прецедентне право, тобто вирішення суду в конкретній справі стає юридичним прецедентом для розгляду подібних випадків у майбутньому. Паралельно з розвитком загального права в досліджуваній правовій системі сформувалось право справедливості. Воно доповнювало загальне право, надаючи суддям більшу гнучкість у вирішенні спорів на основі принципів совісті, справедливості та королівської милості. Такий синтез двох підходів зробив значний внесок у розвиток правової думки загалом [37].

На формування адміністративної юстиції в країнах загального права впливали різноманітні фактори, такі як історичні традиції, соціальні умови, а також панівні на той час теоретичні погляди. Це призвело до того, що адміністративна юстиція в кожній країні має свої особливості та відмінності. Розвиток адміністративної юстиції в різних країнах загального права демонструє, що поняття «правосуддя» є відносним і залежить від конкретного історичного та соціального контексту. Незважаючи на спільні корені, системи адміністративної юстиції в цих країнах мають значні відмінності. Враховуючи тісний зв'язок між поняттями «управління» і «правосуддя», термін «адміністративна юстиція» можна визначити як сукупність процедур розгляду та вирішення спорів, що виникають у процесі державного управління, та які реалізуються через діяльність органів правосуддя [109].

Дослідження свідчать про те, що в країнах із загальною правовою системою відсутня універсальна модель організації органів адміністративної юстиції. Зокрема, в таких країнах не існує єдиного підходу до досудового вирішення публічних спорів, а адміністративні справи часто розглядаються судами загальної юрисдикції.

Модель адміністративного судочинства держав загального права базується на двох фундаментальних принципах: звичаєвому праві та прецеденті. Звичаєве право, яке формувалося протягом століть у таких країнах, як Велика Британія та Сполучені

Штати Америки, передається з покоління в покоління і відображає історичні особливості розвитку цих держав. Прецедентне право, в свою чергу, передбачає обов'язковість дотримання попередніх судових рішень при розгляді нових справ зі схожими обставинами, незалежно від часу їх винесення [9].

Розглянемо більш детально особливості адміністративного судочинства у Великій Британії.

У Великій Британії адміністративне судочинство одночасно розглядається як:

- 1) спеціальна процедура оскарження в суді рішень та дій державних органів і посадових осіб;
- 2) діяльність трибуналів, які виконують квазісудові функції при розгляді таких справ.

На відміну від континентальної Європи, де адміністративне право має чітку теоретичну основу і прагне до максимальної відокремленості від загальних судів (як у Франції), система загального права розвивалася більш емпірично. Вона зосереджена на практичних аспектах вирішення спорів, а її інститути формувалися еволюційно, без детально розробленої теоретичної концепції.

Система адміністративного судочинства в державах загального права ґрунтується на фундаментальному принципі рівності всіх перед законом. Це означає, що як державні службовці, так і звичайні громадяни підкоряються одній і тій самій системі правосуддя. Створення спеціальних судів для розгляду спорів із участю державних органів суперечить цьому принципу, оскільки створює привілейований режим для держави. Така система адміністративного судочинства віддає перевагу єдиній судовій системі, в межах якої розглядаються всі спори, незалежно від їхньої природи. Створення спеціалізованих судів для розгляду спорів із державою порушує цю єдність і може призвести до нерівномірності застосування правових норм.

Модель взаємодії виконавчої та судової влади в державах загального права передбачає наявність розвиненої системи судового контролю за діяльністю адміністративних

органів. Британська правова система є яскравим прикладом успішної реалізації такого механізму. Адміністративні судові органи, з одного боку, тісно співпрацюють з виконавчою владою, що забезпечує всебічне розуміння справи. Водночас, вони є незалежними судовими органами, які підлягають контролю загальних судів і зобов'язані виносити рішення, що повністю відповідають вимогам права [292, с. 128–129].

Ідея створення адміністративних судів в Англії, де завжди панував принцип верховенства права і рівності всіх перед законом, викликала певні суперечки. Адже введення спеціалізованих судів для розгляду адміністративних спорів могло створити враження, що державні органи мають певні привілеї.

Відповідно до британського законодавства (ч. 4 ст. 13 Додатку 7 до Закону про трибунали), адміністративна юстиція – це комплексна система, яка включає в себе не лише процес прийняття рішень державними органами, а й відповідні закони, які регулюють цей процес, та механізми оскарження таких рішень. Це визначення адміністративної юстиції є дуже широким і охоплює широкий спектр питань. Зокрема, з прийняттям Закону про трибунали у Великій Британії була введена нова система незалежних трибуналів, які розглядають адміністративні справи, незалежно від того, який саме державний орган прийняв оскаржуване рішення. Ця модель судової системи дозволяла забезпечити послідовний, незалежний та оперативний розгляд адміністративних справ [292, с. 24–32].

З розвитком економічних і соціальних відносин на початку ХХ століття значно зросла кількість спорів, що вимагали спеціальних знань і досвіду. Для вирішення цих нових типів спорів були створені адміністративні суди, які підпорядковувалися загальним судам. Спочатку їх розглядали як допоміжні органи, що діють під контролем загальних судів [37].

Узагальнюючи, вкажемо, що згідно з класичною доктриною, захист прав громадян традиційно здійснювався судами загальної юрисдикції. Однак, з розвитком державно-монополістичного капіталізму ця практика зазнала змін. Для розгляду певних

категорій спорів, особливо тих, де однією зі сторін була держава, почали створюватися спеціалізовані квазісудові органи, що підривало монополію загальних судів на здійснення правосуддя.

Адміністративні трибунали відрізняються вузькою спеціалізацією та спрощеними процедурами звернення громадян, що робить доступ до правосуддя більш зручним. Закон 1958 року про трибунали та розслідування став фундаментом для створення єдиної системи адміністративних трибуналів у Великій Британії, визначивши правила їхньої роботи та взаємодії із загальними судами. Цей закон також закріпив обов'язковість дотримання трибуналами принципів справедливого судочинства. Незважаючи на те, що закон про судоустрій встановлює загальні правила для всіх судів, він не забезпечує єдиного підходу до організації та діяльності органів, що розглядають спори між державою та громадянами. Такі спори традиційно відносяться до компетенції загальних судів.

Адміністративні суди, що складаються зі спеціалістів у відповідній галузі, займають проміжне місце між виконавчою владою та загальними судами. Їхнє завдання – вирішувати спори щодо надання державних послуг та соціальних виплат.

У країнах системи загального права квазісудові провадження – це процедура розгляду справ, яка ґрунтується на принципах природної справедливості. Це означає, що такі провадження є відкритими, змагальними, передбачають право бути вислуханим, винесення обґрунтованих рішень та можливість оскарження. Важливо розрізняти поняття «органи адміністративної юстиції» та «квазісудові органи». Хоча обидва типи органів беруть участь у вирішенні спорів, пов'язаних з діяльністю адміністративних органів, вони не є тотожними. Система адміністративної юстиції включає в себе не тільки квазісудові органи, а й інші спеціалізовані суди. Крім того, не всі квазісудові органи можуть бути віднесені до системи адміністративної юстиції.

Адміністративні суди, хоча й мають квазісудову природу, виконують типові судові функції: встановлюють фактичні обставини справи та застосовують до них відповідні правові норми. Разом

з тим, загальні суди, які також розглядають адміністративні спори, продовжують відігравати важливу роль у захисті прав громадян. Закон Великої Британії не обмежує право громадян звернутися до загального суду, якщо вони незадоволені рішенням трибуналу в адміністративній справі. Розвиток адміністративної юстиції не повинен призводити до відмови від переваг загальних судів, які мають багатовіковий досвід, високий рівень професіоналізму та ґрунтуються на напрацьованій практиці, прецедентному праві та загальних принципах судочинства. Завдяки створенню адміністративних трибуналів, громадяни отримали додатковий інструмент для оскарження неправомірних дій органів влади, поряд із традиційним зверненням до загальних судів [292].

Британські законодавці прагнули створити більш єдину систему правосуддя, де загальні суди та адміністративні трибунали тісно співпрацювали б у вирішенні спорів та захисті прав громадян. Відтак, адміністративну юстицію у Великій Британії можна поділити на два основних види: квазісудову діяльність загальних судів та судовий контроль, який здійснюють адміністративні суди [472].

Таким чином, адміністративні суди слід розглядати як спеціалізовані судові органи, покликані вирішувати спори, що виникають між громадянами та державними органами. Вони є першою інстанцією для розгляду таких справ і діють на підставі спеціальних законів, наданих їм парламентом. Існують кілька шляхів оскарження рішень адміністративних судів: апеляція до міністра, звернення до спеціального апеляційного трибуналу або подача скарги до Генерального суду, який здійснює нагляд за діяльністю адміністративних судів.

Судова система Великої Британії характеризується високим рівнем організаційної та юридичної незалежності кожного суду. Сьогодні в країні функціонує розгалужена мережа з понад 2000 судів різних типів, кожен з яких має власний статут та особливості організації роботи.

Відзначимо, що мета реформ у британській державній системі кінця XX століття полягала у збереженні та посиленні ролі

адміністративних трибуналів як важливого інституту адміністративної юстиції. Закон 2007 року про трибунали, суди та виконавчу процедуру закріпив це прагнення, надавши трибуналам чіткіші правові основи та розширивши їхні повноваження. Судова реформа 2007 року у Великій Британії призвела до створення нових судових інститутів для розгляду адміністративних справ: Суду першої інстанції та Суду вищої інстанції. Водночас, реформа спрямувала зусилля на уніфікацію роботи адміністративних трибуналів, надавши їм більшу відповідальність за розгляд апеляцій [454].

Законодавство Сполученого Королівства надає Лорду-канцлеру повноваження створювати нові суди першої інстанції за умови згоди судового комісара. Це дозволяє гнучко адаптувати судову систему до нових викликів та потреб. Істотні зміни у британській судовій системі були зумовлені зростанням кількості звернень громадян до судів для захисту своїх прав, а також вимогами Європейської конвенції про права людини, яка була інкорпорована у внутрішнє законодавство.

Адміністративний суд був інтегрований до структури Високого суду правосуддя, зокрема до Відділення Королівської лави. Така організація свідчить про тісний зв'язок між загальними та адміністративними судами в Англії. В цій правовій системі широко застосовується принцип обов'язкового досудового оскарження, який передбачає, що перед зверненням до загального суду, особа повинна спочатку вичерпати всі адміністративні засоби захисту. Британська система адміністративної юстиції займає проміжне положення між виконавчою та судовою гілками влади. З одного боку, вона тісно взаємодіє з органами виконавчої влади, оскільки розглядає спори, пов'язані з їхньою діяльністю. З іншого боку, адміністративні суди підпорядковані судовій системі, а Генеральний суд виконує апеляційні функції щодо їхніх рішень. Діяльність цих інституцій обмежена певними галузями права, на відміну від універсальної юрисдикції, характерної для континентальної моделі адміністративної юстиції [43].

Британська модель адміністративного судочинства не передбачає універсального механізму захисту в досліджуваній сфері. Відсутність єдиного кодексу адміністративного процесу створює певну гнучкість, але водночас може призводити до неоднорідності судової практики. Громадяни Великої Британії мають широкий спектр можливостей для оскарження дій державних органів, оскільки відсутній єдиний, обов'язковий для всіх порядок подання скарг.

Якщо особа вважає рішення адміністративного органу неправильним або незрозумілим, вона має право:

- отримати пояснення: вимагати як усного, так і письмового роз'яснення причин прийняття такого рішення;
- ініціювати перегляд: подати клопотання про перегляд рішення в тому ж органі, який його прийняв;
- вимагати обґрунтування: якщо обґрунтування рішення відсутнє або є недостатнім, вимагати його надання;
- звернутися до суду: у складних випадках звернутися до незалежного адміністративного суду для проведення експертизи та прийняття об'єктивного рішення.

Запропоновані механізми дозволяють особі детально розібратися в прийнятому рішенні та, у разі необхідності, ініціювати його перегляд без звернення до суду. Таким чином, вони сприяють досягненню порозуміння між громадянином та адміністративним органом і запобіганню подальших судових розглядів [464].

Загалом слід також вкотре наголосити, що британська система судового контролю за адміністративною діяльністю не обмежується жорсткими рамками закону. Суди мають широкі повноваження щодо визначення того, які рішення адміністративних органів можуть бути оскаржені та скасовані. Така гнучкість дозволяє адаптувати судовий контроль до конкретних обставин кожної справи. Основною метою судового контролю над адміністративною діяльністю є встановлення того, чи є в матеріалах справи достатні докази, які б обґрунтовували прийняте адміністративне рішення. Якщо таких доказів

недостатньо, суд скасовує це рішення. У деяких випадках передбачена можливість подальшого оскарження судового рішення до вищої судової інстанції, яка перевіряє лише правильність застосування судом законодавства.

Незважаючи на наявність невизначеностей у правовому статусі адміністративних судів та їх взаємовідносинах з органами влади, судова система залишається важливим інструментом забезпечення законності в публічному адмініструванні.

Над адміністративними трибуналами встановлено контроль з боку Національної ради адміністративних трибуналів. Цей орган, що діє при уряді, має повноваження не тільки контролювати діяльність нижчих трибуналів, а й надавати рекомендації щодо вдосконалення адміністративного судочинства. До кола завдань Ради входить узагальнення судової практики, підготовка аналітичних матеріалів та розробка пропозицій щодо організації роботи трибуналів, а також участь у формуванні їхнього складу [60, с. 81].

Спектр адміністративних трибуналів досить широкий і охоплює різні сфери життя. Зазвичай їх поділяють на дві великі групи: ті, що займаються регулюванням економічних відносин (наприклад, податковий, промисловий), та ті, що захищають соціальні права громадян (наприклад, медичний, пенсійний) [60, с. 81].

На думку науковців, трибунали мають ряд переваг, які роблять їх ефективним інструментом захисту прав громадян від дій адміністративних органів. Зокрема, це оперативність розгляду справ, відносно низькі витрати на судовий процес, спеціалізація суддів на адміністративному праві, можливість гнучкого застосування правових норм до конкретних ситуацій, відсутність надмірних формальностей у процесі розгляду справи та відкритий доступ до правосуддя для всіх бажаючих [60, с. 84].

Під впливом європейського права британське адміністративне право зазнало суттєвих змін, особливо у сфері судового контролю та процедурних норм. Ці зміни наближають британську систему до континентальних моделей адміністративного права, які також активно імплементуються в Україні. Відтак, судовий контроль за адміністративною діяльністю у Великій Британії став більш

жорстким і деталізованим під впливом європейського права. Британська система адміністративного права все більше наближається до континентальних моделей, що сприяє підвищенню рівня правової визначеності та захисту прав громадян.

Зазвичай при характеристиці системи загального права увага дослідників акцентується на таких державах, як Сполучене Королівство та Сполучені Штати Америки, оскільки саме ці країни є основоположниками та найяскравішими представниками даної правової системи. Сполучене Королівство, як батьківщина загального права (*common law*), сформувало основні його принципи, зокрема прецедент як головне джерело права, роль судової влади у формуванні норм права, а також підхід до справедливості через судові рішення.

Сполучені Штати Америки, як правонаступник британської правової традиції, інтегрувало елементи загального права у власну правову систему, водночас адаптуючи її до умов республіканської форми правління та федералізму. В американській системі загального права розвинуто концепцію конституційного судочинства, яке базується на принципах верховенства Конституції і судового перегляду законодавчих актів, що має суттєвий вплив на судову практику.

Дослідники американської правової системи відзначають її здатність поєднувати в собі риси різних правових сімей. Завдяки цьому, Сполучені Штати демонструють, як традиційні елементи прецедентного та романо-германського (статутного) права можуть успішно поєднуватися та взаємодоповнювати один одного в умовах динамічного правового розвитку.

Ці дві держави є ключовими для аналізу загального права також тому, що їхні системи вирізняються історичною послідовністю розвитку, стабільністю правових інститутів і великим впливом на міжнародні правові практики. Прецеденти, створені судами Великої Британії та Сполучених Штатів Америки, нерідко цитуються або використовуються як орієнтир у правових системах інших держав, що запозичують чи інтегрують елементи загального права.

Зважаючи на вказане, перейдемо до характеристики особливостей адміністративної юстиції Сполучених Штатів Америки. Ефективне функціонування судової системи неможливе без належного адміністративного забезпечення. Існують дві основні моделі судоустрою: континентальна європейська та англо-американська. Сполучені Штати, як провідна країна англо-американської правової сім'ї, має унікальну систему судоустрою, яка поєднує в собі загальноприйняті західноєвропейські принципи та власні особливості. Вивчення досвіду Сполучених Штатів може бути корисним для розуміння особливостей організації правосуддя в рамках англо-американської моделі.

Правова система Сполучених Штатів Америки, як і британська, базується на принципах загального права та права справедливості, формуючись переважно через судові прецеденти. Процесуальні норми мають пріоритет над матеріальними, а джерелами права є судові рішення, закони та доктрини, розроблені суддями. Загальне право та право справедливості співіснують у правових системах Сполучених Штатів Америки і Великої Британії. Суди відіграють центральну роль у розвитку обох систем, особливо у тлумаченні законів. Суди справедливості доповнюють загальне право, дозволяючи вирішувати справи на основі принципів справедливості, там де це необхідно [44].

Американська модель адміністративної юстиції відрізняється від континентальної європейської. В Сполучених Штатах Америки не існує окремої галузі права, яка б називалась «адміністративне право». Для опису процедури розгляду адміністративних справ використовується загальний термін «судочинство» (adjudication).

Федеральний закон визначає розгляд спорів як адміністративний процес прийняття рішень. Таким чином, поняття «розгляд спорів» є вужчим за поняття «адміністративна юстиція». Останнє охоплює більш широкий спектр діяльності, включаючи як вирішення спорів, так і інші функції адміністративних органів, пов'язані з реалізацією публічної влади.

Якщо в інших країнах адміністративні трибунали часто виконують функції, схожі до судових, то в Сполучених Штатах

Америци їхня діяльність тісніше пов'язана з діяльністю виконавчих органів. У Штатах адміністративні трибунали, на відміну від багатьох інших країн, є більш інтегрованими в систему виконавчої влади. Залежно від статусу та функцій, органи адміністративної юстиції можуть бути представлені спеціалізованими комісіями, адміністративними суддями, спеціалізованими адміністративними судами або навіть структурними підрозділами виконавчої влади. На федеральному рівні в Америці існують спеціалізовані суди, такі як суд міжнародної торгівлі, претензійний суд та податковий суд, які виконують функції адміністративної юстиції.

Важливе значення у вирішенні справ у сфері адміністративної юстиції мають судді з адміністративного права, що працюють у певних адміністративних органах. Ідея наділення адміністративних органів Сполучених Штатів квазісудовими та квазізаконодавчими повноваженнями суперечить чіткому розмежуванню влад, прописаному в ст. III розділі 1 американської Конституції. Згідно з цим положенням, вся судова влада зосереджена виключно у руках Верховного суду та нижчих федеральних судів, створених Конгресом. Однак, як і в інших країнах загального права, виклики сучасності призвели до необхідності формування спеціалізованих адміністративних судів [83].

Правова система Сполучених Штатів Америки відображає унікальну комбінацію федерального устрою та системи загального права. Основою правової структури є Конституція Сполучених Штатів, яка не лише закладає принципи та структуру розподілу влади між гілками, але й визначає основні права громадян, зокрема свободу слова, право на суд і право на рівність перед законом. Конституція діє як вищий закон, а всі інші акти повинні відповідати її положенням, що забезпечується через контроль з боку Верховного Суду Сполучених Штатів Америки. Суд відіграє вирішальну роль у забезпеченні відповідності нових законодавчих ініціатив конституційним принципам.

Закони, які приймаються Конгресом, розширюють та конкретизують положення Конституції, регулюючи питання

національної важливості, як-от торгівля між штатами, імміграція, податкова політика та національна безпека. На додаток, кожен штат має право створювати власні закони та конституції для вирішення питань місцевого значення, таких як освіта, охорона здоров'я, внутрішня безпека, правоохоронна діяльність тощо. Це, в свою чергу, відображає принцип федералізму американської правової системи.

Також, важливим елементом правової системи Сполучених Штатів є загальне право, яке базується на судових прецедентах. Це означає, що рішення, винесені судами, стають основою для вирішення подібних справ у майбутньому. Така система забезпечує правову стабільність і передбачуваність, але разом з тим дозволяє еволюцію правових норм через адаптацію до нових соціальних, економічних і технологічних змін. Таким чином, правова система Сполучених Штатів характеризується динамічністю, що дозволяє їй відповідати на виклики сучасності, зберігаючи при цьому глибинні принципи, закладені в Конституції [146].

Слід наголосити на тих типах справ, що розглядаються адміністративними комісіями, агентствами у Сполучених Штатах. Адміністративні інституції в Америці відіграють важливу роль у захисті прав громадян від незаконних дій державних органів. Вони розглядають широкий спектр справ, пов'язаних з рішеннями та діями федеральних агентств, органів місцевого самоврядування та інших державних структур.

Основні категорії справ, які розглядаються адміністративними комісіями, агентствами.

1. Оскарження рішень адміністративних органів: відмова в наданні соціальних виплат (пенсії, допомога по безробіттю тощо); відмова в отриманні дозволів (будівельних, екологічних тощо); виселення з державного житла; скасування ліцензій та сертифікатів; порушення трудових прав державних службовців.

2. Справи про порушення адміністративних процедур: недотримання встановлених процедур при прийнятті рішень;

відсутність належного обґрунтування рішень; порушення права на оскарження.

3. Справи про порушення конституційних прав: порушення права на рівність; порушення права на свободу слова; порушення права на приватність.

4. Справи, пов'язані з регулюванням економічної діяльності: спори щодо антимонопольного законодавства; справи про захист прав споживачів; справи про регулювання цін.

5. Справи, пов'язані з охороною навколишнього середовища: оскарження рішень щодо видачі дозволів на викиди забруднюючих речовин; справи про незаконну вирубку лісів; справи про забруднення водних ресурсів.

Адміністративна реформа судової системи Сполучених Штатів, що розпочалася в післявоєнний період, спричинила кардинальні зміни в організації судової діяльності. Вона полягала у створенні спеціалізованих адміністративних органів та запровадженні професійного менеджменту в судовій сфері. Ці процеси відбувалися паралельно з загальною тенденцією до модернізації адміністративного та соціального управління в країні.

Загалом серед особливостей адміністративного судочинства в Сполучених Штатах Америки слід виокремити наступні положення:

- спеціалізовані судові інституції: існують спеціалізовані адміністративні інституції, які розглядають певні категорії справ (наприклад, суди з питань соціального забезпечення, імміграційні суди);

- стандарти доказування: у адміністративних справах можуть застосовуватися інші стандарти доказування, ніж у цивільних справах;

- процедури оскарження: існують юридично визначені процедури оскарження рішень адміністративних органів у судовому порядку;

- роль адміністративних агентств: адміністративні агентства часто беруть участь у судових процесах, надаючи інформацію та аргументи на підтримку своїх рішень.

Застосування різних методів і підходів до організації судової системи, як це відбувається в Сполучених Штатах, може позитивно вплинути на ставлення українського суспільства до судів, сприяючи підвищенню їхньої ролі та авторитету в суспільстві.

Таким чином, хоча реформа української судової системи передбачає імплементацію зарубіжного досвіду, зокрема американського, цей процес не є повним копіюванням.

Не можна оминати увагою і той факт, що Хартія основоположних прав Європейського Союзу вимагає від усіх країн-членів забезпечення права на належне урядування, яке включає в себе наявність чітко визначених приписів про адміністративну процедуру. Причиною прийняття Закону про адміністративну процедуру в Сполучених Штатах стала незадоволеність роботою судів у справах, пов'язаних з оскарженням рішень органів виконавчої влади. Критики вказували на те, що суди загальної юрисдикції не мають достатніх знань у сфері публічного права для забезпечення якісного розгляду таких справ. Це призвело до обмеження судового контролю та необхідності створення спеціального законодавства, яке б регулювало порядок розгляду адміністративних справ.

Що стосується зарубіжного досвіду, то в багатьох країнах світу вже давно існує законодавство у сфері адміністративної процедури. Наприклад, у Грузії є Загальний адміністративний кодекс, прийнятий у 1999 році, в Азербайджані – Закон «Про адміністративне провадження», у США – Федеральний Закон «Про адміністративну процедуру США», прийнятий 11.06.1946, у ФРН – Закон про адміністративну процедуру, в Польщі – Кодекс адміністративного провадження.

Крім того, низку положень щодо адміністративних процедур закріплено і у загальноєвропейських актах, таких як: Резолюція Комітету міністрів Ради Європи 77 (31) про захист особи відносно актів адміністративних органів (від 28.09.1977), Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (80)2 щодо здійснення дискреційних повноважень адміністративними органами (від 11.03.1980) та Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (87) 16

щодо адміністративних процедур, які зачіпають велику кількість осіб (від 17.09.1987).

З середини грудня 2023 року в Україні діє Закон «Про адміністративну процедуру» [270], який повинен був кардинально змінити підхід до взаємодії громадян та бізнесу з органами влади. Цей закон вперше в нашій країні встановлює єдині правила для всіх адміністративних процедур, забезпечуючи більшу прозорість та ефективність у роботі державних органів. Новий закон детально регламентує всі етапи адміністративного процесу: від подання заяви до виконання рішення та встановлює чіткі строки розгляду справ, визначає порядок оскарження та забезпечує прозорість прийняття рішень.

Найбільш відчутні зміни від нового закону очікуються у сферах соціального захисту, податкової служби та правоохоронних органів. Особливо це стосується процедур, пов'язаних з призначенням субсидій, пенсій, а також розгляду податкових спорів. Наприклад, бізнес більше не стикатиметься з проблемами необґрунтованого блокування податкових накладних, оскільки податкова служба буде зобов'язана детально пояснювати причини своїх рішень. Незважаючи на наявність процедури оскарження, якщо рішення про розгляд скарги не впливає на конкретні права платника податків, виникає питання про її ефективність. Навіть якщо таке рішення буде скасовано судом, це не обов'язково призведе до відновлення порушених прав, оскільки первинне рішення залишається чинним. Таким чином, платник податків може опинитися в ситуації, коли формально він має право на оскарження, але фактично не може захистити свої інтереси.

Практика свідчить про низьку ефективність адміністративного оскарження, скарги часто залишаються без задоволення, особливо якщо вони спрямовані проти рішень безпосереднього керівника. Це пов'язано з тим, що не всі органи влади мають механізм самоперевірки, а також з можливістю суб'єктивної оцінки ситуації. В таких випадках звернення до суду з адміністративним позовом є більш ефективним способом захисту прав.

Разом з тим, слід зазначити, що більше ніж через рік після набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX, застосування його положень як і в адміністративних процедурах з боку суб'єктів владних повноважень, так і під час звернення фізичних та юридичних осіб із адміністративними позовами залишається на вкрай низькому рівні. Водночас, необхідно звернути увагу, що положення Закону «Про адміністративну процедуру» активно використовуються органами судової влади під час розгляду і вирішення адміністративних справ, зокрема Верховним Судом у постановках від 22.11.2024 в справі № 520/34082/23, від 04.12.2024 у справі № 805/1516/16-а, від 26.11.2024 у справі № 817/1050/18, від 26.11.2024 у справі № 817/1050/18.

Відзначимо, що адміністративне судочинство в Сполучених Штатах Америки та Україні має як спільні риси (наприклад, захист прав громадян від незаконних дій адміністративних органів), так і значні відмінності, зумовлені різними правовими системами, історичним розвитком та особливостями державного устрою.

Серед основних відмінностей слід вказати такі:

1. Структура судової системи:

– Сполучені Штати Америки: мають федеральну структуру, де адміністративні справи можуть розглядатися як у федеральних судах, так і в судах штатів. Кожен штат має свою власну систему адміністративних судів, що може призводити до різноманітності процедур і правил;

– Україна: має єдину централізовану систему адміністративних судів, яка діє на всій території країни.

2. Спеціалізація суддів:

– Сполучені Штати Америки: часто судді, які розглядають адміністративні справи, мають певну спеціалізацію в конкретних галузях адміністративного права. Це забезпечує більш глибоке розуміння специфіки спорів;

– Україна: в Україні діють адміністративні суди, що є складовою системи судоустрою.

3. Процесуальні особливості:

– Сполучені Штати Америки: процесуальні норми адміністративного судочинства в США, як правило, формалізуються не тільки в законодавстві, але й нормах загального права;

– Україна: процесуальні норми адміністративного судочинства в Україні також детально регламентовані, але приписами законодавства.

4. Захист прав і свобод:

– Сполучені Штати Америки: сильна традиція захисту прав і свобод індивіда, що відображається в численних судових прецедентах і законодавчих актах;

– Україна: захист прав і свобод індивіда є конституційним принципом, але його реалізація може бути ускладнена різними факторами, на що вказують різні статистичні дані. Наприклад, кількість скарг, що подаються до Європейського суду з прав людини [482]; індекс демократії [491]; індекс верховенства права [486] та ін.

Узагальнюючи наукову правничу літературу за предметом нашого дослідження, слід вказати, що факторами означених відмінностей виступають наступні:

– історичний розвиток (правові системи Сполучених Штатів та України розвивалися в різних історичних умовах, що вплинуло на формування їхніх особливостей);

– політичний устрій (федеративна структура Сполучених Штатів та унітарна структура України обумовлюють різний розподіл повноважень між центром і регіонами);

– правові традиції (система загального права Сполучених Штатів і континентальна правова система України мають різні підходи до тлумачення права і застосування правових норм.

Відзначимо, що у попередньому розділі роботи ми згадували доктрину *actio popularis*. Вкажемо, що правова система Сполучених Штатів Америки відзначається обмеженим застосуванням доктрини *actio popularis*, яка надає право будь-якій особі звертатися до суду з метою захисту публічних інтересів без необхідності доводити порушення своїх особистих прав.

У Сполучених Штатах ця доктрина здебільшого не використовується через принцип *locus standi*, який є одним із ключових елементів американського судочинства [209, с. 537].

Принцип *locus standi* передбачає, що позивач має довести наявність конкретного і реального інтересу в справі та особистого правового обмеження, викликаного діями відповідача. Це означає, що лише особи, які можуть підтвердити реальну шкоду або загрозу порушення їхніх прав, мають доступ до судового захисту. Такий підхід відрізняється від більш вільного трактування права на судовий захист, характерного для систем, де доктрина *actio popularis* є визнаною (як у деяких європейських країнах).

У рішенні *Lujan v. Defenders of Wildlife* (1992) Верховний Суд Сполучених Штатів чітко зазначив, що особа, яка звертається до суду, повинна довести три елементи: наявність конкретної шкоди, причинний зв'язок між шкодою та діями відповідача, а також можливість виправити порушення через судові рішення. Така вимога обмежує доступ до суду для справ, які не мають чіткого особистого інтересу позивача, тим самим зужуючи можливості для судового захисту публічних інтересів у США [466].

За словами Лілі Хеннінг з *Legal Times*, останнє рішення суду, яке викликало суперечки серед правників та науковців, встановило новий, більш високий стандарт для подачі позовів. Відповідно до цього рішення, позивачі тепер зобов'язані довести, що зазнали конкретної, відчутної шкоди внаслідок дій державних органів, а не просто припускати, що така шкода може виникнути в майбутньому. Це, безперечно, ускладнить оскарження дій держави для тих, хто не постраждав від них безпосередньо [467].

Окрім цього, принцип обмеження *actio popularis* в США забезпечує більш чіткий розподіл повноважень між гілками влади, залишаючи вирішення багатьох питань публічного інтересу законодавчій та виконавчій владі. Такий підхід захищає суди від надмірного втручання в публічні справи та зосереджує їхню увагу на вирішенні справ, які мають безпосередній вплив на права та інтереси конкретних осіб.

Окрім Сполученого Королівства та Сполучених Штатів, система загального права поширюється на низку інших держав, зокрема Канаду, Нову Зеландію та Австралію. Ці країни історично перейняли основи загального права від Великої Британії, що було зумовлено їхнім колоніальним минулим. Однак із часом кожна з них розвинула власні правові особливості та адаптувала загальне право до національних потреб і особливостей.

Канада перейняла британську систему загального права, але водночас її правова система є своєрідною змішаною моделлю, адже в провінції Квебек діє цивільно-правова система на основі французького права. У Канаді принципи загального права активно використовуються у прецедентному праві, що особливо важливо для Верховного суду Канади. Однак Канада також має Хартію прав і свобод, яка забезпечує контроль за конституційністю законів і суттєво впливає на судові рішення.

Нова Зеландія також успадкувала загальне право від Великої Британії. Водночас ця країна прагне враховувати інтереси корінного населення маорі, що відображається в її законодавстві та судовій практиці. Договір Вайтангі (1840), укладений між британською короною та маорі, є важливим елементом новозеландської правової системи, що надає корінному населенню окремі права та визнання. Це збагачує новозеландське загальне право, надаючи йому особливої юридичної та культурної гнучкості.

Австралія запровадила загальне право після колонізації Британією, і сьогодні австралійська правова система ґрунтується на прецедентах та принципах загального права. Проте Австралія внесла у свою систему численні зміни, які враховують специфіку національного розвитку. Конституція Австралії обмежує суди в їхніх повноваженнях щодо конституційного контролю, зосереджуючи увагу на розподілі компетенцій між штатами та федеральним урядом. Це створює гнучкість у розвитку загального права в кожному штаті.

Отже, ці країни формально входять до системи загального права, але кожна з них має унікальні елементи, що дозволяють адаптувати традиційні принципи загального права

до національного законодавства, культури та потреб їхнього суспільства.

З огляду на те, що правова система Канади базується на англійському загальному праві, а не на європейських правових традиціях, варто детальніше розглянути особливості адміністративного судочинства в цій країні.

Основою канадської правової системи є принцип прецедентного права, тобто рішення вищих судів є обов'язковими для нижчих інстанцій. Ця система, яка сформувалася під впливом англійського права, зберігає свою самостійність і єдність завдяки Верховному суду Канади та вищим судам провінцій, які встановлюють правові норми для всіх судових органів нижчого рівня. Завдяки адаптації англійського загального права, яке було поширене в Канаді, рішення британських судів, ухвалені в минулому, стали невід'ємною частиною канадської правової системи. Проте, лише з 1982 року Канада отримала можливість самостійно створювати закони. Було сформовано двопалатний парламент, який наділений широкими повноваженнями, зокрема правом законотворчості.

До 1982 року всі закони для Канади приймав британський парламент. Однак, з прийняттям Конституційного акту 1982 року, Канада отримала повну законодавчу незалежність. Це означало, що британські закони більше не мали сили на території Канади. Відтоді основними джерелами права в країні стали федеральні та провінційні закони, правила справедливості та судові прецеденти, що походять з англійського загального права. Ця зміна дозволила Канаді розробити власну правову систему та посилити судовий контроль над діями уряду.

Незважаючи на значний вплив англійського загального права, яке було основою для розвитку австралійської правової системи, з середини ХХ століття австралійське право стало самостійною правовою системою. Хоча історичні зв'язки з британським правом залишаються сильними, австралійські суди мають власну юрисдикцію і право тлумачити закони. Хоча Австралія має власну, незалежну правову систему, австралійські судді

часто посилаються на прецеденти іноземних судів, особливо британських, при ухваленні рішень.

Система прецедентів в Австралії побудована таким чином, що рішення Верховного суду та вищих судів штатів і територій мають юридичну силу і є обов'язковими для судів нижчих інстанцій. Це означає, що суди нижчих інстанцій повинні керуватися цими рішеннями при розгляді подібних справ. Таким чином, забезпечується послідовність судової практики в країні.

Хоча рішення Верховного суду є обов'язковими для всіх інших судів, сам Верховний суд не вважається пов'язаним своїми попередніми рішеннями. Натомість суди нижчих інстанцій зобов'язані дотримуватися як рішень Верховного суду, так і рішень вищих судів штатів. Паралельно з цим, австралійське законодавство передбачає механізм оскарження дій державних службовців, що має певні спільні риси з українським адміністративним процесуальним законодавством.

І Австралія, і Нова Зеландія протягом колоніального періоду знаходилися під юрисдикцією британського права. Навіть після здобуття незалежності у 1947 році Нова Зеландія продовжувала застосовувати британські закони, доки вони не були спеціально скасовані. Лише з часом новозеландський парламент почав поступово замінювати британські закони власним законодавством. Незважаючи на значний вплив британського загального права, новозеландська правова система збагатилася власними судовими прецедентами, зокрема рішеннями Верховного суду Нової Зеландії. Ці рішення є обов'язковими для всіх судів нижчих інстанцій і відіграють ключову роль у формуванні новозеландського права.

Законодавство Нової Зеландії відзначається логічною структурою та цілеспрямованістю. Воно охоплює широкий спектр правових відносин, зокрема цивільне та адміністративне право, забезпечуючи чітке регулювання суспільних процесів. На вершині судової системи країни знаходяться Апеляційний суд та Верховний суд, які відіграють ключову роль у тлумаченні та застосуванні законів. Апеляційний суд, як верхівка судової системи, спеціалізується на розгляді оскаржень на рішення

нижчих інстанцій, зокрема Верховного суду, адміністративних судів та арбітражів. Таким чином, саме в Апеляційному суді вирішуються найскладніші спори, особливо ті, що виникають між громадянами та державними органами. Справи з державними органами мають найвищий пріоритет і не розглядаються на першій інстанції, тобто в мирових судах [462].

Для вдосконалення системи адміністративної юстиції України на основі досвіду країн загального права можна запозичити низку основних аспектів.

1. Щодо превалюючого джерела права у державах загального права. Судові рішення в системах загального права є не просто результатом розгляду конкретної справи, а й формують правові норми, якими керуються суди при розгляді наступних справ.

В умовах судово-правової реформи та європейської інтеграції судовий прецедент як джерело права набув особливої значущості в Україні, ставши необхідною складовою уніфікації судової практики та забезпечення правової визначеності. Зокрема, підписання та ратифікація Європейської конвенції з прав людини, а також прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» надали українським судам законодавчу базу для використання рішень Європейського суду з прав людини як зразків для вирішення аналогічних справ у національному судочинстві.

У свою чергу, практика страсбурзького суду не лише забезпечує універсальні стандарти у питаннях прав людини, а й сприяє формуванню в українській правовій системі елементів прецедентного права, які зобов'язують національні суди орієнтуватися на правові позиції страсбурзького суду. Таке поступове запровадження судового прецеденту сприяє стандартизації судових рішень, підвищує якість правозастосування та зміцнює довіру громадян до судової системи, наближаючи Україну до правових стандартів європейських держав. Таким чином, можна говорити про трансформацію судової практики, що дедалі більше орієнтується на використання прецедентів як гарантії рівності перед законом та стабільності правопорядку.

Фактом визнання судового прецеденту як джерела права в Україні є не лише численні рішення вищих судових інстанцій, а й законодавче закріплення таких понять як «зразкова справа» та «типова справа» в Кодексі адміністративного судочинства. Ці нововведення свідчать про прагнення українського законодавства до впровадження європейських стандартів у сфері правосуддя.

Визнання можливості Верховного Суду формувати судовий прецедент є фактором розвитку України як правової держави. Це призводить до зміни розуміння права в суспільстві, оскільки судові рішення у зразкових справах стають об'єктивним джерелом правової інформації. Ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» прямо передбачає обов'язковість для всіх судів враховувати висновки Верховного Суду щодо застосування норм права. Ця норма закріплює принцип єдності правозастосовчої практики та сприяє формуванню сталої судової системи [288].

Відповідно до Кодексу адміністративного судочинства, Верховний Суд має право розглядати зразкові справи як суд першої інстанції [115]. Правові висновки, сформульовані у таких справах, є обов'язковими для інших судів при розгляді аналогічних спорів. Це означає, що рішення Верховного Суду в зразкових справах набувають ознак судового прецеденту, хоча цей термін прямо в законі не закріплений.

В українській юридичній науці тривають дискусії щодо доцільності визнання судових рішень прецедентами. Частина науковців обстоює думку про те, що судова влада має обмежуватися лише застосуванням чинного законодавства, а не формуванням нових правових норм. Інші ж науковці вважають, що поступовий перехід до прецедентної системи є необхідним для розвитку українського права. Проте, окремі дослідники висловлюють застереження щодо недоцільності впровадження прецедентного права в Україні на даному етапі через низький рівень довіри до судової системи.

Додамо, що для повноцінного функціонування системи прецедентного права в Україні важливим є подальше вдосконалення

законодавчого регулювання, яке б закріпило механізми застосування судових прецедентів на національному рівні. Необхідним є й розвиток інституцій, що забезпечуватимуть систематизацію та поширення прецедентної практики, що дасть змогу досягти послідовності у вирішенні аналогічних справ і підвищити рівень прогнозованості судових рішень.

Узагальнюючи зазначене, вважаємо за доцільне вказати наступний шлях удосконалення правової певності та послідовності судової практики. З метою уникнення розбіжностей у судовій практиці та забезпечення її єдності необхідно відновити практику прийняття постанов Пленуму Верховного Суду. Досвід минулих років довів, що постанови Пленуму є стабільним джерелом правових позицій, які можуть успішно застосовуватися протягом тривалого часу. Незважаючи на оперативність рішень Об'єднаних палат та Великої палати, постанови Пленуму більш ефективно забезпечують стабільність правозастосовної практики та допомагають уникнути суперечливих тлумачень.

Для вдосконалення правової системи України в аспекті використання судового прецеденту як джерела права слід врахувати кілька додаткових рекомендацій, що допоможуть посилити його застосування та правову визначеність:

1) запровадження офіційної бази прецедентної практики. Це завдання передбачає створення централізованої та доступної платформи для систематизації судових рішень, що матимуть прецедентну цінність. Ця база має включати рішення Верховного Суду та прецеденти Європейського суду з прав людини, що можуть впливати на національну правозастосовчу практику, а також мати функції пошуку й аналітики.

У цьому контексті відзначимо відносно нещодавнє створення сайту щодо правових позицій Верховного Суду [5], однак, доцільно удосконалити його змістовну і функціональну складові, зважаючи на вказані нами положення;

2) стандарти та критерії для застосування прецедентів. Чіткі правила щодо того, які саме рішення можуть вважатися прецедентними, і коли їх слід застосовувати обов'язково, забезпечать

єдність правозастосування та полегшать адаптацію суддів до роботи з прецедентами;

3) навчання та підвищення кваліфікації суддів. Розробка навчальних програм для суддів та юристів, що фокусуються на принципах прецедентного права, надасть змогу формувати професійні навички аналізу прецедентів та їхнього застосування у різних категоріях справ;

4) законодавче закріплення принципу *stare decisis*. Визначення обов'язковості слідування прецедентам вищих судових інстанцій дозволить закріпити на рівні закону стабільність судової практики, зробить її більш передбачуваною для громадян та учасників процесу;

5) посилення ролі юридичної науки у тлумаченні прецедентів. Заохочення наукових досліджень щодо аналізу рішень Верховного Суду та прецедентів Європейського суду з прав людини може допомогти глибше осмислити підходи, що формуються в судовій практиці. Це сприятиме обґрунтованим змінам у правозастосуванні та забезпечить наукову підтримку реформ;

6) вдосконалення нормотворчої діяльності Верховного Суду. Зміцнення ролі Пленуму Верховного Суду шляхом регулярного прийняття постанов, які б забезпечували інтерпретацію законодавства та вирішення правових колізій, дозволить забезпечити стабільність правової позиції судової системи та запобігти можливим розбіжностям у судовій практиці;

7) оцінка впливу прецедентів на законодавчу політику. Впровадження механізму аналізу впливу важливих прецедентних рішень на національне законодавство допоможе уряду визначати законодавчі прогалини та, при потребі, ініціювати зміни до законів, враховуючи нові прецедентні стандарти.

Запровадження цих заходів може допомогти не лише в удосконаленні застосування прецедентів, а й у створенні системи правової стабільності та забезпеченні однакових підходів до вирішення подібних справ, підвищуючи рівень довіри суспільства до судової влади.

2. Щодо системи трибуналів. Британська модель трибуналів, де існує окремий механізм для розгляду адміністративних спорів, може бути корисною для України. Трибунали дозволяють оперативно та професійно розглядати вузькоспеціалізовані справи без залучення судів системи судоустрою, що знижує навантаження на судову систему та дозволяє певною мірою подолати проблему нестачі суддів.

Серед іншого наявність таких спеціалізованих трибуналів дозволяє подолати і питання судової підвідомчості. Наявність спеціалізованих трибуналів у системі загального права, орієнтованих на вирішення адміністративних спорів, є важливим аспектом удосконалення судової системи. Зокрема, такі трибунали сприяють розв'язанню проблеми судової підвідомчості, забезпечуючи чіткий розподіл компетенції щодо розгляду адміністративних справ. Це зменшує можливість суперечностей у визначенні, до якого саме суду належить вирішення конкретного спору чи правового питання, що є вкрай важливим у контексті прав людини. Адже неоднозначність у цьому питанні може порушувати право на доступ до незалежного та неупередженого суду, здатного розглянути справу в розумний строк, що є фундаментальним елементом справедливого правосуддя. Спеціалізація трибуналів також підвищує якість судових рішень у адміністративних справах, сприяючи більш ефективному та професійному вирішенню складних правових питань у сфері публічного права.

Натомість в українській правовій системі функціонують адміністративні суди. Створення такої системи було вимогою міжнародних партнерів, оскільки саме адміністративні суди покликані захищати права громадян від можливого свавілля влади, забезпечуючи контроль за дотриманням законності у відносинах між державою та її громадянами.

Але в аспекті проблеми нестачі суддів в Україні не можемо не навести статистичні дані, які вказують на вказану проблему недостатньої кількості суддів. «8 травня 2024 року Президент підписав 24 укази про призначення 114 суддів, а 4 липня 2024 року – ще 38 указів щодо 215 суддів [284]. Однак, за даними Вищої

кваліфікаційної комісії суддів України, станом на 31 липня 2024 року в місцевих судах України було заповнено 3776 суддівських посад із загальної кількості 5031. Це означає, що на той час в українських місцевих судах було вакантним 1258 посад, що становить близько 25 % від загальної кількості [193]. Війна суттєво вплинула на організацію судочинства, спектр розглядуваних судових справ значно розширився, включаючи військові злочини, компенсації за втрачене майно та інші питання, пов'язані з воєнним станом.

Необхідність створення ефективної системи адміністративного судочинства в Україні обумовлена також прагненням країни відповідати європейським стандартам правосуддя. Європейський правовий простір передбачає чітко визначені механізми судового захисту прав і свобод осіб, що виступають запобіжниками зловживання владою та порушенням прав людини. Згідно з принципами Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, кожен має право на справедливий судовий розгляд, особливо коли йдеться про оскарження рішень органів влади.

Тому реформування судової системи в Україні відповідно до міжнародних стандартів є логічним кроком, що сприяє зближенню з європейським правовим простором. Адміністративні суди забезпечують не лише справедливий розгляд адміністративних спорів, але й створюють дієвий механізм для реалізації державної відповідальності перед громадянами, що є ключовим для побудови довіри суспільства до державних інституцій. Водночас це сприяє формуванню нових стандартів державного управління, де повага до прав людини виступає одним із основних принципів діяльності держави.

Додамо, що у жовтні 2024 року виконавча рада Міжнародного валютного фонду схвалила новий транш фінансування для України, підкресливши важливість подальшого проведення реформ. Серед ключових вимог – прийняття закону про створення Вищого суду з публічно-правових спорів. Цей суд відіграватиме ключову роль у забезпеченні ефективного захисту прав

громадян у спорах з державними органами та сприятиме зміцненню верховенства права в Україні. Для забезпечення високого рівня незалежності та професійності суддів Вищого суду з публічно-правових спорів передбачається конкурсний відбір за аналогією з процедурою відбору суддів Вищого антикорупційного суду. Такий підхід дозволить залучити найкращих фахівців та уникнути будь-яких спроб політичного впливу на судовий процес. Цей суд з публічно-правових спорів не повинен повторювати досвід свого попередника – Вищого адміністративного суду. За задумом міжнародних партнерів, Вищий суд з публічно-правових спорів зосередиться на розгляді справ щодо оскарження дій таких ключових державних органів, як Національний банк, Національне антикорупційне бюро та Національне агентство з питань запобігання корупції [350].

У цьому аспекті згадаємо, що за даними офіційного веб-порталу Президента України «Офіс Президента готує проєкт Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства» [199].

Ще один аспект, який потребує висвітлення в межах окресленого питання – це кваліфікаційні вимоги до суддів. Безумовно, що наявність окремих адміністративних судів є важливим кроком до ефективності розв'язання публічно-правових спорів, однак слід вказати наступне. Забезпечення адміністративних судів висококваліфікованими кадрами є важливим для ефективного виконання судової функції та реалізації права на справедливий суд, зокрема у сфері розгляду адміністративних спорів. Одним із ключових кроків до досягнення цієї мети є вдосконалення системи підготовки суддів у правничих закладах вищої освіти, що передбачає створення спеціалізованих програм, спрямованих на поглиблення знань та навичок саме в галузі адміністративного права та адміністративного судочинства.

Систематизація майбутніх посад у адміністративних судах може слугувати орієнтиром для розробки освітніх програм, які б максимально відповідали вимогам сучасного правосуддя. Наприклад, можна запровадити спеціалізовані курси,

що охоплюють глибокий аналіз процедур адміністративного процесу, практичні аспекти розгляду справ адміністративного характеру, етику суддівської діяльності та розвиток критичного мислення у правовій сфері. Важливо також розробити критерії, які б дозволили ефективно оцінювати рівень професійної підготовки майбутніх суддів ще на етапі навчання, забезпечуючи цим мінімізацію практичних труднощів при реалізації правосуддя на адміністративних посадах.

3. Щодо досудового оскарження. Вище ми не акцентували увагу, однак, слід вказати, що у Британії перед зверненням до суду особа зобов'язана вичерпати всі адміністративні засоби захисту. Запровадження обов'язкового досудового оскарження в Україні допомогло б зменшити навантаження на суди, сприяло б ефективному розгляду спорів на рівні адміністративних органів та підвищило б ефективність судового контролю.

Окрім розгляду публічно-правових спорів, адміністративні суди можуть сприяти ефективному примиренню сторін, що зменшує конфліктність процесу і дозволяє сторонам досягти оптимальних рішень. Альтернативні способи вирішення спорів, такі як переговори, укладення мирової угоди та медіація, дозволяють сторонам знайти рішення, враховуючи їхні інтереси, а не лише застосування норм права.

Досвід Сполучених Штатів Америки показує, що альтернативні методи широко застосовуються у податкових, будівельних спорах, а також у випадках надання соціальних пільг. Залучення медіатора, який виступає нейтральним посередником, сприяє розширенню можливостей судів у залагодженні спорів. У таких випадках адміністративний суд не лише вирішує спір, але й допомагає сторонам самостійно прийти до згоди. Медіація зокрема забезпечує конфіденційність, економію часу та фінансів, що є цінними перевагами в адміністративному судочинстві.

У Сполучених Штатах існує розвинена інфраструктура медіаційних центрів та арбітражних установ; американське суспільство традиційно орієнтоване на вирішення конфліктів шляхом переговорів; законодавство держави сприяє використанню

альтернативних способів вирішення спорів, зокрема, передбачає обов'язковість досудового врегулювання спорів у певних категоріях справ. Активне використання медіації та інших альтернативних способів вирішення спорів допомагає зменшити навантаження на судову систему.

Впровадження подібних практик в Україні може підвищити ефективність адміністративних судів, особливо у справах, де сторони мають спільний інтерес у швидкому вирішенні питання без складного судового процесу.

Дискусія щодо впровадження медіації в національний механізм захисту прав в Україні зосереджена на двох основних концепціях. Перша концепція передбачає включення медіації як невід'ємної частини судового процесу. Прихильники другої концепції пропонують розглядати медіацію як самостійний засіб вирішення спорів, аналогічно третейському розгляду, який може як передувати судовому провадженню, так і функціонувати паралельно з ним [6; 54; 67; 136]. Медіація, як ефективний інструмент вирішення спорів, може значно покращити роботу української правової системи. Проте, існує думка, що судді, виконуючи свої обов'язки, не повинні одночасно виконувати функції медіатора, оскільки це може призвести до порушення принципів судочинства.

Інститут медіації в Україні є відносно новим (хоча система медіації, включно з підготовкою медіації, асоціаціями медіаторів створена значно раніше, лише нещодавно медіація як явище отримала належне законодавче регулювання; Медіація активно впроваджується українську правову систему, і нинішній етап її функціонування доцільно розглядати як один з перших етапів розвитку медіації як законодавчо визначеного досудового інституту врегулювання спорів). Законом «Про медіацію» [280] 2021 року він був закріплений на законодавчому рівні, отримавши чітке визначення та регулювання. Нормативне закріплення медіації в українському законодавстві забезпечує її інтеграцію в цивільний, господарський та адміністративний процеси. Зокрема, Цивільний процесуальний кодекс [375], Господарський процесуальний кодекс [53] та Кодекс

адміністративного судочинства [115] України передбачають обов'язок судів з'ясовувати бажання сторін щодо проведення медіації на різних стадіях судового розгляду. У разі згоди сторін суд зобов'язаний зупинити провадження. Крім того, закони детально регулюють такі аспекти медіації, як статус медіатора, конфіденційність інформації, отриманої під час медіації, та вплив медіації на процесуальні строки.

Відзначимо і про передбачення у законодавстві заохочувальних норм щодо сторін для обрання медіації як засобу вирішення спору. Так, згідно із Законом «Про судовий збір», у разі досягнення мирової угоди під час медіації позивачу повертається значна частина сплаченого судового збору [286]. Такий підхід стимулює сторони до використання медіації як ефективного інструменту вирішення спорів.

За даними, наведеними на веб-сайті судової влади, згідно з результатами опитування, проведеного у 2020–2021 роках у Бельгії, Італії та Франції, медіація виявилася вкрай ефективною у вирішенні більшості спорів, зокрема сімейних та споживчих. 75–85 % таких справ завершилися успішно завдяки застосуванню процедури медіації. Європейський Союз, розуміючи необхідність ефективного вирішення міжнародних споживчих спорів, прийняв Директиву 2013/11/ЄС, яка стимулює використання альтернативних методів вирішення спорів, зокрема медіації. Актуальність медіації підтвердилася під час пандемії COVID-19, коли вона стала популярним інструментом для вирішення спорів, пов'язаних зі скасуванням туристичних подорожей. Цей приклад демонструє гнучкість медіації та її здатність адаптуватися до нових викликів [179].

Відзначимо, що протягом 2024 року суди України неодноразово розглядали питання про зупинення або поновлення судових проваджень у зв'язку з проведенням медіації, про що свідчать дані Єдиного державного реєстру судових рішень. При цьому переважна більшість таких справ стосувалася регулювання сімейних відносин, визначення місця проживання дитини, а також спорів, що виникали з договірних зобов'язань. Медіація

у податкових та військових справах застосовується нечасто, проте суди схвалюють такі ініціативи, якщо сторони досягають взаємної згоди.

Згідно із законодавством для зупинення судового провадження з метою проведення медіації сторони повинні надати докази звернення до медіатора та укладення договору про проведення медіації. Відсутність таких доказів може стати підставою для відмови суду в задоволенні відповідного клопотання. Так, суд у справі № 638/14559/19 не задовольнив клопотання про зупинення провадження у справі через ненадання «будь-яких доказів звернення до медіатора, зокрема, договору про проведення медіації» [370].

Згідно із законом, медіація можлива лише за взаємною згодою сторін. Тому, якщо одна зі сторін виступає проти проведення медіації, суди, як правило, відмовляють у задоволенні відповідного клопотання [355; 357; 360; 368]. Такий підхід обумовлений принципами добровільності та самовизначення сторін, закріпленими в Законі «Про медіацію».

Відзначимо, що ефективність медіації тісно пов'язана з предметом спору. Так, у сімейних спорах, особливо тих, що стосуються дітей, медіація досить поширена завдяки своїй здатності враховувати емоційну складову конфлікту та мінімізувати його негативний вплив на учасників.

Дослідження судової практики 2024 року демонструє ефективність медіації у вирішенні господарських та цивільних спорів (наприклад, справи № 910/20186/21 [369], № 752/7412/21 [356]). Проте, у адміністративних справах успішне завершення процедури медіації є менш поширеним явищем.

Аналіз судової практики за податковими спорами (справи № 280/3025/24 [364], № 160/5337/22 [359], № 160/2394/23 [358]) показує, що навіть після зупинення провадження для проведення медіації, сторони не завжди досягають компромісу. У таких випадках судове провадження відновлюється, і суд ухвалює рішення по суті спору.

Справа № 280/10036/23 демонструє надмірне використання інституту зупинення провадження для примирення (суд шість

разів зупиняв провадження для надання часу на примирення) [361; 362; 363; 365–367], що може свідчити про зловживання процесуальними правами.

Означені положення були предметом розгляду Верховного Суду. Так, згадаємо постанови у справах № 813/5256/13-а [232], № 810/101/16 [227], № 826/4114/18 [223], № 810/1652/16 [236], № 640/6528/19 [230].

Підсумовуючи, слід зазначити, що у випадках, коли сторони вважають медіацію недоцільною, вони, як правило, не надають згоди на її проведення. Така ситуація часто спостерігається в адміністративному судочинстві, де учасники спору можуть розглядати медіацію як зайву процедуру, яка не сприятиме досягненню бажаного правового результату. Зокрема, у справах, що стосуються публічних інтересів або складних питань законодавчого тлумачення, сторони можуть бути зацікавлені у конкретному юридичному рішенні суду, а не у пошуку компромісу.

У тих випадках, коли медіація все ж таки проводиться, сторони часто демонструють недостатню готовність вирішувати справу мирним шляхом. Це може бути обумовлено тим, що в адміністративних спорах зазвичай беруть участь представники державних органів, для яких компромісне вирішення справи може здаватися втратою принципової позиції чи невідповідністю законодавчим вимогам. Крім того, обмеженість повноважень державних посадовців у переговорах може ускладнити процес узгодження взаємоприйнятних умов для обох сторін.

Для підвищення готовності сторін до медіації варто розглянути варіанти вдосконалення законодавчої бази щодо обов'язкових консультацій з можливістю укладення мирової угоди, а також надати сторонам розширену інформацію про переваги мирного врегулювання спору на початкових етапах судового розгляду. Це дозволить сторонам, навіть в адміністративних спорах, зважати на можливість позитивного вирішення справи через примирення, що сприятиме розвитку культури альтернативного вирішення спорів в Україні.

Отже, запровадження описаних елементів сприятиме підвищенню ефективності адміністративного судочинства в Україні, наближенню до європейських стандартів та забезпеченню справедливого й швидкого розгляду справ.

Таким чином, кожна країна має свою унікальну правову систему, сформовану під впливом історичних, культурних та соціальних факторів. Тому не існує універсальної правової моделі, яка б ідеально підходила для всіх. Дослідження зарубіжного досвіду дозволяє нам краще зрозуміти особливості нашої правової системи та запозичити найкращі практики. Зокрема, вивчення доктрин адміністративного судочинства інших країн може сприяти розвитку українського законодавства і навіть зробити його взірцем для наслідування.

3.2. Доктрини і принципи у сфері адміністративного судочинства Європейського суду з прав людини та напрями його імплементації в національне право

У цій частині дослідження ми приділимо увагу практиці Європейського суду з прав людини, зважаючи на її прецедентний характер. Практика цього суду становить особливий інтерес для адміністративного судочинства, адже створює стандарти правозастосування, зокрема у питаннях правової визначеності, пропорційності та обґрунтованості рішень органів державної влади. Незважаючи на те, що у вітчизняній науковій літературі існують різні підходи до оцінки правової природи практики Європейського суду з прав людини, сам факт її прецедентного характеру залишається незаперечним [87; 96; 107; 137; 175]. Він проявляється в тому, що рішення страсбурзького суду впливають на формування загальних стандартів у сфері захисту прав людини.

Аналіз цієї практики дозволяє краще зрозуміти принципи, які ця судова інституція Ради Європи застосовує у своїх рішеннях, і дає змогу національним судам використовувати

їх як орієнтири. Це, у свою чергу, сприяє розвитку єдиної правозастосовної практики в національних судових системах та забезпеченню узгодженості судових рішень із європейськими стандартами. Також прецедентний характер практики Європейського суду з прав людини стає інструментом для обмеження свавілля з боку державних органів і підвищення рівня захищеності прав особи. Таким чином, дослідження прецедентної практики цього суду є необхідним елементом для вдосконалення національного адміністративного судочинства.

Додамо, що практика цього суду забезпечує належний захист прав людини та впливає на розвиток принципів верховенства права, правової визначеності, забезпечення справедливого судового розгляду, особливо в адміністративних спорах, де зазвичай порушуються права осіб у відносинах із владою. Системний аналіз правових доктрин і прецедентів Європейського суду з прав людини дає змогу забезпечити єдність правозастосування, підвищує рівень правового захисту та сприяє гармонізації українського адміністративного судочинства із європейськими стандартами. Це має особливо важливе значення в умовах переходу до стандартів функціонування судів в умовах демократичних держав.

Визначаючи авторське поняття судової доктрини, вважаємо, що судова доктрина в Україні – це сформований вищими органами судової влади динамічний та комплексний підхід, як інструмент судової узагальнюючої правотворчої та правозастосовної практики для вирішення судових спорів, який одночасно може бути передумовою для нормотворчості і її складову – судову доктрину, як безпосереднє джерело права.

Як наслідок об'єктивного синтезу двох правових традицій, загальну сучасну доктрину судової системи України та її види в залежності від галузей права, слід сприймати як джерело права незалежно від судового прецеденту та застосовувати для ліквідації прогалин у праві. Тобто, судова доктрина зокрема може бути як узагальнюючою основою в широкому сенсі, так і у вузькому, тобто мати інструментально прикладний характер.

Важливо відзначити, що в результаті поєднання традицій загального права та романо-германської правових традицій, у романо-германських правових системах у різних формах починає з'являтися правовий прецедент, а отже, і судова доктрина як джерела права. Щодо співвідношення принципу права, правової норми та судової доктрини вважаємо, що принцип права безумовно є його джерелом та підлягає застосуванню у разі, коли відсутня правова норма, що врегульовує певні правовідносини, або вказана норма напряму протирічить принципу права. Правова норма у теорії держави права визначається як загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою як регулятора суспільних відносин та забезпечене всіма заходами державного впливу (зокрема юридичною відповідальністю за невиконання вказаної норми). В свою чергу, судова доктрина у континентальній системі права, зокрема і в Україні, на наш погляд має більш квазіпрецедентний характер, застосовується переважно як юридичний інструмент у правозастосовній діяльності та базується, як правило, на усталеній та загальноприйнятій судовій практиці з вирішення тих чи інших спірних питань.

Як вбачається із розділу II Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів головним завданням подальшого розвитку правосуддя є справжнє встановлення верховенства права в суспільстві та забезпечення кожній людині права на чесний судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. Суть верховенства права полягає в тому, що права людини та основні свободи є головними цінностями, які визначають, чим займається держава та куди вона рухається. Однак верховенство права залишиться лише теорією, якщо судді не будуть керуватися ним у своїй роботі. Тобто, законодавець може розуміти верховенство права як доктрину, але також посилається на нього як на принцип [128].

На жаль, Європейський Суд з прав людини не сформулював конкретного і вичерпного визначення доктрини верховенства

права, яке виявляється ним, насамперед, у тлумаченні самого феномену прав людини, застосуванні принципів, що визначають зміст та обсяг цих прав тощо.

Відомий український правник С. Головатий в своїй монографії послуговується термінами «доктрина» і «принцип», наводячи авторську дефініцію поняття «правова доктрина», однак, наголошує на тому, що коли мова йде не про правову доктрину як узагальнені концептуально оформлені положення про галузь права чи міжгалузевий інститут або їх утворення (наприклад, доктрину публічного та доктрину приватного права), а про доктрину як систему положень про окреме правове явище або процедурний аспект діяльності, важко провести межу між доктриною та принципом права [50, с. 1171–1222].

Голова Касаційного адміністративного суду М. Смокович, здійснюючи спробу узагальнення доктрин адміністративного права і процесу, вказує на матеріально-правовий і процесуальний виміри та формування практики різними організаційно-правовими формами Касаційного адміністративного суду, не даючи відповідного поняття та характеристики, і по суті тільки переліковуючи процесуальні положення КАС України [330].

Суддя Верховного Суду В. Крат в своєму виступі-презентації «Доктрина і «доктринки» при вирішенні договірних спорів» рухається в тому же напрямку і що М. І. Смокович, покладаючи ознаки і принципи доктрини приватного права в основу матеріальних та процесуальних положень ЦК України, які застосовуються в судовій практиці Касаційного цивільного суду в складі ВС [141].

Д. Гетманцев та Н. Блажівська під судовою доктриною в адміністративному судовому процесі розуміють висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду [48, с. 84–101].

П. Пацурківський та Р. Гаврилук у свої працях виділяють податково-правову доктрину, вбачаючи, що за своєю правовою природою її ядром виступають конституційні принципи

оподаткування. Зокрема, Р. Гаврилук, вважає, що саме у принципах оподаткування ця доктрина найпослідовніше проявляє свою онтологічну сутність, найглибше розкриває її зміст, найчіткіше визначає межі податкової діяльності держави та податкового права [42, с. 75–84].

О. Заверуха вважає, що правова доктрина починається з виникнення нової ідеї для вирішення проблем у праві та державі. Навколо цієї ідеї формується теорія або вчення, яке потім підтверджується судовою практикою, де суди пояснюють, як застосовувати закони для вирішення спірних питань. О. Заверуха також виділяє окремо «судову доктрину правового наслідку» у податкових спорах [78, с. 44–52].

Крім того, О. Заверуха взагалі пропонує свій вид доктрини, що ще раз підкреслює актуальність даного дослідження та наводить на думку про нагальну необхідність верифікації та систематизації судових доктрин, при цьому суб'єктом їх визнання та затвердження повинні бути саме вищі органи судової влади.

Р. Степанян вважає, що судова доктрина – це набір ідей, таких як концепції, теорії та принципи, які Європейський суд з прав людини формує або використовує при розгляді справ. Ці ідеї визначають вимоги до судового процесу в цілому або до вирішення конкретних питань під час судового розгляду та застосування окремих правових норм [337].

Натомість, автор фактично звужує поняття судових доктрин виключно до системи ідей у формі концепцій, теорій, принципів правоположень, що сформовані Європейським судом з прав людини або ним застосовуються при вирішенні справи, а також зазначає, що судові доктрини визначають вимоги до судового процесу загалом, тоді як деякі доктрини сформовані ще за часів Античності та походять з римського права. Крім того, у континентальній правовій сім'ї доктрини не є джерелом права, а вимоги до судового процесу, як правило, визначаються відповідними процесуальними кодексами.

У свою чергу, Н. Крестовська, говорячи про доктрини ювенального права, виділяє три ювенальні

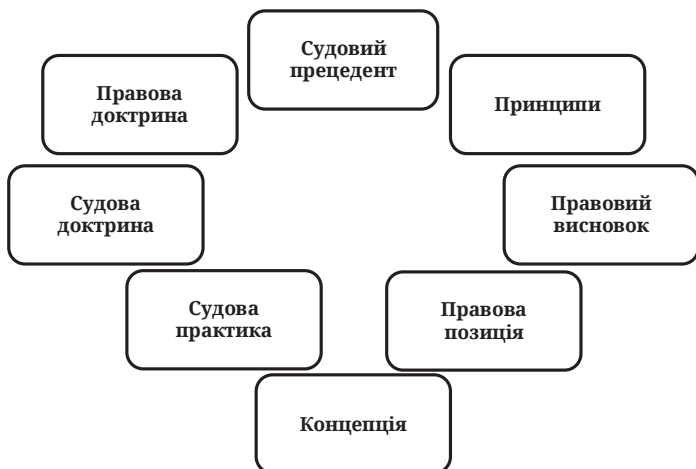
метадоктрини – патерналістська, протекціоністська та автономістська. На переконання автора, сучасне ювенальне право демонструє їх змішування і в подальшому буде визначатись і одночасно визначатиметься нестійким, незбалансованим співвідношенням указаних доктрин [143, с. 74–82].

У західних правових системах під судовою доктриною розуміють підхід до вирішення певних категорій спорів, тобто судова доктрина сприймається як конкретно-прикладний правовий інструмент, узагальнюючий правозастосовну практику з одного певного питання.

Акти та концепції, що є результатом нормотворчої діяльності Президента, парламенту, уряду, центральних органів виконавчої влади та інших державних установ і організацій, демонструють значну подібність до актів та доктрин. За умовністю їхньої номінації, їхня схожість проявляється у програмній орієнтації, цільовому та функціональному призначенні, структурній організації, змістовному наповненні, а також імперативності їхнього виконання на території держави. Генеза цієї подібності корениться у семантичному значенні термінів «доктрина» та «концепція», зокрема дефініції останньої як «системи поглядів на певне явище; світогляду, світорозуміння».

Головна мета подальшого розвитку правосуддя полягає в тому, щоб принцип верховенства права дійсно працював у суспільстві та щоб кожна людина мала право на чесний судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. «Сутність верховенства права полягає в тому, що права людини та основоположні свободи є тими цінностями, що формують зміст і спрямованість діяльності держави. Однак верховенство права так і залишатиметься доктриною, позбавленою практичного значення, допоки судді не керуватимуться у своїй професійній діяльності принципом верховенства права» [128].

Таким чином, можливо констатувати, що приклади різних тлумачень і підходів до поняття «судова доктрина» загалом свідчать про динамізм дефініції, які на практиці «сприймаються» як синоніми.

З урахуванням наведеного та у контексті саме компаративного аспекту пропонується упорядкувати вищенаведений схематичний висновок:

Таким чином схематичним відображенням вищенаведених понять, що підтвержує їх багатогранності та близькості по суті, автор здійснює сміливу спробу спочатку препарувати (розділити) ці поняття для того, щоб потім сформувані єдиний підхід до формулювання можливої дефініції, навіть упослідучих наукових розробках іншими правниками.

Також з точки зору суб'єктності слід зауважити, що судова доктрина може бути сформована виключно вищими судовими органами держави або наддержавними судовими структурами (наприклад, Європейським судом з прав людини). Крім того, частина судових доктрин була сформована ще за часів Римської

імперії, та фактично їх використання на даний час має ознаки правового звичаю, який однак трансформується через відповідні норми та принципи законодавства.

Досліджуючи основи доктрини адміністративного судочинства, і зокрема основні напрями, вважаємо за можливе виділити наступні функції (авторське):

- онтологічна (пізнавальна, інформаційна) (грец. «онтос» – суще, онтологія – основи усього суцього): пізнання і роз'яснення процесів судово-правових відносин, вивчення в узагальненій формі об'єктивних процесів розвитку і формування судочинства;

- евристична (грец. «еуриско» знаходжу, евристика – мистецтво знаходження істини): глибинне пізнання основних закономірностей розвитку судово-правових відносин, відкриття нових положень для формування нових доктрин;

- методологічна (грец. «методос» – шлях дослідження) – інтеграція досягнень права і судочинства в залежності від галузей, забезпечення класифікації та оцінки положень судочинства в залежності від галузей права;

- прикладна (грец. «органон» – знаряддя, інструмент) – проведення теоретичних узагальнень юридичної практики, внесення рекомендацій для практичного вирішення поточних завдань, інструмент правозастосування, який формується об'єктивно відповідно до існуючих правовідносин;

- систематизуюча – положення доктрин упорядковують суперечливий матеріал вже існуючої судової практики;

- ідеологічна – сукупність уявлень про правові норми і принципи, що характеризують ступінь усвідомленості правомірної поведінки учасників судових спорів, вступу їх у правовідносини, юридичну діяльність – право розуміння, правове мислення, правові ідеї, концепції, правосвідомість і правову культуру, векторність та орієнтаційність.

Необхідно визнати, що діяльність адміністративних судів при здійсненні судочинства, як правило, здійснюється в епіцентрі протистояння між інтересами держави та інтересами окремих громадян, а це відбувається тому, що органи державної влади,

при здійсненні своїх функцій, інколи можуть обмежувати права і свободи громадян. Такі ситуації виникають тоді, коли інтереси суспільства в цілому, на думку органів влади, переважають над правами окремих осіб [4]. При цьому зі сторони громадян однією з головних причин звернення до адміністративних судів є переконання в тому, що державні органи зловживають своїми повноваженнями. Завдання адміністративного судочинства полягає саме в тому, щоб знайти баланс між цими двома інтересами та забезпечити захист прав громадян від свавілля державних органів.

Демократичні суспільства завжди стикаються з дилемою: як забезпечити баланс між індивідуальними правами та свободами та потребами суспільства в цілому? З одного боку, кожна людина має невід'ємні права, але з іншого – реалізація цих прав може обмежуватися, якщо це необхідно для захисту прав інших людей або суспільства загалом. Таким чином, суспільство має постійно шукати компроміси, а в разі конфлікту інтересів остаточне рішення приймається судом [4].

Адміністративні суди були створені для того, щоб стримувати можливі неправомірні чи помилкові утиски державних органів та захищати права громадян, при цьому органи влади часто намагаються зберегти максимальну свободу дій, обмежуючи повноваження судів, що проявляється, зокрема, у спробах обмежити судовий контроль за використанням дискреційних повноважень. Така ситуація спостерігається не тільки в Україні, але й в інших європейських країнах, свідченням цього є велика кількість справ, які українці виграють у Європейському суді з прав людини, пов'язаних з невиконанням рішень національних судів [4].

Наголосимо, що в Україні проблема невиконання судових рішень є системною проблемою, що неодноразово зазначалося у практиці Європейського суду з прав людини. Одним із засобів, який цей суд застосовує для звернення уваги на таку системну проблему, є інститут пілотного рішення. Він дозволяє суду виносити рішення, спрямовані не лише на захист прав конкретного заявника, але й на подолання типових порушень, притаманних судовій системі окремих держав. У справі *Yuriy Nikolayevich Ivanov* проти України

(заява № 40450/04) [334] суд констатував наявність у національній правовій системі системного порушення, пов'язаного з тривалим і часто безрезультатним виконанням рішень національних судів.

Пілотне рішення у цій справі стало важливим орієнтиром для держави, вказуючи на обов'язок вжити конкретних заходів для подолання виявлених недоліків. Європейський суд з прав людини звернув увагу на те, що проблема невиконання судових рішень в Україні пов'язана з недоліками у правовому регулюванні, а також із системними перешкодами, які унеможливають належне виконання рішень. Важливо, що Суд вказав на необхідність створення державою таких умов, за яких виконання судових рішень буде належним чином забезпечене.

Таким чином, зважаючи на висновки Європейського суду з прав людини у аналізованій справі, українська правова система потребує комплексного реформування механізмів виконання судових рішень. Це вимагає не лише вдосконалення законодавства, яке регулює виконавче провадження, а й забезпечення належної матеріально-технічної та інституційної бази для підвищення ефективності діяльності виконавчої служби. Досвід страсбурзького суду в застосуванні пілотних рішень свідчить, що без належного реагування на вказані проблеми, Україна продовжуватиме стикатися з новими справами, де заявники будуть скаржитися на невиконання рішень судів, що негативно впливатиме на авторитет правосуддя та довіру громадян до судової системи (що й було констатовано у справі *Burmuch and Others* проти України (заява № 46852/13 та інші) [332]).

Незважаючи на розвиток адміністративного судочинства, воно зіштовхується з низкою й інших проблем, серед яких найбільш гострими є обмежений доступ до правосуддя та нечіткі межі компетенції між різними судами. Глибокий аналіз цих питань вказує на необхідність подальших змін у процесуальному законодавстві, щоб оптимізувати роботу адміністративних судів.

Згідно з чинним законодавством України, суди зобов'язані застосовувати практику Європейського суду з прав людини як джерело права [271]. Це означає, що рішення страсбурзького

суду, незалежно від того, стосуються вони України безпосередньо чи ні, мають бути враховані при ухваленні судових рішень. Застосування прецедентів Європейського суду з прав людини в Україні є важливим інструментом забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини на національному рівні, сприяючи таким чином реалізації принципу верховенства права.

Судовий прецедент, як відомо, є рішенням вищого суду, яке встановлює чіткий спосіб застосування певної правової норми. Такий прецедент слугує своєрідним стандартом для судів нижчих інстанцій, забезпечуючи єдиний підхід до тлумачення законів, усунення суперечностей у законодавстві та заповнення правових прогалин. Іншими словами, прецедент є обов'язковим для застосування в подібних правових ситуаціях.

Проте, серед науковців немає єдиної думки щодо того, яке місце займають судові рішення в системі правового регулювання. Одні дослідники називають судові рішення, що мають ознаки нормативності, «правовою позицією суду» або «судовим прецедентом». Крім того, існує також поняття «усталеної судової практики», яке стало популярним у континентальній Європі завдяки поширенню відповідної доктрини.

І хоча питання функціонування правових інституцій в умовах системи континентального права буде детально висвітлена у наступній частині роботи, на окремі аспекти досвіду держав романо-германської правової сім'ї вкажемо у цій частині дослідження, виходячи з предмету пізнання. Так щорічно Верховний суд Італії приймає велику кількість рішень, з яких виділяються короткі правові висновки – *massime*. Ці правові висновки широко використовуються в юридичній практиці, проте їхнє застосування часто суперечить принципам прецедентного права. Адже *massime* застосовуються без урахування конкретних обставин справи, на відміну від класичного розуміння прецеденту, коли правовий висновок застосовується лише за наявності аналогічних фактичних обставин. Таким чином, італійські *massime* більше нагадують абстрактні правові положення, а не конкретні

рішення, ухвалені за певних обставин. Ця практика нагадує використання постанов Пленуму Верховного Суду в Україні, де також іноді спостерігається тенденція до абстрактного застосування правових висновків без достатнього врахування індивідуальних особливостей кожної справи [105].

Згадаємо також і досвід Угорщини. Як правильно вказує вітчизняна дослідниця О. Капинос, Угорщина має розвинену систему забезпечення єдності судової практики в адміністративній сфері. Ключову роль у цьому процесі відіграють Рада з єдності правової практики та Асоціація угорських адміністративних суддів. Рада обирає і публікує найважливіші судові рішення, які стають прецедентами для інших судів, а Асоціація об'єднує суддів для обговорення професійних питань та розробки спільних підходів до вирішення спорів [94, с. 205].

Узагальнюючи такий зарубіжний досвід, слід вказати наступне. Необхідно розробити механізм відбору правових позицій Європейського суду з прав людини, які мають найбільше значення для адміністративного судочинства в Україні, і покласти відповідальність за реалізацію цього механізму на Верховний Суд. Такий механізм дозволив би визначати найбільш релевантні й практично застосовні позиції страсбурзького суду для розгляду адміністративних спорів, що сприяло б підвищенню правової визначеності, а також забезпеченню справедливості та об'єктивності судових рішень.

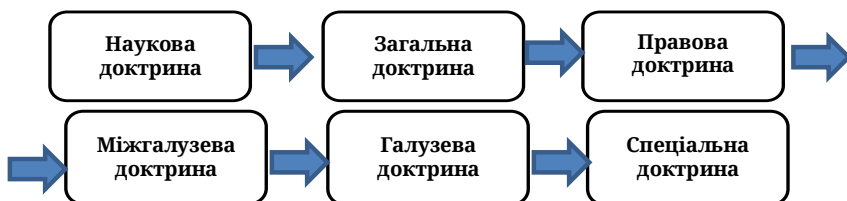
З метою забезпечення єдності судової практики в адміністративних справах необхідно закріпити обов'язок Верховного Суду доводити до відома всіх суддів адміністративної юрисдикції найважливіші правові позиції страсбурзького суду. Це може бути досягнуто шляхом регулярних оглядів судової практики Європейського суду з прав людини, публікації збірників правових позицій або створення електронного реєстру з можливістю оперативного пошуку відповідних рішень. Така діяльність Верховного Суду сприятиме не лише послідовному застосуванню європейських стандартів, а й підвищенню рівня правової культури в адміністративних судах.

Подібний підхід також дозволив би запобігти виникненню розбіжностей у тлумаченні принципів Європейського суду з прав людини на національному рівні, створюючи тим самим умови для гармонізації українського судочинства з європейськими стандартами. Зважаючи на постійне оновлення практики суду Ради Європи, оперативне інформування суддів про зміни та нові тенденції у рішенні цього суду стало б важливим кроком до вдосконалення адміністративного судочинства України.

Національні суди все частіше звертаються до практики Європейського суду з прав людини, прагнучи забезпечити відповідність своєї практики європейським стандартам, однак, через відсутність чітких критеріїв та методик застосування європейських доктрин, складність аутотечності тексту – їх інтерпретація часто буває суперечливою та непослідовною, що призводить до формування різної судової практики навіть у схожих справах і ускладнює забезпечення єдності правозастосування.

Визначаючи основи судових доктрин, можливо в залежності від цільового і функціонального призначення, структури, змісту, виділити наступну конструкцію (авторське):

- офіційні (державна, національна) або неофіційні (наукова, філософська, правова теорія);
- процесуальні та матеріальні (галузеві);
- загальні та спеціальні;
- доктрини, які визначають загальні вимоги до судового розгляду та доктрини, які регулюють вирішення окремих питань судового розгляду;
- тобто: універсальні (відображають уявлення про право, його цінність і роль у житті суспільства), та конкретні (діють стосовно окремих галузей).

Зважаючи на означене вище, слід розглянути основні доктрини та принципи, що дозволяють глибше розуміти як саму практику Європейського суду з прав людини, так і її вплив на застосування у національних системах права положень у сфері адміністративного судочинства.

Вважаю, що за останні роки суддівський корпус, приймаючи практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) доктрини та принципи систем права країн учасниць за основу, дійшов висновку, що без чіткого розуміння та напрацювання критеріїв і шляхів вживання, застосування носить вибірковий, мінливий характер, який більше схожий на вільне трактування, ніж на джерело права, а також являється причиною формування різної судової практики Верховним Судом в аналогічних правовідносинах.

І хоча Європейський суд з прав людини в судовій практиці часто густо підкреслює що рішення ЄСПЛ мають швидкоплинний та досить динамічний характер, користуючись саме компаративним аспектом можливо виділити наступні доктрини напрацьовані Євросудом, зокрема:

Загальні:

- доктрина «права державної адміністрації»;
- доктрина правомірні сподівання (законні очікування, легітимні очікування) (*legitimate expectations*) сформована у практиці ЄСПЛ;
- доктрина позитивних зобов'язань держави (*positive obligations*) сформована у практиці ЄСПЛ;
- доктрина адміністративного розсуду;
- доктрина *Wednesbury unreasonableness* (прецедентна практика Великобританії визнає що суди можуть визнати рішення адміністративного органу незаконним, якщо воно є настільки нерозумним, що жодна розумна особа в подібних обставинах не прийняла б таке рішення) сформована у практиці Верховного Суду Великобританії;
- доктрина *locus standi* (право на позов, право на ініціювання судового процесу) сформована за часів Римської імперії;

- доктрина Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод як живого інструменту сформована у практиці ЄСПЛ;
- доктрина «плодів отруйного дерева» (*fruit of the poisonous tree*) сформована у практиці Верховного Суду США, пізніше розвивалась у практиці ЄСПЛ;
- доктрина «проникнення за корпоративну вуаль» (*piercing the corporate veil*). сформована у країнах прецедентного права, зокрема Великобританії та США;
- доктрина *jura novit curia* (суд знає закон) сформована за часів Римської імперії;
- доктрина запобігання надмірному формалізму (*excessive formalism*) сформована у практиці ЄСПЛ;
- доктрина *in dubio pro tributario* (до платника з повагою, пріоритет із найбільш сприятливим для особи тлумаченням норми права) сформована за часів Римської імперії;
- доктрина *margin of appreciation* (простір обдумування, свобода розсуду). У юридичній літературі у зв'язку з дослідженням “*margin of appreciation*” виокремлюються три типи «поля розсуду держави», а саме «поле розсуду в балансуванні», «поле розсуду у виборі засобів» (виникає винятково за позитивних зобов'язань держави), «поле розсуду у встановленні меж права» сформована у практиці ЄСПЛ;
- доктрина *res judicata* (вирішена справа, остаточність рішення суду, яке набрало законної сили) сформована за часів Римської імперії;
- доктрина «естопель» (англ. *Estoppel* позбавляти права заперечувати) сформована у країнах прецедентного права;
- доктрина *venire contra factum proprium* (заборона суперечливої поведінки) (в основі доктрини знаходиться принцип добросовісності) сформована за часів Римської імперії;
- доктрина *stare decisis* (стояти на вирішеному, обов'язок дотримуватись попередніх прецедентів), при цьому Євросуд при правозастосуванні не заперечує щодо відмови від таких прецедентів з метою захисту прав і свобод людини, сформована у країнах прецедентного права.

Спеціальні:

– податкові доктрини – «угода по кроках» (step transactions), «зміст над формою» (equity above the form), «фактичне місце діяльності», «ділова мета» (business purpose), «добросовісність платника податку» (принцип розумної обачності платника податку), «одна рука», «фактичний власник», «економічна доцільність угоди», «доктрина податкових вигод», «реальність господарських операцій»);

– соціально економічні: доктрина fair procedure (правова процедура) сформована у практиці ЄСПЛ, доктрина Actio popularis (позов на захист суспільних інтересів) сформована за часів Римської імперії.

На нашу думку, слід розпочати з висвітлення доктрини Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод як живого інструменту, що є основоположною концепцією діяльності Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Поняття «живого інструменту» означає, що ЄСПЛ розглядає Конвенцію не як статичний документ, а як гнучку і змінну систему правових норм, яка повинна відповідати сучасним викликам і реаліям [161, с. 18]. Такий підхід базується на ідеї, що Конвенція повинна забезпечувати захист прав людини не лише з огляду на ті обставини, що існували на момент її прийняття, а й на сучасні потреби суспільства та держав-учасниць.

Застосування страсбурзьким судом динамічного тлумачення дозволяє адаптувати положення Конвенції до умов, які змінюються, враховуючи технічний, соціальний і правовий розвиток, що має істотне значення для ефективного захисту прав і свобод в умовах глобальних змін. Це підходить до сучасних викликів, таких як нові інформаційні технології, кіберзлочинність, екологічні права, зміни у соціальній сфері, а також питання особистої безпеки у зв'язку з новими загрозами.

Динамічне тлумачення Європейського суду з прав людини уможливує розширення значень окремих прав у Конвенції, роблячи їх значимими і дієвими у нових обставинах. Наприклад, право на приватне життя (ст. 8 Конвенції) у світлі сучасного

тлумачення охоплює і захист персональних даних, що відображає розвиток цифрових технологій та актуалізує питання інформаційної безпеки. Іншим прикладом є тлумачення права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції) з урахуванням нових механізмів доступу до правосуддя і процедур, що стали актуальними у світлі розвитку медіації та альтернативних способів вирішення спорів.

У цьому контексті доцільно згадати рішення страсбурзького суду в справі Štadijler проти Чорногорії (заява № 31549/18) у якому розглядалось скарга за ст. 3 і 6 Конвенції на порушення психологічного здоров'я заявника, спричинене безперервним активним і пасивним знуцанням на роботі, а також на неспроможність національних органів захистити від такої неналежної поведінки. У цій справі Європейський суд з прав людини відзначив, що стандарти прав людини не є статичними, вони постійно розвиваються. Збільшення чутливості суспільства до порушень прав людини вимагає від правової системи більш гнучкого та динамічного підходу. Ми більше не можемо застосовувати до сучасних проблем застарілі правові інструменти. «Соціальні досягнення потребують еволюційного тлумачення. Хоча їх набагато важче визначити, ніж досягнення технологій, вони вимагають застосування доктрини «живого дерева» навіть більше, ніж технологічний розвиток» [444].

У цьому ж аспекті згадаємо справу А. проти Сполученого Королівства (заява № 100/1997/884/1096), у якій йшлося про наступне. Згідно із англійським законодавством, вітчима звинуватили в тому, що він завдав фізичну шкоду дитині. Це вважається злочином, за який передбачено до 5 років ув'язнення. Крім того, закон забороняє будь-яке насильство над дітьми і карає за це до 10 років позбавлення волі. Щоб довести вину вітчима, обвинувачення має переконати суд, що його дії не можна вважати виправданим покаранням. Тобто, суд має з'ясувати, чи було це насильство надмірним і необґрунтованим. Закон дозволяє батькам карати дітей, але тільки якщо це покарання є помірним і не перевищує меж розумного (moderate and reasonable) [403]. У рішенні вказується, що «Уряд визнав, що цей

закон нині не забезпечує належного захисту дітей і має бути змінений» [403].

Подібною (у контексті доктрини, що розглядається) є і справа Тугер проти Сполученого Королівства (заява № 5856/72) [445]. Громадянин Великої Британії, Антоні Тайрер, у підлітковому віці потрапив у неприємну історію. У 1972 році, в компанії друзів, він взяв участь у шкільній бійці, мотивованій доносом на проне-сення алкоголю до школи. За цей вчинок заявник був покараний місцевим судом трьома ударами березовою гілкою.

Європейський суд з прав людини з цього приводу вказав наступне. Навіть якщо припустити, що тілесні покарання корисні, немає доказів, що вони необхідні для підтримання порядку на острові Мен. Більшість європейських країн давно відмовилися від такої практики. Острів Мен, як розвинена європейська країна, також повинен дотримуватися сучасних стандартів і відмовитися від застарілих методів покарання. Навіть якщо б без тілесних покарань на острові Мен було не обійтися, це не виправдовує їх застосування. Заборона таких покарань є абсолютною і не має винятків, навіть у надзвичайних ситуаціях. Жодні місцеві закони не можуть дозволити порушувати цю заборону. Судові тілесні покарання передбачають застосування фізичної сили однією особою до іншої за офіційним дозволом держави. Це інституціоналізоване насильство, здійснюване державними органами [445].

Наведені дві справи (А. проти Сполученого Королівства та Тугер проти Сполученого Королівства), показують, що законодавство може відставати від реалій суспільного розвитку, що створює ризик порушення прав людини при його застосуванні. У цих випадках Європейський суд з прав людини акцентував на необхідності адаптації національного законодавства до сучасних суспільних стандартів і міжнародних правових норм, адже саме правова архаїчність може призводити до ситуацій, коли дії державних органів суперечать правам особи, гарантованим Конвенцією.

Навіть традиційні правові норми, які довго діяли та сприймалися суспільством, можуть бути несумісними з міжнародними зобов'язаннями щодо захисту прав людини. Право – це живий

інструмент, який має розвиватися відповідно до змін у суспільстві, зокрема з урахуванням стандартів гуманності та поваги до людської гідності.

Законодавство, яке не враховує змін у суспільстві та не відповідає сучасним принципам прав людини, може стати джерелом системних порушень. Державні органи, діючи в рамках такого законодавства, ризикують порушувати основоположні права громадян, що призводить до конфліктів на національному та міжнародному рівнях. Для уникнення таких ситуацій, держава має запровадити механізми регулярної оцінки й перегляду правових норм, забезпечуючи їх відповідність актуальним стандартам захисту прав людини. Це не лише знижує ймовірність порушень, а й сприяє побудові системи правосуддя, яка відповідає вимогам міжнародних стандартів та забезпечує стабільність у правовій системі держави.

Таким чином, доктрина живого інструменту підкреслює важливість динамічного, прогресивного підходу до захисту прав людини, що дозволяє страсбурзькому суду оперативно реагувати на сучасні виклики і робити Конвенцію актуальною, незалежно від часу та місця. Для адміністративного судочинства в Україні така практика є не лише важливою, але й обов'язковою до врахування, оскільки саме завдяки цьому забезпечується єдність і стабільність судових стандартів в умовах демократичного розвитку.

Наступною важливою доктриною, яка хоча й не була безпосередньо сформована Європейським судом з прав людини, але розвинута і закріплена в його практиці та через цю практику стала невід'ємною складовою національних правових систем, є доктрина «плодів отруйного дерева» (fruit of the poisonous tree) [62]. Ця доктрина, що зародилася в англо-американському праві, встановлює, що докази, отримані з порушенням закону, вважаються «отруєними» та не можуть використовуватися в судовому процесі, оскільки вони походять із незаконного джерела. Цей принцип має на меті не лише захист прав сторін від неправомірного втручання з боку органів влади, але й забезпечення належних стандартів справедливого судового розгляду [167].

Як відзначають зарубіжні дослідники цієї доктрини, Верховний суд Сполучених Штатів Америки вперше використав цей термін у 1939 році, але сама ідея була відома і раніше. Період з 1916 по 1942 роки був важливим для розвитку цього правила, особливо завдяки роботі судді Лернеда Хенда. Він зробив значний внесок у розуміння того, як незаконно отримані докази впливають на інші докази [492].

І хоча ця доктрина є у першу чергу складовою кримінального провадження, її положення можуть поширюватися і на інші галузі права. У цьому аспекті згадаємо дослідження зарубіжного науковця, у якому детально висвітлюється імплементація цієї доктрини у галузь інформаційного права. Як відзначає автор, у кримінальному праві ця доктрина забороняє використання в суді доказів, отриманих незаконним шляхом. Наприклад, якщо поліція незаконно обшукала житло і знайшла там докази злочину, то ці докази, а також будь-які інші докази, отримані на їх основі, не можуть бути використані в суді. У цивільному праві принцип причинно-наслідкового зв'язку також відіграє важливу роль, але він застосовується з меншою суворістю. Наприклад, у цивільному праві відшкодування збитків може бути присуджено лише за ті наслідки, які були безпосередньо спричинені протиправною дією, а не за всі можливі наслідки. У сфері інтелектуальної власності доктрина «плодів отруйного дерева» застосовується з різним ступенем строгості. Наприклад, у сфері авторського права не можна заборонити використання неправомірно отриманих результатів, якщо вони не порушують авторських прав. У той же час, у праві промислової власності можуть бути застосовані більш суворі заходи, включаючи заборону використання продуктів, створених з використанням незаконно отриманої інформації [465].

Автор пропонує єдиний підхід до застосування доктрини «плодів отруйного дерева» в різних галузях права. Цей підхід враховує такі фактори, як намір правопорушника, ймовірність виявлення правопорушення та «внесок» правопорушення у створення кінцевого результату [465].

Практика страсбурзького суду відобразила доктрину «плодів отруйного дерева» через її застосування до захисту прав людини, насамперед у випадках порушення права на справедливий суд, що закріплено у ст. 6 Конвенції. Наприклад, суд неодноразово наголошував, що використання доказів, отриманих незаконним шляхом, може вплинути на неупередженість судового розгляду та порушити принцип справедливості процесу. У справі *Gäfgen* проти Німеччини (заява № 22978/05) [417] суд встановив, що докази, здобуті шляхом тортур або іншого жорстокого поводження, є неприпустимими, навіть якщо вони ведуть до об'єктивно правдивих результатів.

Положення цієї доктрини неодноразово застосовувались судом і у справах проти України. Так, відзначимо рішення у справах *Shabelnik* проти України (заява № 16404/03) [440], *Nechiporuk and Yonkalo* проти України (заява № 42310/04) [429], *Balitskiy* проти України (заява № 12793/03) [407] та ін.

Додамо, що в національному адміністративному судочинстві у рішеннях судів згадується доктрина, що висвітлюється. Згадаю, зокрема наступні рішення:

- рішення Одеського окружного адміністративного суду від 5 березня 2024 року в справі № 420/29151/23 [311];
- постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 5 лютого 2024 року в справі № 640/10679/22 [266];
- рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 11 липня 2024 року в справі № 120/6631/23 [295];
- рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 14 травня 2024 року в справі № 160/13758/23 [296].

Важливість цієї доктрини для України полягає у тому, що через судову практику страсбурзького суду вона поступово інтегрується у правову систему держави, особливо у сфері адміністративного судочинства. Адміністративні суди дедалі частіше стикаються з питанням допустимості доказів, особливо коли мова йде про дії державних органів або представників влади. Застосування доктрини «плодів отруйного дерева» в таких справах допомагає забезпечити стандарти законності у процедурі

збору доказів і сприяє підвищенню рівня захисту прав особи, що відповідає міжнародним зобов'язанням України.

На нашу думку, хоча основне застосування положень доктрини «плодів отруєного дерева» відбувається в межах кримінального провадження («Метафора «плід отруйного дерева» пояснює, що якщо докази були отримані в результаті порушення закону (наприклад, незаконного обшуку), то вони вважаються «отруйними» і не можуть бути використані в суді. Це правило було розроблено американськими судами для захисту прав громадян, гарантованих Четвертою поправкою до Конституції США.» [485]), імплементація цієї доктрини у адміністративному судочинстві може відбуватися за наступними напрямками.

1. Захист прав заявників. Якщо особа оскаржує рішення адміністративного органу, яке було прийняте на основі доказів, отриманих з порушенням її прав (наприклад, без належного повідомлення чи дозволу), вона може посилатися на цю доктрину. У такому випадку суд може визнати такі докази недопустимими, а рішення – незаконним.

2. Контроль за законністю дій органів влади. Використання цієї доктрини може служити інструментом для перевірки дій державних органів. Якщо адміністративний орган, наприклад, провів перевірку або збір інформації з порушенням процедури, результати такої дії не повинні використовуватися для прийняття рішень, що можуть порушити права громадян.

3. Промоція правового захисту. Застосування доктрини може підвищити обізнаність про права осіб в адміністративному процесі, стимулюючи їх звертатися до суду в разі порушення. Це також підсилює вимогу до органів влади дотримуватися законності у своїх діях.

4. Встановлення прецедентної практики. Включення цієї доктрини в практику адміністративного судочинства може сприяти формуванню судової практики, яка акцентує увагу на необхідності дотримання правових норм при здійсненні адміністративних процедур.

5. Стимулювання реформ. Якщо практика адміністративного судочинства буде активно застосовувати цю доктрину, це може

стати чинником для реформування адміністративного законодавства, що включає більш чіткі вимоги до збору та використання інформації.

Отже, використання доктрини «плодів отруйного дерева» в адміністративному судочинстві може суттєво посилити захист прав громадян, підвищити відповідальність державних органів та сприяти розвитку справедливого і прозорого адміністративного процесу. Закріплення цього принципу в національному праві може слугувати запобіжником проти незаконних дій з боку органів публічної влади та одночасно посилити довіру громадян до судової системи. Крім того, інституціоналізація цього підходу сприятиме забезпеченню стандартів, що відповідають європейській правовій культурі, в якій повага до прав людини та справедливий судовий розгляд є фундаментальними цінностями.

Європейським судовим досвідом вироблено та сформовано ряд судових доктрин які застосовуються при вирішенні податкових спорів при визначенні правомірності дій платника податків при здійсненні ним господарської чи підприємницької діяльності та податкові наслідки такої діяльності і це наступні судові доктрини: «угода по кроках» (step transactions), «ділова мета» (business purpose), «зміст над формою» (equity above the form), «одна рука», чи «фактичний власник», «фактичне місце діяльності», «економічна доцільність угоди», «доктрина податкових вигод», «доброчесність платника податку» (принцип розумної обачності платника податку), «реальність господарських операцій».

Так сутність доктрини «реальності господарської операції» полягає в тому, що наслідки для податкового обліку створює лише фактичний рух активів, а не задекларований на папері.

А у постанові від 23 квітня 2019 року в справі № 804/6788/14 Верховний Суд, розвиваючи судову доктрину «розумної економічної причини» (ділової мети), зробив такий висновок, що виходячи з визначення ділової мети в Податковому кодексі України (на момент виникнення спірних питань), платник податку обов'язково повинен мати намір отримати економічну вигоду. Це означає, що господарська операція хоча б теоретично

повинна передбачати можливість збільшення або збереження майна чи його вартості. Якщо ж операція не має розумних економічних причин (не має ділової мети), то вона не вважається здійсненою в рамках господарської діяльності, і тому її наслідки не відображаються в податковому обліку. Щоб з'ясувати намір платника податку отримати економічний ефект, потрібно проаналізувати умови та обставини операції. При цьому, економічний ефект не може полягати лише в зменшенні податків для хоча б одного учасника. Економічного ефекту немає в операціях, які лише збільшують витрати платника та зменшують його оподатковуваний прибуток без можливості отримати додаткове майно або зберегти його вартість. Важливо враховувати, як би вчинив добросовісний підприємець у подібній ситуації, який зазвичай зацікавлений у мінімізації своїх витрат. Відповідно, операція, яка без розумної економічної причини збільшує витрати платника, хоча була об'єктивна можливість їх зменшити, вважається такою, що не має ділової мети [247].

Доктрина «переваги суті над формою», яка є одним із концептуальних підходів до розгляду податкових спорів, полягає в тому, що для цілей податкового числі наявність у документах недоліків, відсутність окремих реквізитів обліку беруться до уваги насамперед економічні наслідки, створені господарськими операціями, а не особливості оформлення відповідних операцій, у тому тощо.

Не можна оминати увагою і доктрину «проникнення за корпоративну вуаль», хоча застосовується в практиці господарського судочинства. Цілком слушно Ю. Жорнокуй відзначає, що в українському правовому полі доктрина «проникнення за корпоративну вуаль» є відносно новим явищем, що спричиняє значні дискусії серед науковців. Її походження з правової системи загального права та потенційна здатність підірвати фундаментальні засади цивільного права, зокрема принципи самостійності юридичної особи, викликають певний опір та скептицизм [75, с. 127].

Наголосимо, що доволі часто «зняття корпоративної вуалі» та «проникнення за корпоративну вуаль» часто вважаються взаємозамінними поняттями, однак є нюанси, що можуть

їх розрізняти [397]. Обидві доктрини мають спільну мету – ігнорувати окрему юридичну особу компанії для досягнення справедливості, але спосіб і підстави для такого ігнорування можуть дещо відрізнятися.

1. Зняття корпоративної вуалі (*lifting the corporate veil*) – термін, який часто вживається, коли суди дозволяють подивитися «крізь» корпоративну структуру, щоб визначити, хто фактично контролює і керує компанією. Це застосовується в ситуаціях, де є підстави вважати, що компанія використовувалася для уникнення відповідальності, але при цьому юридичний статус компанії не ігнорується повністю.

2. Проникнення за корпоративну вуаль (*piercing the corporate veil*) – більш «радикальний» підхід, який полягає в тому, що суди не просто ігнорують корпоративну вуаль, а повністю ігнорують окрему юридичну особу компанії, розглядаючи дії компанії як дії фізичних осіб, які нею управляють. Це зазвичай застосовується у випадках шахрайства або інших зловживань, коли окрему юридичну особу фактично не визнають у межах конкретної справи.

Зокрема, судова практика може використовувати терміни “*lifting*” та “*piercing*” як синоніми, але точнішим є розмежування між менш суворим «зняттям» і більш суворим «проникненням» за корпоративну вуаль, яке допускається лише у випадках грубих порушень і серйозних зловживань.

Як вказують результати дослідження Т. Карнаух, аналізована доктрина застосовується як у державах системи загального права (Сполучені Штати Америки), так і державах романо-германської правової сім’ї (Німеччина) [99].

Незважаючи на відсутність прямої нормативної регламентації, доктрина «проникнення за корпоративну вуаль» знаходить своє застосування в українській судовій практиці. Суди, спираючись на прецедентну практику Європейського суду з прав людини, зокрема у справах *Agrotexim and others* проти Греції (заява № 14807/89) [405], *Camberrow MM5 AD* проти Болгарії [413] та *G. J.* проти Люксембургу [416], визначають умови, за яких можливе проривання корпоративної завіси. Яскравим

прикладом є справи про оскарження акціонерами банків рішень Національного банку про ліквідацію банків [391].

Практика застосування доктрини зняття корпоративної вуалі в Україні отримала своє підтвердження в низці судових рішень, зокрема в постанові Верховного Суду від 19 лютого 2019 року в справі № 810/4438/16. У цьому рішенні суд підтвердив право власника 100 % корпоративних прав на захист інтересів товариства в суді, обґрунтувавши це необхідністю захисту прав як юридичної особи, так і її учасника [241].

Доктрина «проникнення за корпоративну вуаль» є важливим інструментом у праві, що дозволяє ігнорувати юридичну «особистість» корпорації у певних випадках, щоб притягнути до відповідальності її акціонерів або керівників. У контексті адміністративного судочинства та захисту прав людини ця доктрина може відігравати ключову роль у ряді ситуацій.

1. Захист прав третьої сторони. Якщо корпорація використовує свою юридичну особистість для ухилення від відповідальності за шкоду, завдану третім особам, застосування доктрини «проникнення за корпоративну вуаль» може дозволити притягнути до відповідальності осіб, які фактично контролюють діяльність корпорації. Це особливо актуально у справах, де є ризик шахрайства або зловживання правами.

2. Вирішення конфліктів інтересів. У випадках, коли державні органи чи посадові особи мають інтереси у певній корпорації, доктрина може бути використана для розгляду можливих конфліктів інтересів. Це дозволяє забезпечити, щоб рішення не приймалися на користь окремих осіб на шкоду суспільству чи державі.

3. Регулювання діяльності суб'єктів господарювання. Застосування цієї доктрини може підвищити відповідальність компаній у дотриманні адміністративних норм і стандартів. Якщо підприємство використовує свою корпоративну структуру для ухилення від виконання зобов'язань або дотримання законодавства, суди можуть зняти корпоративну вуаль і зобов'язати фізичних осіб виконувати ці зобов'язання.

4. Формування правозастосовної практики. Доктрина «проникнення за корпоративну вуаль» може сприяти формуванню нових правових прецедентів, які підкреслюють важливість відповідальності за дії корпоративних структур. Це може стати основою для подальших реформ у законодавстві щодо корпоративного управління та захисту прав споживачів.

5. Співвідношення з міжнародними стандартами. У світлі європейських норм та практики, доктрина «проникнення за корпоративну вуаль» може бути адаптована до українського контексту, що сприятиме кращому дотриманню прав людини і забезпеченню прозорості у веденні бізнесу. Важливо, щоб українське законодавство враховувало міжнародні зобов'язання у цій сфері.

Таким чином, доктрина «проникнення за корпоративну вуаль» має значний потенціал у сфері адміністративного судочинства, оскільки сприяє справедливому розгляду справ, захисту прав третіх осіб та забезпеченню відповідальності бізнесу. Її застосування може зміцнити правову систему, підвищуючи рівень захисту прав громадян і сприяючи розвитку правової культури в Україні.

Наступна доктрина, яка заслуговує на окрему увагу, виходячи з предмета нашого дослідження, – це доктрина *jura novit curia*, або «суд знає право». Ця доктрина має велике значення для адміністративного судочинства, оскільки вона визначає роль суду в процесі правозастосування, зокрема у вирішенні спорів між приватними особами і державними органами.

Суть доктрини *jura novit curia* полягає в тому, що суд самостійно застосовує правові норми, які необхідні для справедливого вирішення справи, навіть якщо сторони не посилаються на відповідні норми у своїх аргументах. Це означає, що суддя не обмежений правовими положеннями, які наводять сторони, і може використовувати інші, релевантні норми для забезпечення законності й справедливості в конкретному випадку. Такий підхід сприяє забезпеченню більшої об'єктивності у прийнятті судових рішень, особливо у випадках, коли сторони мають обмежені ресурси для кваліфікованої правової підтримки.

Визначаючи обсяг заяви у справі *Guerra and Others* проти Італії (заява № 116/1996/735/932), Європейський суд з прав людини вказав наступне: Європейський суд з прав людини, здійснюючи правову кваліфікацію обставин справи, не вважає себе обмеженим юридичною характеристикою, наданою заявником, урядом або Комісією. Керуючись принципом *jura novit curia*, Суд має право, зокрема, самостійно розглядати скарги за статтями або параграфами Конвенції, на які не було посилань учасниками процесу, а також визнавати прийнятною скаргу за іншим положенням, навіть якщо Комісія раніше визнала її неприйнятною. Визначальним елементом скарги є факти, що в ній викладені, а не виключно юридичні підстави або аргументи, на які спираються сторони [420].

Загалом страсбурзький суд доволі часто звертається до положень доктрини, що розглядається [418; 426; 434].

Відзначимо, що ця доктрина знаходить своє відображення і у рішеннях національних судів. Так, у постанові від 4 грудня 2019 року Велика Палата Верховного Суду вказала, що згідно з законом, саме суд відповідає за правильне застосування законів у конкретній справі. Навіть якщо сторони вказали неправильні закони або норми, суд зобов'язаний самостійно знайти і застосувати ті, які дійсно регулюють спірні відносини. Це стосується, наприклад, справ про незаконне користування земельною ділянкою. Суд має право переглянути доводи сторін і застосувати ті закони, які найбільш точно відповідають фактичним обставинам справи [226].

У цій же постанові Велика Палата Верховного Суду відзначила й інші рішення, у яких застосовано доктрину *jura novit curia*:

- постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2019 року в справі № 487/10128/14-ц [218];
- постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року в справі № 587/430/16-ц [221];
- постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 червня 2019 року в справі № 924/1473/15 [220].

Водночас, не можемо не згадати і про постанову Верховного Суду від 2 листопада 2022 року в справі № 685/1008/20, у якій

зазначається, що хоча суд має право і обов'язок самостійно застосувати правильні норми права до спірних відносин, незважаючи на позицію сторін, надмірне використання цього права може призвести до порушення принципу змагальності та рівності сторін у судовому процесі. Перекваліфікація позову судом може поставити як позивача, так і відповідача в не вигідне становище, обмежуючи їхні права на захист. Тому суд повинен забезпечити сторонам можливість аргументувати свою позицію з урахуванням нової правової кваліфікації [225].

С. Єна відзначає, що принцип *jura novit curia* – це фундаментальне положення правосуддя, що сягає корінням у римське право і зберігся до наших днів. Він означає, що суд, як спеціалізований орган, має знання про всі діючі закони і може самостійно визначити, які з них слід застосувати до конкретного спору. Це передбачає, що судді, завдяки своїй професійній підготовці, здатні об'єктивно оцінити фактичні обставини справи та винести справедливе рішення [73]. При цьому цілком правильно правник вказує, що хоча суд має право самостійно визначити, які закони застосувати, це право не є безмежним. Існують правила, які обмежують цю свободу суду. По-перше, суд зобов'язаний дотримуватися рішень Верховного Суду, тобто вищих судових інстанцій. Це означає, що всі суди повинні тлумачити закони однаково в схожих ситуаціях. По-друге, якщо суд неправильно застосує закон, його рішення можуть скасувати. Це змушує суддів бути уважними і обережними при виборі законів. Крім того, важливим обмеженням є принцип змагальності сторін. Кожна сторона має право висловити свою думку і оскаржити рішення суду, якщо вважає їх неправильними [73].

У вказаному контексті важливо наголосити на особливостях адміністративного судочинства, зокрема через закріпленні у Кодексі адміністративного судочинства припису про офіційне з'ясування всіх обставин у справі [115].

Доктрина *jura novit curia* є особливо важливою в контексті адміністративного судочинства, де однією із сторін часто є державний орган або установа. У таких випадках, коли вирішується

питання дотримання прав громадян у взаємодії з державою, доктрина дозволяє суду самостійно визначати правові засади вирішення спору, не обмежуючись формальними посиланнями, наданими сторонами. Це забезпечує захист прав і законних інтересів приватних осіб, які можуть не мати необхідного обґрунтування для повного захисту своєї позиції, і водночас вимагає від суду особливої відповідальності та обізнаності з широким колом правових норм.

Таким чином, доктрина *jura novit curia* підкреслює активну роль суду в дослідженні справи та підвищує рівень правової захищеності громадян у взаємовідносинах із державою, сприяючи не тільки формальному, але й змістовному правосуддю.

На нашу думку, з доктриною *jura novit curia* тісно пов'язана доктрина запобігання надмірному формалізму, яка знаходить відображення у практиці Європейського суду з прав людини. Ця доктрина спрямована на захист права на справедливий суд, зокрема у контексті обмеження доступу до суду через зайву формальність процесуальних норм. Її сутність полягає у тому, що надмірний формалізм не повинен стати перешкодою для реалізації прав людини, адже формальні вимоги повинні служити лише інструментом для належного захисту інтересів особи, а не обмежувати або скасовувати право на захист.

Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював, що доступ до правосуддя не може бути обмежений формальними критеріями, які перетворюють судочинство на суто технічний процес, віддалений від своєї основної функції – забезпечення справедливого вирішення спорів. Наприклад, у справах, коли національні суди відхиляли скарги через недотримання певних формальностей, страсбурзький суд ставав на бік заявників, наголошуючи, що механічне дотримання процесуальних вимог не повинно домінувати над змістом справедливості [410; 432; 435].

Європейський суд з прав людини у справі *Delcourt* проти Бельгії (заява № 2689/65) зазначив, що право на справедливий суд є одним з найважливіших прав, гарантованих Конвенцією

про захист прав людини. Суд підкреслив, що це право має тлумачитися максимально широко і будь-які обмеження цього права повинні бути виправданими та обґрунтованими [415].

Страсбурзький суд вирішив справу на користь заявників, яких іспанські суди обмежили у праві звернутися до суду через надто суворі правила. Суд визнав, що такі обмеження порушують міжнародне право: некоректне тлумачення правової норми є прямим наслідком її нечіткої та нелогічної редакції, що унеможливає забезпечення ефективного доступу до правосуддя. Така конструкція процесуальної вимоги суперечить принципу правової визначеності, оскільки створює труднощі для учасників процесу в розумінні їхніх прав та обов'язків і перешкоджає своєчасній реалізації права на оскарження. Законодавство повинно бути сформульоване таким чином, щоб кожна особа мала реальну можливість захистити свої права в судовому порядку. З огляду на це, Суд дійшов висновку, що надмірно суворе застосування національними судами процесуальної норми призвело до позбавлення заявників права на доступ до суду для розгляду їхніх вимог щодо відшкодування [425].

Згадаємо виступ судді Верховного Суду Я. Берназюка про надмірний формалізм та формалізм, який зазначив, що це поняття тісно пов'язане з такими важливими принципами, як право на справедливий суд та добросовісна поведінка учасників процесу, запропонував суддям використовувати спеціальний тест для прийняття рішень у складних справах, який допоможе збалансувати різні інтереси [289].

У постанові від 20 липня 2023 року в справі № 420/8355/22 Верховний Суд наголосив, що надмірний формалізм може суперечити вимозі забезпечення практичного та ефективного права на доступ до суду, як це передбачено п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазвичай це проявляється у надмірно вузькому тлумаченні процесуальних норм, що перешкоджає розгляду скарг заявника по суті та створює ризик порушення його права на ефективний судовий захист [242].

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 5 грудня 2018 року в справі № П/9901/736/18, посилаючись на практику Європейського суду з прав людини щодо застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, наголосила на необхідності уникати надмірного формалізму в правозастосуванні. Суд зазначив, що доступ до правосуддя повинен бути не лише формальним, а й фактично забезпеченим. Надмірно формальне ставлення при вирішенні питання про прийняття позовної заяви чи скарги розцінюється як порушення права на справедливий судовий захист [256].

До основних методологічних засад відмежування прийнятого рівня формалізму від його надмірних проявів належать:

- принцип пріоритету матеріального змісту над формальними вимогами;
- недоцільність застосування методології кримінального або адміністративно-деліктного процесу при оцінці процедурних порушень у публічно-правових спорах;
- неприпустимість легітимізації сутнісних порушень суб'єктів приватного права на підставі процедурних недоліків у діяч суб'єктів владних повноважень;
- субсидіарний характер процедури за умови відповідності рішення суб'єкта владних повноважень визначеним законодавством функціям та наявності легітимної мети, а також відсутності імперативних законодавчих заборон або юридичних наслідків за недотримання відповідних процедур;
- покладання на особу, яка має доступ до судового захисту та оспорує наявність правопорушення, обов'язку доведення відсутності самого факту правопорушення з метою забезпечення можливості судом оцінити його матеріальну складову;
- персональна відповідальність посадової особи за допущені процедурні порушення, уникнення покладання негативних наслідків на публічні або державні інтереси;
- збереження обов'язку суб'єкта владних повноважень щодо невідкладного прийняття нового рішення у відповідних правовідносинах з дотриманням встановленої процедури, навіть

у випадку визнання попереднього рішення протиправним на підставі процедурних недоліків;

– врахування об'єктивних обставин, що можуть зумовлювати неможливість дотримання певних формальних процедур з боку суб'єктів владних повноважень (доцільність, раціональність, пропорційність) [235].

Застосування цієї доктрини має значний потенціал для адміністративного судочинства в Україні, де процесуальні вимоги можуть ускладнювати доступ до правосуддя, особливо для громадян у спорах з державними органами. У таких справах дотримання формальних процедур повинно сприяти з'ясуванню обставин і справедливому розгляду, а не слугувати інструментом для відхилення скарг на початкових стадіях розгляду. На нашу думку, доктрина запобігання надмірному формалізму та доктрина *jura novit curia* мають взаємодоповнюючий характер, оскільки обидві покликані гарантувати об'єктивне правосуддя, що не обмежується лише формальними рамками, а забезпечує змістовний захист прав.

Згадуючи відомий вислів – *placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem* [395] – вкажемо наступне. Вважається, що у всіх справах першочергового значення слід надавати принципам справедливості та рівності, а не суворому дотриманню формального права. Ця теза підкреслює ідею, що правові рішення мають ґрунтуватися на гуманістичних та етичних засадах, які забезпечують дотримання прав людини, а не лише на жорстких нормах закону. Строгий формалізм може іноді призводити до несправедливих результатів, якщо ігнорується контекст і індивідуальні обставини конкретної справи. Тому суди повинні враховувати не тільки букву закону, а й обставини та інтереси, які стоять за ним, для того, щоб правосуддя відповідало суті справедливості.

Таке ставлення до права стало ключовим елементом у розвитку концепції правової рівності, що дозволяє суддям ухвалювати рішення, які не лише формально правильні, а й по суті є справедливими для сторін. Цей підхід важливий для

вирішення конфліктів у сучасних правових системах, де суди, крім застосування законів, також здійснюють тлумачення правових норм, враховуючи суспільні цінності й етичні принципи.

Таким чином, з огляду на практику Європейського суду з прав людини, застосування доктрини запобігання надмірному формалізму є важливим інструментом для забезпечення доступності правосуддя та підвищення якості правового захисту в справах, де державні інтереси або інтереси органів державної влади вступають у конфлікт із правами приватних осіб.

У цьому ж аспекті згадаємо й іншу доктрину – *in dubio pro tributario*. Принцип *in dubio pro tributario* є основоположним для побудови правової держави, оскільки він забезпечує баланс між інтересами держави та платника податків. Хоча сплата податків є необхідністю, виникають ситуації, коли податкове законодавство тлумачиться неоднозначно. У таких випадках застосування принципу «до платника з повагою» є гарантією справедливості та запобігає свавіллю податкових органів. Це також сприяє правовій визначеності, оскільки платники податків можуть бути впевнені, що їхні права будуть захищені [108].

Доктрина *in dubio pro tributario* – пріоритет з найбільш сприятливим для особи тлумаченням норми права – є принципом, який відображає необхідність тлумачити сумнівні положення податкового законодавства в інтересах платника податків, а не на користь держави. Цей принцип має значення для забезпечення справедливості у взаємовідносинах між державою та особою, зокрема, у випадках, коли положення податкового права допускають різночитання або неоднозначність.

Застосування цього принципу дозволяє досягти балансу між владними повноваженнями держави у сфері податків та правом кожної особи на справедливе і зрозуміле правове регулювання. Відповідно, принцип *in dubio pro tributario* виступає своєрідним гарантом захисту прав осіб у податкових спорах, обмежуючи можливість фіскальних органів використовувати неоднозначні положення права на свою користь. У такий спосіб доктрина не тільки сприяє забезпеченню верховенства права в податковій

сфері, але й посилює довіру громадян до системи правосуддя, зокрема у справах, пов'язаних із захистом їхніх майнових прав.

Важливою особливістю цієї доктрини є її роль у правозастосуванні – вона зобов'язує адміністративні суди трактувати правові норми таким чином, щоб уникати будь-яких порушень принципів передбачуваності та правової визначеності, особливо якщо положення права дозволяють кілька тлумачень.

У рішенні у справі Shchokin проти України (заяви № 23759/03 і 37943/06) Європейський суд з прав людини вказав на порушення національними органами влади України аналізованої доктрини: Суд наголосив на тому, що ст. 4.4.1 Закону про погашення зобов'язань платників податків передбачає обов'язкове застосування принципу *in dubio pro tributario*. Цей принцип означає, що у випадку неоднозначного тлумачення податкового законодавства слід обирати таке тлумачення, яке є більш сприятливим для платника податків. Однак у даній справі органи державної влади відхилилися від цього принципу, що призвело до порушення прав позивача [441].

Такий же висновок повторив страсбурзький суд і у справі Serkov проти України (заява № 39766/05) [438].

Доктрина *in dubio pro tributario* повинна активно застосовуватися не лише у податкових спорах, але й у ширшому контексті адміністративного судочинства. Адже проблема неоднозначного правового регулювання виникає не тільки у податкових відносинах, а й у справах, що стосуються інших адміністративних зобов'язань – таких як соціальні виплати, екологічні регуляції, ліцензування, захист прав осіб, які перебувають у відносинах з державою.

Розширення застосування цієї доктрини у сфері адміністративного судочинства створило б важливу основу для захисту особи у випадках, коли державні органи діють на основі нечітких чи недостатньо визначених правових норм. Це сприяло б не тільки посиленню справедливості в адміністративних відносинах, але й обмеженню випадків зловживання владними повноваженнями або некоректного застосування норм.

У цьому аспекті *in dubio pro tributario* набуває значення загального принципу права, що слугує бар'єром від надмірного формалізму та захищає право особи на передбачуваність і справедливість у правовому регулюванні. Його застосування в ширшому спектрі адміністративного судочинства відповідає доктрині запобігання надмірному формалізму, що забезпечує особі доступ до справедливого суду, зокрема через уникнення обмежувального тлумачення, яке може порушувати право на ефективний захист у відносинах з державою.

Відзначимо також доктрину *margin of appreciation*, яка відображає баланс між універсальністю прав людини та різноманітністю національних контекстів. Європейський суд з прав людини, визнаючи цей баланс, надає державам-учасницям певний простір для розсуду при реалізації положень Конвенції, особливо в питаннях, що стосуються традицій, цінностей та особливостей національної правової системи [52, с. 82].

Фахівці з права зазначають, що принцип «простору для національного розсуду» використовувався Європейським судом з прав людини вже в понад 700 справах [460]. Як відзначає Н. Савостьянова, у правничій літературі існує плюралізм розумінь досліджуваної доктрини [316, с. 8–15].

У юридичній літературі у зв'язку з дослідженням “*margin of appreciation*” виокремлюються три типи «поля розсуду держави», а саме «поле розсуду в балансуванні», «поле розсуду у виборі засобів» (виникає винятково за позитивних зобов'язань держави), «поле розсуду у встановленні меж права» [372, с. 128].

Наголосимо, що доктрина *margin of appreciation* має певні обмеження і не надає абсолютної свободи дій державам. Європейський суд з прав людини здійснює нагляд за тим, щоб межі дискреції не перетворювались на підґрунтя для порушення прав людини, гарантованих Конвенцією. Застосування доктрини є особливо важливим у випадках, де наявні різноманітні соціальні та культурні підходи, що впливають на правові системи держав, оскільки Суд прагне зберегти баланс між загальними європейськими стандартами і національною ідентичністю держав-учасниць.

Зважаючи на неоднозначність щодо розумінь змісту цієї доктрини, важко чітко визначити конкретні напрями її застосування в адміністративному судочинстві, однак, слід вказати, що її положення можуть бути корисними в досліджуваному аспекті. Все ж таки в адміністративному судочинстві, на нашу думку, ця доктрина може бути корисною для аналізу дій органів влади та їхніх рішень, особливо у випадках, де державні органи намагаються обґрунтувати втручання у права громадян необхідністю забезпечення публічного інтересу.

Доктрина *margin of appreciation* у сфері адміністративного судочинства може відігравати важливу роль, оскільки дозволяє оцінювати обґрунтованість і законність дій органів влади, коли ті посилаються на необхідність захисту публічних інтересів для обмеження прав окремих осіб. Така доктрина відкриває можливість для суду враховувати національні, культурні та соціальні особливості, зокрема специфіку місцевих потреб, що виправдовують деяку свободу дій для органів державної влади.

Застосування *margin of appreciation* може бути виправдане в адміністративних справах, пов'язаних із захистом громадського порядку, національної безпеки, охороною здоров'я або моральності, а також у питаннях регулювання економічної діяльності, наприклад, у разі ліцензування, екологічного контролю чи оподаткування. Тут доктрина дозволяє суду зважити, наскільки виправданим є втручання у права особи у кожному конкретному випадку, і чи дотримано баланс між правомірними інтересами особи та суспільною необхідністю.

Однак важливо підкреслити, що *margin of appreciation* не звільняє органи державної влади від відповідальності за дотримання прав людини, гарантованих Конституцією та міжнародними зобов'язаннями. У судовій практиці *margin of appreciation* часто використовується для перевірки пропорційності та обґрунтованості обмежувальних заходів, що вводяться державою. Це означає, що суд повинен ретельно перевіряти, чи дії державного органу є адекватними, чи вони досягають мети, яку можна виправдати захистом публічних

інтересів, та чи не перевищують межі допустимого втручання у права громадян.

Таким чином, доктрина *margin of appreciation* дозволяє адміністративним судам у складних справах приймати рішення, які забезпечують одночасно захист публічних інтересів та дотримання прав і свобод особи, що відповідає ідеї верховенства права і балансу в правовому суспільстві.

У межах системи загального права (як загалом і у державах романо-германського типу правової системи) особливого значення набула доктрина *res judicata*. Ця доктрина сприяє забезпеченню правової визначеності та стабільності судових рішень. Основним принципом *res judicata* є те, що справа, остаточно вирішена судом, не може бути повторно переглянута чи оскаржена у майбутньому між тими ж сторонами та з того ж предмету спору. Це обмежує можливість безкінечних судових спорів, які б підривали довіру до судової системи, і водночас захищає права сторін, гарантуючи, що вони можуть розраховувати на незмінність судового рішення.

У загальному праві доктрина *res judicata* має свої специфічні форми: *issue estoppel* та *claim preclusion*. *Claim preclusion* означає, що сторони не можуть повторно звертатися до суду з вимогою вирішити ту саму справу, яку вже було вирішено. Натомість *issue estoppel* унеможливорює повторне оскарження певних встановлених фактів чи юридичних висновків, вирішених у попередньому рішенні. Ці елементи доктрини дозволяють системам загального права підходити до справ з більшою економією процесуальних ресурсів та забезпечувати послідовність рішень.

Наголосимо, що на цих формах акцентує увагу і Т. Цувіна, досліджуючи принцип *res judicata*, який виявляється у двох формах: як преклюзивний негативний ефект, який забороняє повторний розгляд тотожних спорів, та як позитивний ефект, який надає судовому рішенню преюдиціальну силу. Преюдиціальність означає, що факти, встановлені судом, вважаються доведеними і не підлягають повторному доказуванню у наступних провадженнях. Таким чином, принцип *res judicata*

забезпечує стабільність правових відносин та запобігає безкінечним судовим процесам [377, с. 220].

У системах романо-германського права *res judicata* також є важливим інструментом, однак її застосування має більше формальних особливостей, зокрема акцент на закріпленні завершеності судового процесу та недопущенні «подвійного розгляду» однієї і тієї ж справи. Це пов'язано з тим, що правова визначеність є одним із ключових принципів романо-германської системи, а *res judicata* забезпечує її дотримання, попереджаючи ризики виникнення суперечливих рішень та унеможливаючи повторний судовий розгляд завершених справ.

У порівняльно-правовому контексті доктрини *res judicata* слід також відзначити дослідження К. Пількова, у якому автор аналізує еволюцію доктрини *res judicata* та її взаємозв'язок з іншими юридичними принципами, які обмежують можливість повторного розгляду одних і тих самих питань у суді. Автор зосереджується на відмінностях між *res judicata*, естопелем, дотриманням попередніх рішень та правом справи. Особлива увага приділяється тому, як ці принципи впливають на стабільність правових відносин та захист прав сторін [210].

В адміністративному судочинстві обох систем доктрина *res judicata* забезпечує важливий захист як для інтересів державних органів, так і для прав особи. Адміністративні суди, застосовуючи *res judicata*, можуть уникати розгляду вже вирішених спорів і спрямовувати увагу на нові питання, що виникають у правовідносинах між громадянином та державою. Це сприяє ефективнішому правозастосуванню, зберігає час і ресурси як суду, так і сторін, а також запобігає можливості зловживань правом на судовий захист через ініціювання неодноразових звернень щодо тієї самої проблеми.

Аналізуючи практику Верховного Суду, можна виділити декілька показових висновків в адміністративних спорах, в яких була застосована доктрина *res judicata*:

1. Судове рішення, яке набрало законної сили, підлягає обов'язковому та безумовному виконанню суб'єктом, на якого

судом покладено відповідне зобов'язання. Посилання сторони у справі в обґрунтування своєї позиції на фактичні обставини, виникнення яких стало наслідком невиконання судового рішення, яке набуло законної сили, не повинно прийматися до уваги судами [257].

2. Головна мета судового контролю за виконанням рішень в адміністративних справах полягає у реалізації основних завдань адміністративного судочинства при здійсненні адміністративними судами правосуддя, оскільки воно не обмежується винесенням судового рішення, а також передбачає його виконання [253].

3. Заходи забезпечення позову повинні відповідати принципу верховенства права, включаючи правову визначеність. Зокрема, не можна забезпечувати позов шляхом зупинення виконання судових рішень, які вже набрали законної сили, оскільки це суперечить Конституції України щодо обов'язковості виконання судових рішень. Крім того, заходи забезпечення позову повинні застосовуватися лише в межах заявлених позовних вимог і бути співмірними, адекватними та розумними щодо вимог заявника про забезпечення позову [245].

4. Конституційне право особи направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування у порядку, визначеному ст. 40 Конституції України та Законом України «Про звернення громадян», та наступне оскарження до адміністративного суду відповідей, отриманих від таких органів, за жодних умов не можуть бути використані для відступу від імперативних вимог, визначених ст. 129-1 Конституції України, щодо обов'язковості виконання судового рішення [244].

Європейський суд з прав людини у рішеннях неодноразово звертався до доктрини *res judicata*, визнаючи її важливість для забезпечення правової визначеності та стабільності судової системи. Зокрема, суд застосовує цю доктрину для підкреслення значення остаточності та незмінності судових рішень як засобу захисту прав учасників процесу та збереження балансу між правом на доступ

до суду та необхідністю уникнення необґрунтованих повторних судових розглядів. У своїй практиці страсбурзький суд розглядає випадки, коли повторний розгляд справ може порушити принцип правової визначеності або знецінити уже ухвалене рішення, що призводить до підриву довіри до судової системи.

При цьому страсбурзький суд акцентує на відповідності національного судового процесу принципу *res judicata*, що є важливим для підтримання рівноваги між правом на справедливий судовий розгляд та обов'язковістю остаточних судових рішень. Особливо важливим є застосування цієї доктрини у випадках, коли можливий повторний розгляд справи може вплинути на інтереси публічного характеру, наприклад, у справах, пов'язаних із державними органами або питаннями суспільного значення.

Таким чином, доктрина *res judicata* слугує в практиці страсбурзького суду не лише як формальний засіб забезпечення правової визначеності, але і як важливий інструмент захисту прав людини від надмірного втручання та гарантії справедливості судового процесу.

Доктрина *res judicata* тісно пов'язана з принципом правової визначеності. «Принцип *res judicata*, або обов'язковість остаточного судового рішення, є основою правової визначеності та стабільності правових відносин. Це означає, що остаточне рішення суду є обов'язковим для виконання і не може бути оскаржено повторно, якщо немає законних підстав для касаційного перегляду. Перегляд судових рішень потрібен не для того, щоб дати сторонам ще один шанс оскаржити рішення, а для виправлення серйозних судових помилок, які можуть призвести до значного порушення прав і свобод» [436] – відзначив страсбурзький суд у справі *Ryabykh проти Росії* (заява № 52854/99). Такий же висновок вказано страсбурзьким судом у рішенні у справі *Zheltayakov проти України* (заява № 4994/04) [448].

Відтак, доктрина *res judicata* нерозривно пов'язана з принципом правової визначеності, оскільки обидва ці елементи спрямовані на забезпечення стабільності та передбачуваності у правових відносинах. Правова визначеність передбачає,

що особи мають право очікувати, що судові рішення, яке вже набрало законної сили, не буде змінено або поставлене під сумнів у майбутньому, окрім випадків, визначених законом. Це дозволяє учасникам правових відносин діяти впевнено, розуміючи, що остаточне судове рішення вирішує спір раз і назавжди.

Застосування доктрини *res judicata* підсилює принцип правової визначеності, оскільки забезпечує закріплення юридичних наслідків ухваленого рішення, запобігаючи необґрунтованому повторному розгляду спору. Особливо важливим є це в адміністративному судочинстві, де державні органи часто залучені як сторони. Для них виконання принципу правової визначеності через *res judicata* є гарантією стабільності управлінських рішень, що, своєю чергою, захищає права осіб і суспільства загалом.

Таким чином, *res judicata* не тільки утверджує остаточність та обов'язковість судового рішення, але й зміцнює довіру до судової системи, забезпечуючи стабільність правового порядку і захищаючи учасників від ризиків повторних судових процесів щодо одного й того ж питання.

Вкажемо, що принцип правової визначеності є фундаментальним елементом верховенства права, що характеризує передбачуваність правових норм, стабільність судових рішень та захист легітимних очікувань громадян і юридичних осіб. Цей принцип вимагає, щоб судові рішення, які набули остаточної сили, не переглядалися без серйозних підстав, а законодавчі норми були сформульовані таким чином, щоб особи могли з достатньою впевненістю передбачати наслідки своїх дій.

Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював важливість правової визначеності як складової права на справедливий суд, що закріплене у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Наприклад, у справі *Bugtarescu* проти Румунії (заява № 28342/95) суд постановив, що перегляд остаточного рішення, який не ґрунтується на виняткових обставинах, порушує принцип правової визначеності, а отже, й права заявника. Суд наголосив, що втручання держави у вже вирішений спір має бути обґрунтованим і виправданим

надзвичайними умовами, такими як виявлення нових доказів, які не могли бути відомі під час першого розгляду справи [412].

Також у вже згаданій справі *Ryabykh* проти Росії страсбурзький суд зазначив, що правова визначеність означає, що остаточне рішення не може бути поставлене під сумнів у будь-який момент через ініціювання нових процедур з перегляду. Це є необхідним для забезпечення довіри громадян до судової системи. Суд звернув увагу на те, що стабільність судових рішень є передумовою ефективного захисту прав та запобігає зловживанням у системі правосуддя [436].

Досліджуючи принцип правової визначеності, Ю. Матвєєва дійшла висновку, що принцип правової визначеності є одним з фундаментальних принципів права, який забезпечує стабільність правових відносин та передбачуваність правових наслідків. Історично склалося так, що правова визначеність включає в себе такі елементи: можливість для осіб будувати довгострокові плани на основі чітко визначених правових норм; ясність і доступність формулювань правових норм; остаточність і обов'язковість судових рішень; законність кримінальних покарань та обмежень прав і свобод; обмеження дискреційних повноважень державних органів [177, с. 189–190].

Ще одним важливим висновком вітчизняної дослідниці є те, що принцип правової визначеності є багатограним поняттям, яке тісно пов'язане з іншими фундаментальними принципами права. Зокрема, він взаємодіє з принципами правової безпеки, правової певності, незворотності дії закону в часі та принципом захисту набутих прав. Ці принципи утворюють єдину систему, спрямовану на забезпечення стабільності правового порядку, передбачуваності правових наслідків та захисту прав і свобод особи [177, с. 189].

Відомо, що головним завданням верховних судів будь-якої держави є забезпечення єдності правозастосовної практики, яка побудована на принципах верховенства права та інших фундаментальних принципах конституційного рівня, які органічно пов'язані цим принципом: рівності, правової визначеності,

довіри до права, «обґрунтованих сподівань». Суб'єкт права повинен мати довіру до правової системи країни, тобто тверде переконання, що норми права за однакових обставин будуть застосовуватися однаково, а питання суперечливості та неузгодженості правового тексту буде знято суддями у процесі розгляду справи, й це стане орієнтиром судової влади на майбутнє [381, с. 306–324].

Як ми наголошували, відсутність єдності судової практики є одним з основних чинників, що перешкоджають досягненню правової визначеності. Відсутність єдиного підходу до тлумачення правових норм різними судовими інстанціями призводить до правової невизначеності та підриває довіру до судової системи. Така ситуація унеможливорює для суб'єктів правовідносин передбачити наслідки своїх дій та ускладнює ефективне здійснення правосуддя.

Як приклад, в минулому Верховний Суд України систематично скасовував судові рішення ВАС України, ухвалені у справах, що належать до виключної підсудності загальних судів. Зокрема, це стосувалося спорів, пов'язаних із земельними відносинами та правом власності на нерухоме майно. Незважаючи на це, ВАС України продовжував розглядати такі справи, що призводило до порушення норм матеріального і процесуального права та формування неоднорідної судової практики, яка суперечила правовим позиціям Верховного Суду України.

Голова Верховного Суду Станіслав Кравченко під час XII Міжнародного форуму з практики Європейського суду з прав людини «Імплементация Європейської конвенції з прав людини в Україні», зазначив, що судова система України може пишатися тим, що в умовах війни вона не лише продовжує ефективно функціонувати, а й у своїй практиці чітко дотримується найвищих стандартів, закріплених у Конвенції та сформованих ЄСПЛ. Імплементуючи Конвенцію, національна правова система наближається до вимог Європейського Союзу. За словами С. Кравченка доволі нечасто можна знайти судові рішення, що стосується складних правових питань, при вирішенні яких не було б застосовано практику ЄСПЛ, що свідчить

про синхронність з розвитком практики ЄСПЛ та формуванням нових підходів до застосування Конвенції національного законодавства та судової практики [178].

У національному процесуальному законодавстві із прийняттям Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12.05.2015 року № 192-VIII, з метою забезпечення дотримання принципів юридичної визначеності та єдності судової практики, було запроваджено нову правову категорію «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду» [276].

Враховуючи ознаки судового прецеденту та прецеденту тлумачення, можна стверджувати, що постанови Верховного Суду, які завершують розгляд справ в апеляційному та касаційному порядку і містять висновки щодо застосування законів, є актами прецедентного тлумачення правових норм. Таким чином, зміни в законодавстві, які зобов'язали суди нижчих інстанцій при розгляді схожих справ дотримуватися таких постанов Верховного Суду, що містять висновки щодо застосування норм права, фактично ввели в українську правову систему нове джерело права – судовий прецедент у формі прецеденту тлумачення [100].

Кодекс адміністративного судочинства України передбачає, що якщо колегія суддів, палата або об'єднана палата Касаційного суду, розглядаючи справу, вирішить, що потрібно відступити від висновку щодо застосування закону в подібних справах, який раніше був зроблений іншою колегією, палатою, об'єднаною палатою іншого касаційного суду, Великою Палатою або Верховним Судом України, то ця справа передається на розгляд Великої Палати Верховного Суду [115].

У контексті формування єдності судової практики не можна не згадати про формування Великою Палатою Верховного Суду судової доктрини «зв'язаності Верховного Суду своїми попередніми правовими позиціями».

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 4 вересня 2018 року в справі № 823/2042/16 вперше, а в подальшому

в постановах від 5 грудня 2018 року в справі № 818/1688/16 та від 12 грудня 2018 року в справі № 804/285/16 обґрунтувало відступлення від своїх попередніх правових позицій із застосуванням практики Європейського суду з прав людини, а саме рішення у справі “Chapman v. the United Kingdom” («Чепмен проти Сполученого Королівства») від 18 січня 2001 року, заява № 27238/95 стосовно повноважень Суду змінити свою попередню практику за належно обґрунтованих обставин, а також супроводжуватися чіткою вказівкою підстав відкидання раніше сформованої практики. У § 70 цього рішення Європейський Суд, що «в інтересах правової визначеності, передбачуваності та рівності перед законом він не має відступати від попередніх рішень за браком належної для цього підстави» [414].

Водночас, щодо єдності судової практики, про яку весь час мріють різні генерації судової спільноти, вважаємо за необхідне вказати на неможливість її досягнення без визначення понять при їх тлумаченні (тобто алфавіту, який буде основою для загального порозуміння юридичною спільнотою), і як наслідок ефективного правозастосування при розгляді судових спорів.

Узагальнюючи наукові положення відносно принципу, що досліджується, вкажемо наступне. Принцип юридичної визначеності є одним з фундаментальних принципів права, який гарантує передбачуваність правових наслідків для кожної особи. Він передбачає, що правові норми мають бути чіткими, зрозумілими та доступними для розуміння, а правозастосовна практика – стабільною та передбачуваною.

Л. Богачова вказує, що правова визначеність є загальним юридичним принципом, який важливий у відносинах між державою та людиною. Він впливає на те, як реалізуються та захищаються права і свободи громадян, як встановлюється юридична відповідальність та порядок притягнення до неї, забороняє безпідставно обмежувати права і свободи, вимагає пропорційності обмежень, що застосовуються до особи, та визначає межі повноважень органів державної влади відповідно до Конституції та законів України [18].

Доцільно виокремити такі ключові аспекти принципу юридичної визначеності:

- чіткість і зрозумілість правових норм: закони та інші нормативно-правові акти мають бути сформульовані таким чином, щоб будь-яка особа могла зрозуміти їх зміст без додаткових тлумачень, що обумовлює використання ясної та однозначної мови, відсутність двозначностей та суперечностей;

- стабільність законодавства: закон не може змінюватися надто часто, оскільки це ускладнює для людей орієнтуватися в правовому полі; звичайно, певна динаміка законодавства є неминучою, але вона має бути обґрунтованою і не порушувати принципу правової визначеності;

- передбачуваність правозастосовчої практики: судові рішення мають бути ухвалені на підставі чітко встановлених правових норм і не повинні суперечити попередній судовій практиці; це забезпечує рівність усіх перед законом і дозволяє людям планувати свою діяльність;

- захист законних очікувань: принцип юридичної визначеності передбачає, що люди мають право розраховувати на те, що їхні права та обов'язки будуть захищені відповідно до чинного законодавства;

- обмеження дискреційних повноважень державних органів: державні органи повинні діяти в межах чітко визначених законом повноважень, що є чинником запобігання свавілля та забезпечення рівності усіх перед законом (однак, цей принцип не виключає загалом дискреційні повноваження органів публічної влади. Дискреційні повноваження залишаються звичним інструментом у демократичних суспільствах. Вони дозволяють органам влади адаптувати свої дії до конкретних обставин, що не завжди можуть бути передбачені законодавцем. Проте важливо, щоб реалізація таких повноважень підпорядковувалася принципам пропорційності та обґрунтованості, а також підлягала судовому контролю. Європейський суд з прав людини також підкреслював, що дискреційні повноваження державних органів мають бути обмежені відповідними процесуальними

гарантіями, що захищають особу від можливих надмірних втручань з боку держави. Наприклад, у справі Malone проти Сполученого Королівства Суд зауважив, що державні органи, маючи можливість діяти на власний розсуд, все ж зобов'язані дотримуватись процедурних вимог, що обмежують такі повноваження і запобігають свавільним діям [424]).

Таким чином, принцип обмеження дискреційних повноважень є необхідною умовою ефективного захисту прав громадян та важливою частиною принципу верховенства права в демократичному суспільстві, сприяючи як ефективному державному управлінню, так і захисту громадян від надмірного втручання держави.

Не можемо не вказати й на значення принципу юридичної визначеності:

- забезпечення правопорядку: чіткі і зрозумілі правила поведінки сприяють стабільності у суспільстві;
- захист прав і свобод людини: кожна людина має право знати, які права вона має і як їх захистити;
- сприяння розвитку економіки: передбачуваність правового поля є важливим фактором для інвесторів;
- підвищення довіри до держави: коли люди впевнені у справедливості закону, вони більше довіряють державним органам.

Відтак, принцип юридичної визначеності є одним з найважливіших принципів права, який забезпечує стабільність, передбачуваність і справедливість правових відносин. Він є основою для побудови правової держави і гарантує захист прав і свобод людини. Цей принцип вимагає поваги до остаточності судових рішень, передбачуваності правових норм та захисту легітимних очікувань громадян, що є обов'язковими елементами для побудови правової держави і справедливого судочинства.

Розглядаючи правову визначеність, слід згадати й про естопель. Доктрина «естопель» є проявом загального принципу недопустимості зловживання правом. Вона передбачає, що особа не може посилатися на факти або правові підстави, які суперечать її попереднім заявам або діям. Цей принцип базується

на вимогах добросовісності та послідовності в поведінці учасників правовідносин [120].

Наголосимо, що «естопель» та правова визначеність не є тотожними поняттями, хоча вони пов'язані між собою і обидва сприяють підтримці стабільності та передбачуваності у правовідносинах.

Якщо «естопель» – це принцип, що забороняє стороні заперечувати раніше зроблені заяви або дії, якщо інша сторона діяла, покладаючись на них, то правова визначеність – більш широкий принцип, який вимагає, щоб закони були ясними, передбачуваними і стабільними, а державні органи діяли відповідно до них. Правова визначеність є важливою для того, щоб особи могли розуміти свої права та обов'язки і передбачати наслідки правових актів чи рішень органів державної влади. Принцип правової визначеності також пов'язаний із заборною зворотної дії законів і забезпеченням стабільності судових рішень (через *res judicata*).

Зв'язок між «естопелем» та правовою визначеністю полягає у тому, що обидва принципи спрямовані на запобігання свавіллю і створюють умови для передбачуваності та стабільності у правовідносинах. «Естопель» є конкретним засобом реалізації принципу правової визначеності у відносинах, коли сторонам потрібно уникати несправедливих змін позиції, які могли б порушити їхні взаємні права та інтереси. Правова визначеність же забезпечує передбачуваність на макрорівні, забезпечуючи загальну стабільність правової системи і захист інтересів всіх суб'єктів правовідносин, у тому числі за допомогою «естопелю» як одного із засобів цього захисту.

Відзначимо, що у правничій літературі доволі часто вказується на доктрину *venire contra factum proprium* (що буквально означає «не йти проти власного вчинку»). Принцип «естопелю» та доктрина *venire contra factum proprium* є тісно пов'язаними, адже обидва явища спрямовані на запобігання несумлінній зміні позиції сторони, яка може завдати шкоди іншій стороні, що діяла, спираючись на попередні дії або заяви.

На нашу думку, основні паралелі між «естопелем» і доктриною *venire contra factum proprium* полягають у наступному.

1. Принцип послідовності дій. І «естопель», і *venire contra factum proprium* засновані на принципі, що особа не повинна заперечувати свої попередні дії, якщо це порушує права чи інтереси іншої особи, яка діяла в надії на стабільність позиції першої сторони. Така непослідовність може розглядатися як правове порушення, оскільки підриває принцип довіри в правовідносинах.

2. Запобігання недобросовісності. Обидві доктрини спрямовані на обмеження можливостей для маніпуляції або недобросовісної поведінки. Наприклад, у випадках, коли одна сторона отримала певні вигоди або створила для іншої сторони певні очікування, вона не має права пізніше заперечувати це, якщо це завдає шкоди іншій стороні. Таке заперечення, на їхню думку, не відповідає принципам справедливості.

3. Роль у судовій практиці. Обидві доктрини стали частиною практики як судів загального права (*common law*), так і континентальних правових систем. У практиці континентального права *venire contra factum proprium* часто використовується в питаннях цивільного права, тоді як в англійському праві її аналогом є принцип естопелю.

4. Підтримка правової визначеності. Обидві доктрини сприяють правовій визначеності, оскільки забезпечують передбачуваність у правовідносинах. Це також пов'язано з тим, що дії або заяви, зроблені однією стороною, повинні залишатися сталими і не можуть бути змінені за бажанням, якщо це призведе до порушення прав іншої сторони.

Водночас, «естопель» частіше використовується як процесуальний інструмент у судових процесах для обмеження прав однієї сторони на заперечення певних фактів або дій, тоді як *venire contra factum proprium* більше стосується загального принципу поведінки в правовідносинах, особливо в цивільному праві.

Верховний Суд послідовно дотримується принципу, що ніхто не має права діяти всупереч своїм попереднім заявам або діям,

відомого як «заборона суперечливої поведінки». Цей принцип, який тісно пов'язаний з доктриною «естопелю» та принципом добросовісності, служить важливим механізмом захисту від недобросовісних дій і правової непослідовності. Його застосування у судовій практиці покликане забезпечити стабільність правових відносин та запобігти тому, щоб одна зі сторін використовувала свої попередні дії чи обіцянки як спосіб отримати необґрунтовані переваги або уникнути відповідальності.

Акцентуємо увагу також на доктрині легітимних очікувань чи, як ми вище зазначали – правомірних сподівань. Доктрина правомірних сподівань є важливим елементом правової визначеності, який застосовується у правових системах як спосіб захисту передбачуваності правових відносин для сторін, зокрема у відносинах з органами публічної влади. Європейський суд з прав людини неодноразово звертався до цієї доктрини у своїх рішеннях, особливо коли йдеться про втручання держави в права, що стосуються власності, приватного життя, економічної свободи, а також про очікування осіб щодо стабільності законодавчої політики держави. Страсбурзький суд перманентно відзначає, що законодавчі зміни не повинні порушувати легітимні очікування особи, якщо вона діяла, покладаючись на діюче законодавство та добросовісно сподівалася на певний результат.

Подібно до цього, у справі *Pressos Compania Naviera SA and Others* проти Бельгії (заява № 17849/91) Суд зазначив, що різка зміна законодавчого середовища, яке впливає на вже існуючі права, суперечить принципу правової визначеності, якщо не враховує попередні правомірні очікування зацікавлених сторін. «Такі міркування (міркування Уряду – М. К.) не можуть виправдати прийняття закону із зворотною силою з метою та наслідком позбавлення заявників їхніх вимог щодо компенсації. Таке фундаментальне втручання в права заявників суперечить дотриманню справедливого балансу між зацікавленими інтересами» [433].

Практика страсбурзького суду показує, що доктрина легітимних очікувань має особливу значущість у адміністративному

праві та праві власності. Суд визнає обов'язок держав забезпечити захист цих очікувань, якщо дії держави призвели до виникнення обґрунтованих сподівань. Це формує відповідальність органів влади діяти передбачувано та послідовно, створюючи надійний правовий порядок для всіх учасників правовідносин.

У цьому аспекті варто згадати дослідження українського правника Я. Берназюка щодо змісту принципу легітимних очікувань. Автором проаналізовано поняття легітимних очікувань як невід'ємної частини верховенства права. Я. Берназюк доводить, що легітимні очікування тісно пов'язані з такими принципами, як належне урядування, законність і пропорційність. Крім того, автор обґрунтовує, що легітимні очікування мають прямий вплив на передбачуваність правового регулювання та виключають можливість задньої сили закону. Особливу увагу приділено ролі легітимних очікувань у публічно-правових спорах, які розглядаються адміністративними судами [13].

Необхідно також звернути увагу на правову доктрину *uberrima fides*, що вимагає абсолютної добросовісності, і яка переважно знаходить своє застосування у галузі страхування. Якщо британське законодавство наразі чітко обмежує дію *uberrima fides* етапом укладання страхової угоди, то судова практика Сполучених Штатів демонструє тенденцію до розширення сфери її впливу на випадки недобросовісного страхування в цілому. Ця доктрина вступає в протиріччя з іншим фундаментальним принципом договірного права – *caveat emptor*, що застерігає покупця про необхідність власної обачності щодо придбаного майна.

Історично, *uberrima fides* була сформульована лордом Менсфілдом у відомій справі “*Carter v Boehm*” ще у XVII ст. Її сутність полягає у захисті страхувальника від недобросовісних дій страхової компанії, особливо в ситуаціях, коли страхова компанія не розкриває страхувальнику важливі факти або умови договору, які в подальшому, при настанні страхового випадку, можуть стати підставою для відмови у виплаті страхового відшкодування.

Вказна доктрина застосовується і національними судами, як приклад можна навести постанову Верховного Суду від 10 березня 2021 року в справі № 753/731/16.

Крім того, необхідно згадати про принцип (доктрину) належного врядування, який був сформований європейськими правниками, імпліментований у відповідні керівні документи Європейського Союзу, а в подальшому остаточно сформулований у правозастосовчій практиці Європейського Суду з прав людини. Варто зазначити, що доктрина «належного врядування» не є суто теоретичною концепцією та має втілення в судовій та адміністративній практиці.

Наприклад, відповідно до змісту рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Рисовський проти України» від 20.10.2011, принцип належного врядування зазвичай не повинен заважати державним органам виправляти випадкові помилки, навіть якщо вони сталися через їхню власну недбалість. Інакше це могло б призвести до неправильного розподілу державних коштів, що суперечило б інтересам суспільства. Проте, виправлення минулої помилки не повинно надмірно порушувати нові права особи, яка добросовісно покладалася на законні дії державного органу. Іншими словами, державні органи не повинні отримувати вигоду від своїх неправильних дій або уникати своїх обов'язків через те, що самі не дотримувалися власних процедур. У цьому контексті Європейський Суд підкреслює необхідність для органів державної влади та місцевого самоврядування дотримуватися принципів ефективності та результативності як складових належного врядування. [335].

Слід звернути увагу, що принципи належного врядування стали предметом розгляду й вітчизняних судових органів.

Так Верховний Суд у постанові від 28 травня 2020 року в справі № 826/17201/17 зазначив, що орган державної влади не має права пояснювати законність свого оскаржуваного рішення іншими причинами, ніж ті, що були вказані в самому цьому документі. Інакше він міг би вільно змінювати або доповнювати обґрунтування своїх дій або рішень вже після того, як вони були зроблені

або прийнятті, що суперечить принципам правової визначеності та належного урядування, які є основними для правової держави [255]. Таким чином суд наголосив на тому, що органи державної влади та місцевого самоврядування повинні дотримуватися принципів належного урядування.

Крім того прикладом застосування принципу належного урядування в практиці судових органів може бути постановою Верховного Суду від 26 лютого 2020 року в справі № 804/15772/15, в якій Верховний Суд зазначив, що у випадку пропуску процесуальних строків державними органами з поважних причин, такі обставини, як необхідність дотримання внутрішньої процедури виділення та погодження коштів на сплату судового збору податковим органом або тимчасова нестача відповідних коштів, не можуть апріорі розглядатися як належне обґрунтування. Це зумовлено тим, що держава зобов'язана дотримуватися принципу «належного урядування» та не має права отримувати вигоду від невиконання встановлених нею ж правил та обов'язків [251]. Тобто суд підтверджує позицію протє, що діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування повинна здійснюватися відповідно до принципу «належного урядування». Отже, доктрина належного урядування доволі часто є орієнтиром для судових органів під час вирішення питань про відповідність публічної політики потребам суспільного розвитку, реальної участі громадян у виробленні та реалізації публічної політики, контролю громадськості за діяльністю органів влади.

Слід згадати про доктрину позитивних зобов'язань держави, яка бере свій початок у класичних конституційних ідеях природного права та суспільного договору. Ці ідеї знайшли відображення у двох важливих історичних документах: Декларації незалежності США 1776 року та французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Хоча Європейський суд з прав людини офіційно не визначав, що таке позитивні зобов'язання держави, їх можна зрозуміти, проаналізувавши конкретні рішення Суду, які разом складають цілісну концепцію. Головна особливість позитивних зобов'язань полягає в тому, що вони вимагають від

національних органів влади вживати активних дій для впровадження та застосування необхідних правових і практичних інструментів, які забезпечують реальне здійснення прав людини. На відміну від негативних зобов'язань, які зобов'язують державу не втручатися у права та свободи особи, позитивні зобов'язання передбачають, що держава повинна вживати належних, розумних та відповідних заходів для гарантування основних прав у кожній конкретній ситуації. Усі позитивні зобов'язання держави мають одну спільну мету – забезпечити ефективне застосування Європейської конвенції.

У доктрині позитивних зобов'язань виокремлюються дві основні категорії: «соціальні» та «горизонтальні» зобов'язання. Соціальні зобов'язання держави передбачають забезпечення відповідних механізмів доступу до правосуддя, зокрема шляхом надання безоплатної правової допомоги або забезпечення доступу до перекладача. Водночас вони включають обов'язок держави ухвалювати нормативно-правові акти, необхідні для ефективної реалізації прав людини в національній правовій системі.

У свою чергу, горизонтальні позитивні зобов'язання держави передбачають обов'язок держави запроваджувати ефективні правові механізми для захисту особи від неправомірного втручання у її права з боку інших суб'єктів. Визначення обсягу позитивних зобов'язань держави ґрунтується на принципі справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та правами окремої особи. ЄСПЛ наголошує, що конкретний зміст цих зобов'язань варіюється залежно від правових, соціальних та економічних обставин у конкретній державі, а також від наявних ресурсів та механізмів, які держава може використовувати для їх реалізації. Водночас позитивні зобов'язання не можуть тлумачитися таким чином, щоб покласти на державу надмірний чи непропорційний тягар, що підтверджується рішеннями Суду в справах «Пол і Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства» та «Озгюр Гюндем проти Туреччини».

Практика Європейського Суду демонструє динамічний розвиток доктрини позитивних зобов'язань держави,

що супроводжується поступовим розширенням їхнього змісту та сфери застосування. На сучасному етапі еволюції стандартів прав людини, закріплених у Конвенції, майже всі її положення мають «подвійний» характер: вони не лише забороняють державі здійснювати неправомірне втручання у реалізацію прав і свобод, а й покладають на неї активні обов'язки щодо забезпечення, захисту та сприяння їхній реалізації.

Таким чином, Європейський суд з прав людини у своїй практиці виробив ряд концепцій, які допомагають визначити межі допустимого втручання держави в права людини. Такі концепції не лише сприяють уніфікованому підходу до оцінки поведінки держав, але й допомагають національним системам права інтегрувати положення Конвенції у свої правові механізми. Для України, яка поступово посилює свої зв'язки з європейським правовим простором, застосування цих концепцій може слугувати важливим орієнтиром у розбудові адміністративного судочинства.

Запровадження на національному рівні таких підходів сприяє глибшій гармонізації українського права із загальноєвропейськими стандартами, особливо щодо захисту прав у відносинах з органами державної влади. Це означає, що українські суди, зокрема адміністративні, отримують можливість звертатися до напрацювань Європейського суду як до допоміжного інструменту при вирішенні спірних питань, особливо в аспектах правової визначеності, передбачуваності дій держави, та пропорційності втручання.

Імплементация цих підходів до національного права також посилює правову захищеність громадян та гарантує стабільність правовідносин, адже рішення судів стають більш передбачуваними і, відповідно, захищеними від дискреційного впливу. Таким чином, українська система адміністративного права може бути збагачена кращими зразками міжнародної судової практики, що додасть їй якості та авторитету в частині захисту прав людини та забезпечення відповідності дій державних органів принципам справедливості.

В Україні активно впроваджується судова доктрина належної правової процедури (*fair procedure*), сформульована ЄСПЛ. Верховний Суд вперше застосував її у постанові від 25 липня 2019 року в справі № 826/13000/18 [250].

Як зазначає М. Білак, вводячи доктрину «правова процедура», Касаційний адміністративний суд виходив з того, що правова процедура визначає зміст роботи органів влади, встановлює принципи та правила використання ними своїх повноважень на власний розсуд, обмежує їх і запобігає свавіллю, а також пояснює необхідність її застосування для справедливого ставлення до людини [14].

Як зазначив Верховний Суд у рішенні від 10 квітня 2019 року в справі № 826/16495/17, потреба у правовій визначеності не означає повної відсутності у органу, що приймає рішення, дискреційних повноважень, якщо вони необхідні та існують процедури, що запобігають їхньому зловживанню. Закон, який надає такі повноваження державному органу, повинен чітко визначити обсяг цієї дискреції. Верховний Суд підкреслив, що надання виконавчій владі необмеженої дискреції суперечитиме верховенству права. Тому закон має достатньо чітко вказувати обсяг будь-якої дискреції та спосіб її здійснення, щоб людина могла захистити себе від свавільних дій [229].

У своєму рішенні від 25 липня 2019 року в справі № 826/13000/18 Верховний Суд зазначив, що правова процедура (“*fair procedure*” або справедлива процедура) є частиною принципів законності та верховенства права. Вона встановлює юридичні вимоги до того, як органи державної влади повинні приймати рішення. Правова процедура визначає чіткий порядок дій під час перевірки, включаючи способи, методи, підстави, форму та строки такої діяльності. Верховний Суд також вказав, що встановлена правова процедура є важливою гарантією проти зловживань з боку органів влади при прийнятті рішень та вчиненні дій, забезпечуючи справедливе ставлення до людини. Ця процедура спрямована на забезпечення юридичної визначеності, частиною якої є принцип легітимних очікувань як елемент верховенства права [250].

Доктрина “*actio popularis*” (що в перекладі з латини означає «суспільна дія») передбачає можливість ініціювання судового провадження в інтересах «публічного порядку, законності» без покладання на позивача обов'язку доведення безпосереднього та вже існуючого порушення його прав та свобод оскаржуваним рішенням суб'єкта владних повноважень. У постанові Верховного Суду від 11 вересня 2023 року в справі № 320/258/19 було сформульовано висновок про те, що положення частини другої ст. 264 КАС України слід розуміти як інкорпорацію в процесуальне законодавство України (з певними специфічними вимогами щодо доведення особою зв'язку її інтересів з оскаржуваним актом) саме доктрини *actio popularis* [231].

Право звертатися до суду (*locus standi*) з вимогою визнати незаконним та недійсним рішення органу влади, яке має ознаки нормативно-правового акта, фактично базується на самому статусі цього акта. Відмова особі у доступі до суду в таких спорах може призвести до того, що рішення органів влади, які є нормативно-правовими актами, залишаться без судового контролю.

Верховний Суд неодноразово застосовував доктрину «ефективного засобу правового захисту», напрацьовану під час застосування ст. 13 Конвенції. Ефективним є засіб, який забезпечує поновлення порушеного права і одержання особою бажаного результату. Винесення рішень, які не призводять безпосередньо до змін в обсязі прав та забезпечення їх примусової реалізації, не відповідає розглядуваній міжнародній нормі. Засіб захисту повинен бути ефективним як у законі, так і на практиці, зокрема, у тому сенсі, щоб його використання не було ускладнене діями або недоглядом органів влади відповідної держави [298].

Доктрина «права державної адміністрації» загалом ґрунтується на визнанні його дуалістичної природи, що інтегрує норми публічного та приватного права. У процесі імплементації європейських правових стандартів у національну юрисдикцію необхідно враховувати правову позицію Європейського суду з прав людини щодо кваліфікації держави як фактичного роботодавця державного службовця та сторони у трудовому

договорі (контракті), що укладається на підставі норм приватного права [30].

Висновки до розділу 3

1. Загальне право становить собою систему, в якій основне джерело правових норм формується через судові рішення (прецеденти), а не через кодекси. Цей підхід виник у середньовічній Англії та забезпечив єдиний підхід до судових рішень завдяки послідовності у використанні прецедентів. Така правова система включає також принципи права справедливості, що дають гнучкість для вирішення спорів на основі совісті та королівської милості. Особливістю є рівність перед законом усіх, включно з державними службовцями, що не допускає створення привілейованих умов для держави в судочинстві. В країнах загального права адміністративна юстиція розвивалася емпірично, часто без створення окремих адміністративних судів, з акцентом на загальні суди для вирішення адміністративних спорів.

Правова система Сполучених Штатів Америки, успадкувавши британську правову традицію, адаптувала загальне право до республіканської форми правління та федералізму. Суди в Сполучених Штатів мають центральну роль у формуванні правових норм через прецеденти, що забезпечує правову стабільність і гнучкість системи. Адміністративна юстиція в Америці інтегрована у виконавчу владу та представлена спеціалізованими трибуналами, комісіями й суддями з адміністративного права, що підкреслює унікальність американського підходу до розгляду адміністративних справ.

Канадська, австралійська та новозеландська правові системи сформувалися під впливом англійського загального права і базуються на принципі прецедентного права, за якого рішення вищих судів є обов'язковими для нижчих інстанцій. Однак ці країни поступово здобули законодавчу незалежність і створили власні правові системи. У кожній з цих систем

забезпечується незалежність судів та пріоритет судового контролю за державними органами.

Для ефективного функціонування елементів прецедентного права в Україні необхідне вдосконалення законодавства, що закріпило б механізми застосування судових прецедентів на національному рівні, а також розвиток інституцій, які б забезпечували систематизацію та поширення прецедентної практики, що може бути одним з факторів послідовності в розгляді аналогічних справ і підвищенню передбачуваності судових рішень. Важливим кроком в цьому контексті є відновлення прийняття постанов Пленуму Верховного Суду, які забезпечують стабільність і єдність судової практики, зменшуючи ризик суперечливих тлумачень.

Наступним інститутом, що потребує удосконалення в національному праві – це позасудові форми вирішення спорів, однією з яких є медіація. У справах, пов'язаних з публічно-правовими спорами, медіація має свої особливості. У випадках, коли сторони в адміністративних спорах вважають медіацію недоцільною, вони часто відмовляються від її проведення, оскільки прагнуть до чіткого судового рішення, особливо у справах, що стосуються публічних інтересів чи складних питань законодавства. Навіть коли медіація відбувається, сторони, зокрема представники державних органів, не завжди готові йти на компроміс через обмежені повноваження або ризик втрати принципової позиції. Для підвищення готовності до медіації доцільно розглянути питання вдосконалення законодавства щодо консультацій для укладення мирових угод та надання інформації про переваги мирного врегулювання спорів.

2. Доктрини, розроблені Європейським судом з прав людини, мають важливе значення для національних систем права, включно з українською, особливо в контексті адміністративного судочинства. Їхня інтеграція в національну правову систему дозволяє гарантувати відповідність принципам справедливого суду, що є ключовим у захисті прав людини. Зокрема, доктрина *margin of appreciation* надає судам можливість гнучко реагувати

на особливості конкретних адміністративних спорів, зберігаючи баланс між загальними інтересами та правами індивідів. Таке застосування доктрин сприяє підвищенню довіри до національного правосуддя та забезпечує відповідність рішень національних судів стандартам Європейського суду з прав людини.

Розробка ефективного механізму адаптації та впровадження правових позицій Європейського суду з прав людини в адміністративне судочинство України є надзвичайно важливою для підвищення правової визначеності й справедливості. Відповідальність за його реалізацію доцільно покласти на Верховний Суд, який забезпечуватиме єдність судової практики шляхом регулярних оглядів, публікацій та створення зручних інструментів для доступу суддів до відповідних рішень.

Запровадження доктрин, таких як «плоди отруєного дерева», «*actio popularis*», «*jura novit curia*» та інших, що сприяють дотриманню принципів правовладдя, надасть адміністративному судочинству можливість інтегруватися в європейський правовий простір і сприяти гармонізації українського законодавства зі стандартами Ради Європи. Такий підхід сприятиме підвищенню правової культури, захисту прав громадян та забезпеченню об'єктивності й прозорості в адміністративних процесах, що, у свою чергу, дозволить вдосконалити законодавство, зробивши його більш чітким і відповідним вимогам сучасного правозастосування.

Імплементация європейських стандартів у національне законодавство є засобом гармонізації українського права з міжнародними правовими стандартами, забезпечуючи більш ефективний захист прав людини в адміністративних правовідносинах, підвищуючи рівень правової визначеності та передбачуваності, а також сприяючи дотриманню принципу пропорційності при втручанні державних органів у права та свободи особи. Завдяки цьому, українська система адміністративного судочинства наближається до європейських стандартів, що сприяє підвищенню якості судових рішень та довіри громадян до адміністративних судів.

Крім того, в даному дослідженні автор проводить аналіз поняття «судова доктрина» з точки зору юридичної науки та практики адміністративного судочинства, здійснює спробу подолання відсутності системності, виявлення закономірностей та визначення самого поняття.

Підводячи підсумки дослідження та здійснивши авторську спробу визначення дефініції визнаємо, що тема судової доктрини сучасною науковою думкою в повній мірі не визначена та не вивчена, хоча дуже багато науковців вказане поняття застосовує чи використовує в своїх напрацюваннях, проте різні погляди науковців не можливо інтегрувати в чітке загальнови-значене визначення з метою послідуєчого судового правозастосування, що потребує подальшого дослідження з точки зору забезпечення саме єдності судової практики.

РОЗДІЛ 4

ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В ДЕРЖАВАХ СИСТЕМИ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ПРАВА

4.1. Правозастосування в державах романо-германського типу правової системи в аспекті принципів права та напрями імплементації позитивного досвіду в національне право

Система континентального права, також відома як романо-германська правова система, є однією з основних правових систем світу та охоплює більшість країн Європи, Латинської Америки, частково Африки та Азії. Її характерними рисами є систематизація права, кодифікація та пріоритет законодавства над прецедентом. Загалом, аналіз наукової літератури, предметом вивчення якої є романо-германська правова родина, дозволяє зробити висновок, що до основних характеристик цієї правової системи слід віднести наступні.

1. Пріоритет законодавства. У системі континентального права центральну роль відіграє писане законодавство, зокрема конституції, кодекси та інші нормативні акти. Закони кодифіковані та поділені на чіткі галузі права, такі як цивільне, кримінальне, адміністративне тощо. Ця кодифікація забезпечує передбачуваність і стабільність правової системи.

Водночас, йдеться про такий закон, що відповідає правовладдю. У цьому аспекті згадаємо висновок вітчизняних науковців про те, що досвід багатьох країн, що вийшли з-під тоталітарного режиму, підтверджує, що створення системи адміністративної юстиції стає вкрай необхідним саме в період переходу до демократії. Історичні приклади Західної Німеччини, Бельгії та Італії, де адміністративні суди були відновлені після

Другої світової війни, яскраво ілюструють цю тенденцію. У період демократичних трансформацій питання захисту прав громадян від свавілля державних органів набуває особливої гостроти. Саме тому запровадження адміністративної юстиції є не лише юридичним, а й ідеологічним кроком, оскільки адміністративні суди слугують гарантом прав людини, стримуючи можливі зловживання з боку влади [1, с. 18].

2. Систематизована структура права. Континентальне право будується на основі чіткої ієрархії норм, де Конституція або Основний закон займають найвищу позицію, а підзаконні акти – мають меншу юридичну силу. Кодекси є найважливішим джерелом права у багатьох галузях і вносять упорядкованість у правову систему, дозволяючи уникнути конфліктів між нормами.

3. Значення доктрини та правової науки. У системі континентального права доктрина, зокрема наукові праці юристів, має важливе значення. Вона сприяє тлумаченню та розвитку законодавства, особливо у питаннях, що не врегульовані безпосередньо нормами права.

4. Обмежене застосування судового прецеденту. На відміну від системи загального права, де судові прецеденти мають обов'язковий характер, у континентальній правовій системі судові рішення, як правило, не створюють норм права. Рішення вищих судів мають авторитетну силу, але вони не обов'язкові для судів нижчих інстанцій.

5. Акцент на ролі законодавчого органу. Законодавчий орган відіграє ключову роль у розробці та прийнятті нормативних актів, а суди головним чином застосовують закони, що підкреслює поділ повноважень між законодавчою та судовою гілками влади.

6. Судова система. Судова система континентального права відзначається значною диференціацією на спеціалізовані галузі, наприклад, адміністративні, господарські, кримінальні суди тощо. Це сприяє ефективності розгляду справ відповідної категорії та підвищує рівень спеціалізації суддів.

7. Кодифікація права. Континентальна правова система характеризується прагненням до всеохоплюючої кодифікації.

Класичним прикладом є Французький цивільний кодекс 1804 року (Кодекс Наполеона), який став еталоном для багатьох країн, включаючи Німеччину, Швейцарію та Італію.

Континентальна система права вважається стабільною та передбачуваною, оскільки закони та кодекси створюються для всеосяжного охоплення правовідносин.

Водночас, характеризуючи романо-германське право, не можна не згадати про принципи права, які є фундаментальною основою цієї правової системи. Принципи права виконують важливу функцію, забезпечуючи єдність і стабільність правової системи та керуючи її розвитком і застосуванням. У романо-германському праві принципи права є не просто теоретичними конструкціями, а важливими орієнтирами для законодавців, суддів і всіх правозастосовних органів, що мають відображення в нормативних актах та спрямовують їх тлумачення і реалізацію.

Основні принципи романо-германського права включають такі аспекти:

1. Принцип законності. Це один із базових принципів романо-германського права, який означає, що всі дії держави і громадян повинні здійснюватися у межах закону. Законність забезпечує захист прав людини та визначає порядок, у якому громадяни та органи державної влади мають взаємодіяти. Принцип законності також впливає на обов'язковість правових норм і підкреслює верховенство писаного закону.

2. Принцип правової визначеності. Цей принцип є фундаментальним для романо-германського права і означає, що норми повинні бути чіткими, зрозумілими і передбачуваними для громадян. Правова визначеність дозволяє особам планувати свої дії відповідно до встановлених правил і знижує ризик свавілля з боку державних органів.

3. Принцип рівності перед законом. У романо-германській системі всі громадяни мають рівні права та обов'язки перед законом, незалежно від їхнього соціального статусу, статі, релігії тощо. Це забезпечує справедливий розподіл правових благ та однакове застосування закону до всіх.

4. Принцип справедливості. Справедливість є ключовим орієнтиром для романо-германської правової системи, що спрямовує діяльність судів і законодавців до забезпечення захисту прав та інтересів громадян. Цей принцип виступає певним моральним мірилом для правотворчості і правозастосування, сприяє об'єктивному вирішенню спорів і захищає людей від несправедливих рішень.

5. Принцип пропорційності. Особливо важливий у сфері публічного права, принцип пропорційності означає, що будь-які дії, заходи чи обмеження прав і свобод особи повинні відповідати цілі, яку держава намагається досягти, і бути мінімально необхідними для досягнення цієї мети. Принцип пропорційності забезпечує баланс між суспільними і приватними інтересами та обмежує державне втручання в особисте життя громадян.

6. Принцип гуманізму. Цей принцип визначає, що законодавство має поважати людську гідність і цінувати життя та здоров'я кожної людини. Гуманізм став основою для багатьох сучасних правових положень, спрямованих на захист прав людини і відображений у міжнародних правових актах, які вплинули на розвиток романо-германського права.

7. Принцип непорушності прав людини. Однією з основ романо-германської правової системи є захист прав людини. Національні конституції та міжнародні документи в рамках цієї правової системи передбачають, що права людини є невідчужуваними, а їх обмеження допускається лише у виняткових випадках і на основі закону.

8. Принцип тлумачення закону в інтересах особи. Цей принцип наголошує, що у разі неоднозначного змісту правової норми, суд або інший правозастосовний орган має тлумачити її на користь особи, інтереси якої зачіпаються.

Зазначені принципи забезпечують гнучкість і одночасно стабільність романо-германської правової системи, дозволяють адаптувати законодавство до нових суспільних викликів та підтримують баланс між правами особи та державним інтересом. Вони є важливими складниками правової культури

романо-германського права та виступають орієнтирами для гармонізації національного права з міжнародними стандартами, зокрема європейськими.

При цьому не можна не вказати на те, що ці принципи нині відображають багато в чому і характеристики системи загального права, описані нами вище. В умовах глобалізації та інтенсифікації міжнародного співробітництва на правовому рівні відбувається взаємовплив основних правових систем, що призводить до гармонізації їх принципів і підходів. Зокрема, спостерігається процес «зближення» романо-германської та загальної правових систем, зокрема через сприйняття спільних правових принципів і підходів у вирішенні правових питань.

Наприклад, принцип правової визначеності притаманний як романо-германській, так і загальній системі права. Хоча традиційно у загальному праві роль нормотворчості значною мірою належить судовим прецедентам, сьогодні також зростає вимога до чіткості і стабільності правових норм, що запозичена з романо-германської традиції, де пріоритет належить писаному закону. Така правова визначеність потрібна для створення зрозумілих і передбачуваних рамок правового регулювання як у континентальній, так і загальній правових системах.

Принцип верховенства права також отримує універсальне визнання та є ключовим для обох систем. Незалежно від того, йдеться про писане право чи прецеденти, обидві системи визнають, що право має домінувати над свавіллям, і всі суб'єкти, включаючи державу, повинні діяти в його межах. Це зближення стало можливим також через розвиток міжнародних стандартів правової держави та прав людини, які тісно переплітаються з цим принципом.

Принцип справедливості та гуманізм набув особливої популярності у міжнародному праві та є одним із ключових елементів правосуддя в обох системах. Загальне право все частіше звертається до справедливості як до засобу захисту прав людини та виправлення правових прогалин, що властиво також для романо-германської традиції, де справедливість є внутрішньою

основою законодавства. Цей принцип служить орієнтиром як для судового, так і для адміністративного права в обох системах, сприяючи захисту прав особи.

Важливо зазначити, що принцип пропорційності, який традиційно був більш характерним для континентальної системи, все частіше знаходить своє застосування у практиці судів загального права, особливо у випадках, що стосуються прав людини та адміністративних справ. Цей принцип сьогодні широко застосовується у британському та американському праві, де суди використовують його для оцінки допустимості обмежень прав і свобод у відповідних правових спорах.

Цей процес зближення підходів між системами також впливає на принцип рівності перед законом та принцип недоторканності прав людини, що знаходять відображення як у національних законодавствах, так і в міжнародних конвенціях, таких як Європейська конвенція з прав людини. Суди обох правових традицій все частіше зважають на ці принципи під час вирішення спорів, особливо у сфері захисту прав людини.

Отже, сучасні принципи романо-германського права дедалі більше корелюють із ключовими аспектами загальної правової системи. Цей взаємовплив забезпечує формування єдиного правового простору, в якому принципи верховенства права, правової визначеності, справедливості, пропорційності та захисту прав людини стають загальноновизнаними і застосовуються незалежно від правової традиції. Це не лише розширює можливості співпраці між державами з різними правовими системами, а й сприяє зміцненню правопорядку на міжнародному рівні, дозволяючи більш ефективно вирішувати транснаціональні та внутрішні правові питання, посилюючи правову захищеність особи.

Доречно в цьому аспекті згадати й положення Статуту Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй, який вказує на принципи права як на джерело міжнародного права, що є важливим кроком у забезпеченні правової єдності та універсальності. Відповідно до п. 1 ст. 38 Статуту, Міжнародний суд застосовує не тільки міжнародні договори й звичаї,

але й «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями» [483], визнаючи їх важливість для вирішення міжнародних спорів. Це формулювання підкреслює, що принципи права розглядаються як універсальні правові засади, які слугують основою для функціонування системи міжнародного права і здатні забезпечити її стабільність і передбачуваність.

Положення Статуту відображає ідею, що принципи права не є обмеженими національними юрисдикціями, а мають застосовуватися в міжнародному правопорядку як загальні елементи правової справедливості. Вони стають своєрідним фундаментом для адаптації норм права різних держав, незалежно від того, належать вони до романо-германської, загальної або інших правових систем. Принципи права, таким чином, допомагають подолати можливі колізії між правовими традиціями, забезпечуючи базу для узгодження національних і міжнародних правових норм, що сприяє формуванню єдиного підходу до вирішення міжнародних спорів.

Згадка про принципи права в Статуті Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй також вказує на їх універсальне значення. Вони не просто відображають національні правові традиції, а містять основні засади, такі як верховенство права, справедливість, правова визначеність і пропорційність, які мають глобальне застосування. Це дозволяє суду використовувати ці принципи для захисту інтересів сторін у міжнародних спорах, навіть у випадках, коли наявні джерела міжнародного права (договори чи звичаї) не дають прямої відповіді на питання. Завдяки цьому, принципи права виконують ключову роль у забезпеченні послідовності та справедливості міжнародної правової системи.

Таким чином, вказане положення Статуту Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй підкреслює важливість принципів права як джерела міжнародного права, що забезпечує правову єдність, узгодженість норм і надійність судочинства у глобальному масштабі. Вони слугують гарантією того, що міжнародна система права розвивається на основі

загально визнаних цінностей, а не тільки на основі формальних договорів чи звичаїв, що особливо важливо у світі з різними правовими системами.

Як ми з'ясували, для системи континентального права характерна наявність виокремленої із загальних судів системи адміністративного судочинства. Окрім позитивних аспектів такої спеціалізації, вкажемо в аспекті принципу законності на дві ключові проблеми.

По-перше, це розмежування компетенції адміністративної та інших юрисдикцій. Із запровадженням спеціалізованих адміністративних судів в Україні у 2005 році постійно виникають питання щодо чіткого розподілу повноважень між адміністративною, цивільною та господарською юрисдикціями. Крім того, нерідко виникають складнощі з визначенням меж адміністративної та конституційної юрисдикції. Типовим прикладом є справи, пов'язані з оскарженням дій народних депутатів, зокрема, їхньої бездіяльності щодо розгляду звернень громадян [32, с. 200].

Наголосимо, що невизначеність щодо того, який саме суд має розглядати певну справу, підриває довіру до української юстиції як всередині країни, так і за кордоном. Адже чітке визначення юрисдикції є фундаментальним принципом правової держави.

Вкажемо, що перед тим, як визначити, який саме адміністративний суд розглядатиме справу, необхідно з'ясувати, чи взагалі вона підпадає під адміністративну юрисдикцію. Це питання регулюється КАС України. Для визначення юрисдикції аналізують предмет спору, сторони спору, інстанцію суду та територіальну підсудність.

Як зазначається у рішенні Верховного Суду від 31 липня 2024 року, адміністративні суди розглядають спори, пов'язані з діями державних органів або посадових осіб. При цьому важливо, щоб ці дії були пов'язані з виконанням владних повноважень. Якщо спір стосується приватних майнових прав чи інтересів громадян, то він, як правило, розглядається не в адміністративному, а в цивільному суді [262].

Аналіз практики Великої Палати Верховного Суду демонструє, що справи, пов'язані з визначенням підсудності, є досить поширеними. Водночас, навіть у начебто простих випадках виникають складні питання, які потребують ретельного розгляду. Розглядаючи справу № 461/12052/15, Велика Палата Верховного Суду зробила висновок про те, що спір щодо самовільної перебудови житлового приміщення є цивільно-правовим. Цей висновок ґрунтується на тому, що предмет спору стосується речового права власника на нерухоме майно, а не виконання органом державної влади своїх владних повноважень. «...до цієї постанови вісім суддів Великої Палати Верховного Суду висловили спільну окрему думку...» [228].

Коментуючи подібні рішення Верховного Суду юридична спільнота відзначає, що руйнуючи межі юрисдикцій, Велика Палата Верховного Суду фактично підриває систему захисту прав людини. Коли громадяни не можуть точно визначити, який суд має розглядати їхню справу, це ускладнює ефективний захист від свавілля державних органів і створює умови для довільного тлумачення законів. Такі дії не лише ускладнюють доступ до правосуддя, але й можуть призвести до порушення фундаментальних прав і свобод людини [268].

На жаль, як вказують українські дослідники, сучасна практика Верховного Суду характеризується нестабільністю та суперечливістю, що підриває принцип правової визначеності. Особливо тривожною є тенденція до довільного тлумачення меж юрисдикції, зокрема між адміністративним і господарським судочинством. Такий підхід суперечить вимогам Європейської конвенції про права людини і унеможливорює передбачуваність судових рішень [32, с. 202].

Проаналізувавши наведені позиції, можна зробити висновок про відсутність чітких та однозначних критеріїв для розмежування юрисдикції у подібних спорах. Суддям доводиться самостійно визначати, який суд є компетентним для розгляду справи, що ускладнює процес судочинства.

Загалом, аналіз наукової літератури вказує, що питання того, які саме справи можуть розглядати адміністративні суди,

є досить складним і неоднозначним. Науковці пропонують різні підходи до визначення компетенції цих судів, враховуючи характер спору, хто є учасником спору, про що саме йде спір та інші фактори. Точне визначення всіх складових адміністративної юрисдикції потребує подальшого дослідження.

Складність розмежування юрисдикції в судових спорах є очевидною причиною дискусій серед науковців та практиків. Ці дискусії свідчать про відсутність чітких критеріїв для визначення підсудності справ. На жаль, такі невизначеності негативно впливають на правозастосовчу практику і призводять до порушення права на справедливий суд. Часто як позивачі, так і суди допускають помилки при визначенні своєї компетенції, що затягує судові процеси.

У контексті питання юрисдикції згадаємо також зарубіжний досвід щодо нормо контролю. Французька система адміністративного судочинства передбачає два основних типи проваджень:

- провадження щодо конституційності: Державна рада має виключне право вирішувати питання про відповідність нормативних актів Конституції. Адміністративні суди можуть лише ініціювати такий контроль, зупиняючи провадження у справі до отримання рішення Державної ради;

- провадження щодо законності: адміністративні суди (як перша інстанція) та Державна рада здійснюють контроль за відповідністю нормативних актів закону, вирішуючи спори, що виникають у зв'язку з їхнім застосуванням [94, с. 174–175].

Адміністративні суди Франції виконують широкий спектр функцій, зокрема:

- контроль законності адміністративних актів: перевірка відповідності рішень органів виконавчої влади законодавству, включаючи оцінку їхньої компетенції та виявлення порушень;

- захист прав громадян: розгляд індивідуальних адміністративних спорів, таких як податкові спори чи спори щодо порушення виборчих прав;

- забезпечення дотримання публічного порядку: розгляд справ про порушення публічної власності та дисциплінарних

проваджень, що передбачає накладення адміністративних стягнень.

Німецька правова система передбачає механізм контролю за законністю нормативних актів, зокрема тих, що регулюють будівельну діяльність та інші питання, визначені земельним законодавством. Верховний адміністративний суд землі має повноваження перевіряти такі акти на відповідність вимогам закону. Зокрема, суд оцінює, чи мав орган влади право прийняти такий акт, чи дотримано формальні вимоги до його оформлення, чи відповідає його зміст чинному законодавству, а також чи не було зловживання владними повноваженнями [188, с. 23–28].

З огляду на викладене, перспективним напрямом реформування національного правосуддя є розширення компетенції Верховного Суду щодо перевірки нормативно-правових актів на відповідність законам та Конституції України (хоча в цьому контексті слід пам'ятати, що питання неконституційності законів належить до компетенції органу конституційної юстиції).

Розширення компетенції Верховного Суду в частині перевірки нормативно-правових актів на відповідність законам та Конституції України може значно посилити захист прав і свобод громадян та зміцнити принцип верховенства права в державі. Верховний Суд, як найвища судова інстанція, має практичний досвід у застосуванні законодавства, що дозволяє виявляти потенційні суперечності між підзаконними актами та основними законами країни. Надання йому такої функції сприятиме зменшенню ризику прийняття правових актів, які суперечать закону, і забезпечить оперативний контроль за нормативною базою, особливо щодо підзаконних актів, які часто містять вади або застосовуються без належного врахування правових принципів.

При цьому необхідно дотримуватися розподілу компетенцій, щоб уникнути дублювання функцій Конституційного Суду, адже перевірка конституційності законів залишається виключно його повноваженням. Верховний Суд міг би зосередитися на перевірці актів виконавчої влади, рішень органів місцевого

самоврядування та інших підзаконних нормативних документів на відповідність законам, що сприяло б швидшому і дієвому реагуванню на правові порушення. Важливим елементом цього процесу є також розробка чітких процедурних механізмів для звернення до Верховного Суду з такими питаннями, зокрема встановлення критеріїв, за якими здійснюється така перевірка.

Загалом, розширення повноважень Верховного Суду в напрямку контролю за відповідністю нормативно-правових актів законам може стати важливим кроком у реформуванні національної правової системи, посилюючи її ефективність та захищеність прав громадян.

По-друге, це судове правозастосування нормативних актів вищої сили. Для характеристики цієї проблематики звернемося до національної судової практики.

Так, у справі № 420/5/22 жінка звернулася до суду, оскаржуючи відмову Пенсійного фонду України призначити їй та її дитині пенсію у зв'язку з втратою годувальника в повному обсязі (100 % пенсії померлого). Пенсійний фонд відмовив, мотивуючи це тим, що дитина позивачки народилася після застосування допоміжних репродуктивних технологій і пізніше ніж через 10 місяців після смерті годувальника, що, на думку фонду, порушує Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Однак Верховний Суд вирішив, що в цій ситуації потрібно застосовувати закон з урахуванням принципу рівності, закріпленого в Конституції України та Конвенції про захист прав людини, тобто без дискримінації за ознакою часу народження дитини та способу її зачаття, і не прив'язуватися до 10-місячного строку після смерті годувальника. [240]

Водночас, проблемним питанням є те, що державні службовці, зокрема і органів Пенсійного Фонду України, при прийнятті рішення про відмову в призначенні пенсії у зв'язку з втратою годувальника були зобов'язані застосовувати пряму норму закону, яка є чіткою та недвозначною. Посадові особи органів державної влади, на відміну від органів судової влади, не мають нормативно закріпленої можливості тлумачити положення

міжнародних договорів, ратифікованих Україною, та доходити фактичного висновку про невідповідність норм чинного законодавства положенням вказаних договорів.

Така ситуація свідчить про обмеженість правового забезпечення прав громадян на національному рівні та вказує на прогалини у впровадженні міжнародних стандартів у правозастосовну практику органів державної влади. Нехтування міжнародними договорами, ратифікованими Україною, означає, що громадяни можуть бути позбавлені можливостей, передбачених цими угодами, навіть якщо вони гарантують ширший захист або підвищені стандарти, ніж національне законодавство. Особливо це стосується соціальних прав, які є особливо важливими для вразливих верств населення, таких як пенсіонери.

Основна проблема полягає у відсутності чіткого механізму інтеграції міжнародних стандартів у щоденну практику державних органів. Державні службовці, зокрема працівники Пенсійного фонду, обмежені у своїх повноваженнях і часто керуються лише інструкціями, виданими на основі національного законодавства. Відсутність належного навчання щодо обов'язків із врахування міжнародного права також сприяє ігноруванню норм, що могли б підвищити захист прав громадян.

Проблему посилює й те, що на практиці звернення громадян до судів для захисту своїх прав на основі міжнародних договорів може виявитися складним та тривалим процесом. Відтак, лише поодинокі випадки досягають позитивного результату, створюючи прецеденти, що не завжди мають достатній вплив на загальну практику. Це свідчить про необхідність системних змін, спрямованих на забезпечення повноцінного врахування міжнародних зобов'язань України.

Розв'язання цієї проблеми могло б включати впровадження спеціальних інструкцій та рекомендацій, які б чітко вказували державним службовцям на обов'язок враховувати міжнародні норми під час ухвалення рішень. Крім того, важливим є підвищення обізнаності державних службовців про переваги та обов'язковість дотримання міжнародних стандартів,

що могло б суттєво підвищити якість надання адміністративних послуг та рівень довіри до державних органів.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV встановлює обов'язок судів застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини (ст. 17 Закону) під час розгляду справ [271]. Однак, хоча суди мають чітко визначену вимогу дотримуватися цих стандартів, для органів виконавчої влади немає аналогічної законодавчої вимоги або конкретного алгоритму врахування практики страсбурзького суду під час ухвалення адміністративних рішень.

Така ситуація створює низку проблем:

1. Нерівномірність стандартів. Відсутність обов'язковості застосування Конвенції та практики страсбурзького суду в діяльності виконавчих органів призводить до того, що рішення виконавчої влади можуть не відповідати міжнародним стандартам у сфері прав людини, що, в свою чергу, сприяє збільшенню кількості скарг до Європейського суду з прав людини.

2. Ризик невиконання рішень страсбурзького суду. Виконавчі органи часто виступають основними сторонами у справах, розглянутих судом. Недостатня увага до врахування його практики на етапі ухвалення рішень збільшує ризик їхнього подальшого невиконання та порушення прав громадян, гарантованих Конвенцією.

3. Неузгодженість правозастосування. Закріплення обов'язковості застосування Конвенції лише в судовій сфері породжує розрив у правозастосуванні між судовою і виконавчою владою. Це знижує ефективність захисту прав людини, оскільки виконання міжнародних стандартів залежить від етапу, на якому перебуває конкретне адміністративне провадження, а не від загальної вимоги дотримання прав людини.

Слід зазначити, що ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» чітко визначено, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду,

є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права [288]. Більш того, положеннями статті 65 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII чітко передбачено, що прийняття державним службовцем рішення, що суперечить висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановках Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу, є дисциплінарним проступком та підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності [275].

Зважаючи на вказане та враховуючи досвід правозастосовчої практики, є доцільним розробити механізми, які забезпечать застосування стандартів страсбурзького суду у всій системі державної влади, зокрема шляхом закріплення відповідальності суб'єктів владних повноважень за неврахування висновків щодо застосування норм права, сформульованих Верховним Судом під час ухвалення адміністративних рішень, зокрема шляхом відшкодування шкоди у порядку ст. 1173 Цивільного кодексу України.

Ще одним показовим прикладом є справа № 520/2098/19, у межах якої Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що судова влада не повинна застосовувати положення нормативно-правових актів, що не узгоджуються з Конституцією та законами України, незалежно від факту їхнього оспорювання у судовому порядку та їхньої юридичної сили на момент розгляду справи. Відповідно до правової доктрини, сформульованої Верховним Судом, такі нормативно-правові акти (як законодавчі, так і підзаконні) не підлягають застосуванню судами, навіть за умови їхньої формальної чинності [215].

Однак, знову ж таки, право не застосовувати правовий акт, який не відповідає Конституції, закону, міжнародному договору (згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою), або іншому правовому акту вищої юридичної сили, належить лише судам. Тому виникає питання: в чому ж полягає протиправна дія чи бездіяльність органу влади, якщо він, на відміну від судів, не має права ігнорувати чинний на момент прийняття рішення

нормативний акт, навіть якщо він суперечить Конституції, закону чи міжнародному договору?

Забезпечення правової єдності вимагає системного підходу до узгодження нормативно-правових актів на всіх рівнях. Приведення законодавства у відповідність до Конституції, законів України та міжнародних договорів є важливим, але не завжди достатнім для гарантування ефективного захисту прав і свобод громадян. Важливо також надати органам державної влади та органам місцевого самоврядування повноваження не застосовувати нормативно-правові акти, якщо вони суперечать нормам вищої юридичної сили. Це може мати такі позитивні наслідки:

1. Запобігання правовим колізіям. Різноманітність нормативно-правових актів, часто прийнятих у різний час та з різною метою, призводить до виникнення колізій. Надання органам державної влади та місцевого самоврядування права ігнорувати акти, що суперечать Конституції чи законам України, допоможе уникнути ситуацій, коли застосування застарілих чи неправомірних норм порушує права громадян.

2. Підвищення правової визначеності. Якщо органи виконавчої влади ігноруватимуть акти, які не відповідають Конституції, це сприятиме більш стабільному та передбачуваному правовому середовищу. Державні службовці та громадяни отримуватимуть більше впевненості в тому, що їхні дії та права захищені нормами найвищої юридичної сили.

3. Ефективне забезпечення принципу верховенства права. Надання органам можливості не застосовувати акти, що суперечать вищим нормам, закріплює принцип верховенства права як ключовий елемент українського правопорядку. Це дозволяє оперативніше реалізовувати конституційні принципи та міжнародні стандарти у повсякденному житті громадян, мінімізуючи ризик застосування недійсних або суперечливих норм.

4. Зменшення навантаження на судову систему. Зараз органи державної влади та місцевого самоврядування змушені звертатися до судів для скасування актів, що суперечать

Конституції чи законам. Надання їм права не застосовувати такі акти зменшить кількість судових звернень і сприятиме оперативнішому вирішенню правових конфліктів.

5. Відповідність міжнародним стандартам. Практика невиконання норм, що суперечать вищим юридичним актам, існує в багатьох правових системах, де застосовується концепція «конституційної дискримінації» або пріоритету міжнародних стандартів прав людини. Інтеграція таких норм в українську правову систему може підвищити її відповідність міжнародним вимогам та покращити імідж країни на міжнародній арені.

Однак реалізація такої ініціативи потребує ретельного обґрунтування та впровадження механізмів контролю, щоб уникнути зловживань цим правом, зокрема, необхідно запровадити процедури перегляду, які забезпечуватимуть відповідність рішенням вищих судових інстанцій і підтримку правової єдності.

Наголосимо, що певною мірою ця проблематика вирішується приписами Закону «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX (водночас до цього Закону застосовано специфічну юридичну конструкцію: цей закон чинний, однак вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні) [283]. Додамо, що у сучасному українському правозастосуванні досі зберігаються елементи юридичного позитивізму, закоріненого в радянську правову систему, де значна увага надавалася не стільки закону, скільки підзаконним актам і наказам. Цей підхід відображався у вищому пріоритеті детальних інструкцій над загальними принципами права, що призводило до послаблення верховенства права, а часто – і до ігнорування суті закону. Це пояснює схильність частини сучасних посадовців керуватися інструкціями й підзаконними актами, навіть коли вони суперечать законодавчим нормам чи конституційним принципам.

Радянський юридичний позитивізм формував певну ментальність посадових осіб, які сприймали норму як «правильну» в тому випадку, коли вона максимально конкретно регламентує дії і передбачає сувору ієрархічну підпорядкованість.

Це породжувало правову культуру, де наказ мав більшу вагу, ніж абстрактні норми закону або правові принципи, а це, в свою чергу, обмежувало критичне осмислення таких норм і їхню відповідність основоположним правам.

В умовах демократичної правової системи цей підхід має бути переглянутий. У межах теорії права напрацьовано сучасні положення щодо вирішення правових колізій, зокрема:

- пріоритет закону над підзаконними актами (сучасні теорії права наголошують на тому, що в разі колізії пріоритет має належати закону, а не підзаконному акту, оскільки останній має лише похідний характер і не може змінювати основоположних законодавчих норм);

- перевага правових принципів (у контексті демократичного правопорядку правові принципи повинні мати значну роль при вирішенні колізій і тлумаченні норм; зокрема, це стосується принципів верховенства права, справедливості, рівності перед законом, що вимагає від посадовців спиратися на ці цінності, навіть коли конкретний нормативний акт не передбачає відповідної інструкції);

- врахування практики страсбурзького суду та міжнародного права (відхід від позитивістського підходу передбачає врахування не тільки внутрішньої ієрархії норм, але й міжнародних зобов'язань, які мають вищу юридичну силу. Це допомагає забезпечити правову єдність національної системи з міжнародними стандартами).

Як зазначено у Рішенні Конституційного Суду України, до судів різних видів юрисдикції висувається вимога використовувати загальноприйняті в юридичній практиці правила (принципи): «пізніший закон скасовує попередній» (*lex posterior derogat priori*), «спеціальний закон має перевагу над загальним» (*lex specialis derogat generali*) та «пізніший загальний закон не скасовує попередній спеціальний» (*lex posterior generalis non derogat priori speciali*). Якщо суд не застосовує цих правил (принципів) у ситуаціях, коли це необхідно, то принцип верховенства права втрачає свою силу [302].

Тож, для подолання наслідків позитивістського підходу важливо впровадити принципи, що сприятимуть більш гнучкому й принципово новому підходу до правозастосування, зокрема шляхом перепідготовки кадрів у сфері публічного управління.

У межах принципів верховенства права, законності, правової визначеності, справедливості та непорушності прав людини слід також вказати і на проблематику судового контролю.

Виконання судового рішення, як це підкреслює Європейський суд з прав людини у справі, є обов'язковою складовою судового розгляду і гарантує реалізацію права на справедливий суд, закріпленого у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [333].

Ефективність адміністративної юстиції визначається не лише здатністю захистити права громадян, але й забезпечити виконання ухвалених судових рішень. Оскільки однією зі сторін у таких справах виступає держава, судовий контроль за виконанням рішень є необхідною гарантією верховенства права.

Невиконання судових рішень в адміністративних справах є перманентною проблемою в Україні. Статистика та звернення громадян до Європейського суду з прав людини підтверджують, що суб'єкти владних повноважень часто ігнорують рішення судів, порушуючи таким чином право на справедливий суд, гарантоване Європейською конвенцією з прав людини. Ця ситуація вказує на серйозні проблеми з дотриманням принципу верховенства права в нашій державі.

Як відзначається на веб-сайті Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, виконання судових рішень є невід'ємною частиною судочинства. Однак, в Україні існує системна проблема з невиконанням або неналежним виконанням судових рішень, що підриває довіру до судової системи [28].

Відзначимо, що французьке законодавство передбачає активну роль судів у забезпеченні виконання їхніх рішень в адміністративних справах. Якщо рішення не виконується, потерпіла сторона може звернутися до суду, який ухвалив

рішення, для встановлення заходів примусового виконання, включаючи накладення штрафів [95, с. 114–118].

Аби підвищити ефективність виконання судових рішень в адміністративних справах в Україні, доцільно розглянути питання імплементації французького досвіду. У аспекті використання такого інституту як обов'язкові звіти про виконання рішень, а також вимог до судових рішень й передбачити механізм примусового виконання (включаючи штрафи) та забезпечити постійний судовий контроль за виконанням.

Мета судового контролю полягає у забезпеченні виконання судових рішень. Він дозволяє уникнути ситуації, коли для примусового виконання рішення необхідно подавати новий позов.

У справі № 160/5259/20 Верховний Суд вказав на важливість судового контролю за виконанням судових рішень. Зокрема, він зобов'язав Пенсійний фонд подати звіт про виконання рішення, що сприяє: забезпеченню виконання судових рішень, запобіганню зловживанням з боку боржників, дотриманню законності та підвищенню довіри до судової системи [352]. Колегія суддів наголосила, що в адміністративних справах виконання судових рішень має ключове значення для ефективного захисту прав громадян від сваволі влади [352].

Додамо, що Конституційний Суд України підкреслив, що виконання судового рішення є невід'ємною частиною права на судовий захист. Згідно з позицією Конституційного Суду, виконання судового рішення передбачає комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених прав і свобод [306].

Зважаючи на вказане, слід виокремити як напрям імплементації позитивного досвіду у сфері адміністративного судочинства (в контексті підвищення ефективності виконання судових рішень у адміністративних справах) удосконалення фінансової відповідальності за невиконання судових рішень. Пропонується внести зміни до Кодексу адміністративного судочинства України. Зокрема, слід передбачити:

– посилення фінансової відповідальності за невиконання судових рішень;

– обов'язкове застосування механізмів судового контролю після набрання рішенням законної сили у разі його невиконання в розумні строки.

Відтак, Українська модель адміністративного судочинства базується на досягненнях німецької та французької систем; вона є результатом синтезу європейського досвіду та національних традицій. Вона відображає особливості українського суспільства та правової системи.

Інтеграція України в європейський правовий простір забезпечила створення в нашій державі системи адміністративного судочинства, яка формально та інституційно ґрунтується на принципах верховенства права та відповідає вимогам Європейської конвенції з прав людини, що створює підґрунтя для захисту права і свободи громадян.

Структура адміністративних судів в Україні має бути побудована таким чином, щоб забезпечити як зручний доступ до правосуддя для кожного громадянина, так і повну незалежність суддів при розгляді справ, унеможливаючи будь-який тиск з боку державних органів. Лише незалежний та фінансово-матеріально забезпечений суд може ефективно виконувати покладені на нього завдання.

4.2. Загальна характеристика доктрини адміністративного судочинства в державах романо-германського типу правової системи та напрями імплементації позитивного досвіду в національне право

У сфері публічно-правових відносин, де інтереси держави та громадян часто перетинаються, адміністративне судочинство відіграє особливу роль. Воно покликане забезпечити баланс між владними повноваженнями та правами громадян. Теоретичні розробки в галузі адміністративного права є важливим джерелом для розвитку судової практики.

Основою правової доктрини є результати наукових досліджень, які проводяться за допомогою різних методів. У сучасних

умовах, коли правові системи різних країн тісно взаємодіють, особливої актуальності набуває компаративний метод, який дозволяє порівнювати різні правові системи, виявляти їхні спільні та відмінні риси, а також запозичувати найкращі практики для подальшого розвитку національного права.

Компаративний метод безпосередньо не обмежується тільки порівняльним методом, а охоплює й інші методи, предметні знання, взаємопов'язані з ним. Досить традиційним для порівняльного правознавства та інших юридичних наук є використання двох методів, один із яких - порівняльний, а другий – який-небудь інший науковий метод: історичний (порівняльно-історичний), генетичний (порівняльно-генетичний), типологічний (порівняльно-типологічний) тощо. Однак є достатні підстави розрізняти у таких синтетичних підходах основний і допоміжні методи.

Аналіз наукових праць, присвячених вивченню зарубіжного досвіду в сфері організаційно-правового забезпечення адміністративного судочинства, дозволяє зробити висновок про те, що в цій галузі існують два основних підходи: держав загального права (моністичний), за якого адміністративні справи розглядаються загальними судами, та континентальний (дуалістичний), за якого для розгляду адміністративних справ створені спеціалізовані адміністративні суди [61, с. 153].

Вкотре слід наголосити, що глибокий аналіз існуючих наукових досліджень, присвячених адміністративному судочинству в різних країнах, дозволяє виявити найбільш ефективні механізми захисту прав і свобод людини. Цей досвід може бути використаний для вдосконалення українського законодавства та судової практики, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню якості правосуддя в Україні. Курс України на євроінтеграцію обумовив необхідність глибокого аналізу досвіду країн континентальної Європи, зокрема країн-членів Європейського Союзу.

Відтак, дослідження доктрини адміністративного судочинства країн континентальної Європи сприяє формуванню теоретичних засад для реформування вітчизняного адміністративного процесу. Наукові розробки в галузі адміністративного права стали

каталізатором процесу модернізації української правової системи з урахуванням європейського досвіду.

Аналіз зарубіжного досвіду адміністративного судочинства був предметом дослідження багатьох науковців, які вивчали як загальні тенденції, так і особливості різних правових систем. Так, вкажемо, що загальні положення впровадження універсальних та регіональних стандартів адміністративного судочинства вивчали такі науковці як: В. Бринцев [25], І. Войтович [39], Р. Голобутовський [49], О. Дубенко [64], А. Монаєнко і К. Смирнова [186], І. Назаров [189], Т. Фулей [371], М. Штайнкюлер [386], Е. Юрков [390] та ін.

Серед науковців, які більш глибоко вивчали питання впровадження європейського досвіду в адміністративне судочинство України, можна назвати Г. Гембару (окремі види розгляду адміністративних справ) [47], О. Корнієнка (імплементация іноземного досвіду суддівської доброчесності) [132], Р. Мельника (сутнісний аспект адміністративної юстиції) [181], О. Нечитайло (теоретико-практичні аспекти функціонування адміністративного судочинства) [192], О. Константий (забезпечення прав людини в адміністративному судочинстві) [124; 125] та ін.

Отримані результати досліджень є важливим підґрунтям для подальших наукових розробок, спрямованих на формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення українського адміністративного судочинства. Так, вивчення зарубіжного досвіду має супроводжуватися розробкою власної теоретичної бази адміністративного судочинства, що дозволить ефективно адаптувати кращі практики до українських реалій.

Відзначимо, що геополітичне розташування, історичний розвиток та сучасні реформи України свідчать про орієнування на європейські цінності (згадаємо також внесення змін до преамбули Конституції України саме в аспекті закріплення як вектору розвитку на пряму на євроінтеграцію [273]). У зв'язку з цим, вивчення досвіду країн Європейського Союзу в галузі адміністративного судочинства є актуальним і необхідним для подальшого розвитку української правової системи.

При вивченні наукових праць, присвячених досвіду країн континентального права, особливу увагу слід приділяти дослідженням, пов'язаним з імплементацією міжнародних стандартів у сфері адміністративного судочинства, зокрема визначених у документах Ради Європи та ін.

Е. Юрков зазначає, що міжнародні стандарти захисту прав людини, зокрема в рамках Європейського Союзу, є результатом тривалого процесу розвитку та вдосконалення, і їхнє впровадження є важливим кроком для забезпечення високого рівня захисту прав людини в Україні. Євроінтеграція вимагає від України вдосконалення правового регулювання адміністративного судочинства шляхом унормування спеціальних засад і стандартів, які відповідають європейським практикам [390, с. 108–109].

А. Монаєнко та К. Смирнова у своїх дослідженнях наголошують, що судова практика страсбурзького суду та Суду Європейського Союзу відіграє ключову роль у забезпеченні верховенства права в країнах Європейського Союзу, демонструючи пріоритетність міжнародного права. Типовими ситуаціями, коли доводиться звертатися до практики страсбурзького суду та Суду Європейського Союзу, є: відсутність ефективних національних засобів правового захисту, протиріччя між національним законодавством та міжнародними стандартами, а також невизначеність правового регулювання. Загальною рисою всіх держав-членів Союзу є застосування норм європейського права та дотримання практики страсбурзького суду, що гарантує верховенство права, пряму дію європейського законодавства та відповідальність держав за його виконання [186].

Зважаючи на означене, доречно наголосити на взаємному впливі різних систем права, що особливо посилилось через діяльність Європейського суду з прав людини. Взаємозв'язок між різними правовими системами набуває особливого значення через діяльність Європейського суду з прав людини, чия практика, окрім її основоположного значення в сфері прав людини, стає джерелом для інтерпретації і застосування правових норм

на національному рівні. Хоча країни континентального права традиційно не визнають судову практику як джерело права, вплив страсбурзького суду створює специфічний вид прецеденту. Цей вплив має декілька вимірів:

- гармонізація національного права зі стандартами Ради Європи: виконання рішень страсбурзького суду є обов'язковим для всіх держав-членів Ради Європи, зокрема країн континентального права, що потребує відповідної модернізації національного законодавства та судової практики;

- правотлумачний вплив на національне право: навіть за відсутності формальної вимоги, національні суди активно звертаються до прецедентів страсбурзького суду, шукаючи в них орієнтири для тлумачення національних норм, особливо стосовно прав людини. Таким чином, відбувається поступова інтеграція європейської практики у вітчизняне правосуддя;

- підвищення рівня судового захисту прав: орієнтування на практику ЄСПЛ підвищує якість судочинства в національних судах, оскільки дозволяє забезпечити більш повний і ефективний захист прав людини, навіть у тих випадках, коли національне законодавство потребує вдосконалення.

Таким чином, практика ЄСПЛ, що має прецедентний характер, хоча і не формує традиційного джерела права для континентальних систем, фактично змінює спосіб, у який національні суди та законодавчі органи ставляться до прав людини. Вона стає інструментом для вдосконалення національної правової системи та адаптації її до сучасних вимог забезпечення людських прав.

Однак, слід також вказати, що детально практика Європейського суду з прав людини у контексті предмету нашого пізнання була висвітлена у попередній частині роботи. Тому в цій частині праці ми вказуємо лише в тому аспекті, що впливає на сприйняття національного права держав системи континентального права.

Продовжуючи аналіз, варто зазначити, що роль Європейського суду з прав людини у нашому дослідженні підкреслюється не стільки через детальний розгляд його практики,

скільки через його суттєвий вплив на формування і сприйняття національного права в державах континентальної правової системи. Системна дія страсбурзького суду у сфері прав людини змінює підходи національних судів до інтерпретації правових норм, сприяючи включенню нових принципів і стандартів у правозастосування. По суті, практика цього суду створює своєрідну «наднаціональну правову реальність», яка стала важливим орієнтиром для національних судів. Це особливо проявляється в аспектах, що стосуються:

- єдності правових стандартів: суд встановлює загальноєвропейські стандарти прав людини, що мають обов'язковий характер для держав-учасниць, включно з тими, що традиційно належать до континентальної правової системи; національні суди зобов'язані враховувати ці стандарти, що сприяє правовій єдності на рівні Європи;

- імплементації принципів прав людини у внутрішнє законодавство: рішення суду часто спонукають держави до внесення змін у національне законодавство, приводячи його у відповідність до вимог Конвенції та роз'яснень Суду. Це стосується як правових процедур, так і матеріального права;

- зміни у правосвідомості: практика суду впливає на сприйняття національного права, заохочуючи національні суди розширювати тлумачення прав і свобод відповідно до європейських стандартів. Це сприяє посиленню судового захисту прав людини на внутрішньодержавному рівні, навіть коли конкретне національне право є недостатньо деталізованим чи застарілим.

Отже, у цій частині роботи наголосимо на тому, що практика страсбурзького суду в нашому контексті виступає як інструмент, що змінює сприйняття і застосування права в державах континентальної системи. Це дозволяє зробити висновок, що суд, хоч і не є частиною національної судової системи, фактично стає невід'ємним елементом формування правової культури, спрямованої на забезпечення дотримання прав людини.

Окремі українські дослідники розглядають впровадження міжнародних стандартів в адміністративному судочинстві в двох

аспектах: організаційному (структура судів, незалежність судів) та процедурному (доступ до правосуддя, якість судочинства). Дослідження спрямоване на аналіз поточної ситуації в адміністративному судочинстві та розробку пропозицій щодо його вдосконалення з метою забезпечення доступу до правосуддя та ефективного захисту прав [71].

За В. Дорошем, у контексті імплементації міжнародних стандартів захисту прав людини виділяють чотири основні моделі організації адміністративного судочинства. Найпоширенішою серед країн континентальної правової системи є дуалістична модель, яка передбачає паралельне існування адміністративних судів та судів загальної юрисдикції. Автором дослідження відзначається існування двох протилежних моделей організації адміністративних судів: в одній моделі (Австрія, Німеччина, Фінляндія) суди є формально незалежними, а в іншій (Франція, Греція, Італія) – підпорядкованими адміністративній владі [61, с. 152–153].

Як наголошує вказаний автор, у країнах Східної Європи та пострадянського простору часто зустрічається змішана модель адміністративного судочинства, за якої частину адміністративних спорів розглядають загальні суди за правилами цивільного процесу, а іншу – спеціалізовані адміністративні органи за правилами адміністративного процесу. І як правильно підсумовує В. Дорош, незважаючи на різноманітність моделей організації адміністративного судочинства, всі вони мають певні недоліки. Тому використання міжнародних стандартів є важливим для підвищення якості судочинства та захисту прав громадян. [61, с. 152–153].

За В. Пастернаком, до основних європейських стандартів адміністративного судочинства належать: право на розгляд справи в конкретному суді, незалежність суддів, відкритість судових процесів, справедливий розгляд, дотримання розумних строків та обов'язковість виконання судових рішень. У результаті впровадження європейських стандартів у вітчизняне адміністративне судочинство було забезпечено: верховенство права, законність, рівність усіх перед законом, змагальність сторін,

диспозитивність, гласність судових процесів, можливість апеляційного та касаційного оскарження, обов'язкове виконання судових рішень, дотримання розумних строків розгляду справ, заборона зловживання процесуальними правами та компенсація судових витрат стороні, що перемогла у справі [203, с. 110–111].

В. Колпаков запропонував детальну класифікацію європейських стандартів адміністративного права, зокрема виділивши групу стандартів справедливого розгляду справи. Останні, за його класифікацією, поділяються на: стандарти порушення справи (розумні строки, доступ до суду, правова допомога), стандарти провадження у справі (усне слухання, рівність сторін, превентивні заходи) та стандарти винесення рішення (розумні строки, публічність, обґрунтованість, виконання) [122, с. 16–17].

З викладеним важко не погодитися, оскільки особливо важливим є послідовне дотримання таких стандартів, як розумні строки розгляду справи, надання правової допомоги та публічність і обґрунтованість судових рішень на всіх стадіях процесу.

Н. Чудик у своєму дослідженні європейських моделей адміністративної юстиції звертає увагу на те, що право на захист у адміністративних справах реалізується по-різному в різних країнах. Так, якщо в Німеччині права адміністративного захисника наближені до прав захисника в кримінальних справах, то в Швейцарії діють певні обмеження на його повноваження, особливо щодо доказів. У Португалії та Сербії ж права захисника можуть варіюватися залежно від характеру правопорушення [380, с. 86–87].

Досліджуючи європейські моделі адміністративного права, Р. Мельник визначив, що адміністративне право є більш широким поняттям, яке включає в себе не лише процесуальні аспекти, а й матеріально-правові норми, що регулюють діяльність органів державної влади. Він також виділив суміжні галузі: адміністративно-процедурне право, яке регулює порядок прийняття адміністративних актів, та адміністративно-процесуальне право, яке визначає порядок судового розгляду адміністративних справ [181, с. 620–621]. Наведений текст підкреслює важливість

подальшого розвитку теоретичних засад європейського адміністративно-процесуального права. Це необхідно для того, щоб глибше зрозуміти принципи його побудови, внутрішню структуру та взаємодію з іншими галузями права.

О. Мельник, аналізуючи позитивний досвід європейської адміністративної юстиції, пропонує ряд змін до вітчизняного законодавства. Зокрема, він виступає за: 1) посилення доказового обов'язку заявника; 2) надання права на висловлення думки після оголошення рішення; 3) активнішу роль суду в збиранні доказів; 4) поєднання принципів законності та верховенства права з пріоритетом прав людини; 5) спрощення процедури оскарження судових рішень за участю громадських організацій [180, с. 402].

О. Нечитайло, аналізуючи адміністративне судочинство у Франції та Німеччині, виділяє характерні особливості кожної з цих систем. Зокрема, французьке адміністративне судочинство має два основних види: позови на скасування незаконних актів адміністрації та позови на захист суб'єктивних прав. Перший вид передбачає скасування акту, а другий – перегляд акту по суті та можливість отримання компенсації. З розвитком адміністративного судочинства в цій країні сформувалася практика, за якою суд, скасовуючи незаконний акт адміністрації, вказує, які саме дії вона має вчинити для усунення порушень закону. Також було виділено кілька основних підстав для оскарження таких актів: формальні порушення, порушення змісту, неправильне застосування дискреційних повноважень та зловживання правом. Французький адміністративний процес характеризується такими особливостями: 1) переважанням письмових процедур; 2) поєднанням публічних і непублічних засідань; 3) комбінацією інквізиційного і диспозитивного принципів, причому суд має значні повноваження щодо збирання доказів; 4) можливістю застосування додаткових санкцій до органів влади, які не виконують судові рішення [192, с. 99–107].

Німецька система адміністративного судочинства має низку особливостей. По-перше, адміністративні суди є незалежними від інших судів. По-друге, вони застосовують так звану «загальну

клаузулу», що дозволяє оскаржувати будь-які дії влади, які порушують права громадян. По-третє, юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі сфери публічного права. По-четверте, суди не оцінюють доцільність рішень влади, а лише перевіряють їх на законність. Нарешті, адміністративний процес в Німеччині має інквізиційний характер, що означає активну роль суду в з'ясуванні обставин справи [192, с. 114].

Г. Гембара зазначає, що європейські країни успішно спрощують процедури розгляду публічно-правових спорів. Це досягається завдяки уніфікованому європейському законодавству, зокрема, рекомендаціям Комітету Міністрів Ради Європи. В Німеччині, наприклад, такі справи розглядаються переважно у письмовому провадженні, що дозволяє ефективно вирішувати спори, особливо ті, що потребують детального з'ясування фактів. При цьому німецькі суди мають значну свободу в прийнятті рішень [17, с. 21–22].

Як зазначає вказаний автор, литовське законодавство детально визначає порядок, за якого адміністративні справи можуть розглядатися у письмовому порядку. За загальним правилом, передбаченим латвійським законодавством, адміністративні справи розглядаються у письмовому порядку. Винятки з цього правила можливі лише у випадках, передбачених законом, наприклад, за ініціативою заявника у справах, пов'язаних з публічно-правовими договорами. Проте, суд зберігає право за певних обставин призначити усне слухання. Аналіз досвіду різних країн дозволяє виділити спільні риси спрощеного провадження в адміністративних справах: 1) можливість ініціювання спрощеного провадження позивачем за умови врахування позиції відповідача; 2) активна роль суду у виборі форми провадження; 3) відсутність необхідності проведення судових засідань; 4) швидкий розгляд справ; 5) ефективне використання ресурсів [17, с. 21–22].

О. Подцерковний досліджує питання автономії адміністративних судів від Верховного Суду та зазначає, що в багатьох європейських країнах адміністративні суди підпорядковані суду найвищої інстанції. Крім того, автор звертає увагу на обмеження

доступу до адміністративного судочинства та вузьку компетенцію адміністративних судів. На основі цього аналізу, Подцерковний робить висновок про необхідність розвитку спеціалізованого адміністративного судочинства, при цьому підкреслюючи важливість збалансування спеціалізації та запобігання юрисдикційним конфліктам [211, с. 21–22].

На прикладі європейських країн О. Горецький та П. Чернощук досліджують можливість розширення компетенції адміністративних судів. О. Горецький пропонує передати їм розгляд військових правопорушень [51], а П. Чернощук – патентних спорів [378].

Аналізуючи естонське адміністративне судочинство, О. Константи́й виявив, що учасники процесу можуть використувати такі способи захисту своїх прав: скасування адміністративного акту повністю або частково, зобов'язання органу влади видати новий акт або вчинити певну дію, заборона на видання акту чи вчинення дії, відшкодування збитків, усунення наслідків незаконних дій та визнання акту або дії недійсними. В німецькому адміністративному процесі застосовується кілька видів захисту, зокрема: скасування незаконних рішень, зобов'язання органів влади прийняти відповідні рішення, встановлення наявності або відсутності певних прав та визнання актів недійсними. Французьке право також пропонує різноманітні засоби захисту, серед яких: визнання актів незаконними та їх скасування, захист суб'єктивних публічних прав, тлумачення адміністративних актів та застосування санкцій [124, с. 181–182].

Правник відзначає, що польське законодавство передбачає декілька способів захисту прав громадян у разі оскарження рішень органів державної влади. Зокрема, можливо повністю або частково скасувати незаконне рішення, визнати його недійсним за наявності підстав, передбачених законом, а також зобов'язати орган влади ухвалити нове, законне рішення [124, с. 181–182].

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що законодавець обрав правильний підхід, передбачивши у ст. 245, 266, 266¹ КАС України відкритий перелік способів захисту прав

у публічно-правових відносинах. Це означає, що громадяни не обмежені лише зазначеними у законі способами, а можуть звертатися до суду з іншими вимогами, якщо вони не суперечать закону та забезпечують ефективний захист їхніх прав.

Дослідження О. Мельничука, зокрема, стосується актуального питання впровадження європейського досвіду медіації у вирішення публічних спорів, спираючись на рекомендації Ради Європи. В Німеччині медіація застосовується у трьох основних формах: класична позасудова, позасудова за ініціативою суду та судова. Французький досвід обмежений певними сферами (податки, освіта тощо) через консерватизм судової системи та небажання держави фінансувати приватних медіаторів. Більш перспективними вважаються форми медіації, ініційовані судом або проведені під час судового розгляду. Однак, запровадження медіації в адміністративному судочинстві пов'язане з ризиками для органів влади та відсутністю достатнього досвіду [182, с. 79–80].

Хоча висловлене твердження має рацію, необхідно звернути увагу на сучасні тенденції делегування державних функцій. Цей процес охоплює й сферу вирішення спорів, у тому числі публічних. Аргумент про відповідальність суб'єкта публічної влади не знімає питання про доцільність впровадження медіації в адміністративному процесі. Навпаки, це свідчить про необхідність пошуку ефективних механізмів вирішення спорів, зокрема, за допомогою медіації.

За результатами дослідження М. Бояринцевої, європейський досвід застосування «м'якого права» продемонстрував позитивні результати у захисті прав громадян. Дослідниця відзначає, що європейські країни успішно застосовують механізми захисту прав осіб, оскаржуючи адміністративні рішення, забезпечують дотримання принципу пропорційності при застосуванні примусових заходів та гарантують виконання судових рішень у розумні строки. Крім того, до адміністративних органів застосовуються такі заходи, як судова заборона та фінансові санкції за невиконання судових рішень [390, с. 124–125]. Окрім означеного у роботі також наголошується на перспективності

розвитку електронного судочинства, що передбачає відкриття провадження в електронній формі, здійснення процесуальних дій онлайн та забезпечення прозорості судового процесу шляхом надання учасникам доступу до інформації в електронному вигляді [390, с. 124–125].

За результатами дослідження С. Жукова, національне законодавство країн континентальної Європи не забезпечує достатнього рівня стандартизації у сфері доброчесності суддів. Проте, міжнародні стандарти та рекомендації заповнюють цю прогалину і сприяють удосконаленню українського законодавства, зокрема Кодексу суддівської етики [76, с. 14].

За висновками О. Корчинського, континентальна модель адміністративного судочинства, зокрема в Німеччині та Франції, характеризується чітким законодавчим визначенням повноважень адміністративних судів та забезпечує високий рівень професіоналізму суддівського корпусу. Французьке адміністративне судочинство відрізняється більшою гнучкістю, оскільки суди можуть не лише скасовувати незаконні акти, але й тлумачити їх, зобов'язувати адміністрацію змінити рішення або навіть компенсувати завдані збитки [133, с. 126–129].

Дослідження адміністративного судочинства в Німеччині та Франції показує, що німецька система характеризується високим рівнем спеціалізації судів, що виразилось у створенні фінансових та соціальних судів для розгляду відповідних категорій справ. Німецька доктрина адміністративного судочинства надає центральне місце поняттю адміністративного акту. Німецькі суди при оцінці законності адміністративних актів орієнтуються на два основних принципи: верховенство права (негативна законність) та наявність правової підстави для будь-яких дій держави (позитивна законність). Цей двомірний підхід є фундаментальним для німецької моделі адміністративного судочинства. При перевірці негативної законності суди аналізують, чи відповідає адміністративний акт Конституції, законам, принципам рівності, недопустимості довільності, неупередженості та іншим загальноправовим вимогам. Перевірка позитивної законності

спрямована на встановлення того, чи мала адміністрація правові підстави для вчинення конкретних дій [481, с. 127–128].

Німецьке законодавство передбачає визнання адміністративного акту недійсним за таких обставин:

- порушення формальних вимог: недотримання встановленої форми та процедури прийняття акту;
- перевищення повноважень: дія органу чи посадової особи поза межами наданої їм компетенції;
- порушення норм матеріального права: допущення правових помилок або помилок у встановленні фактів;
- протиправність засобів: використання незаконних методів при прийнятті акту.

Якщо адміністративний орган має певну свободу в прийнятті рішень (дискреційні повноваження), то, на думку німецьких науковців, судовий контроль не обмежується перевіркою того, чи діяв орган у межах своїх повноважень і чи дотримав формальні вимоги. Суд повинен також з'ясувати, чи орган належним чином врахував усі суттєві фактори справи та чи його рішення відповідає меті, яку він мав досягти [478, с. 130].

Однією з характерних рис німецького адміністративного судочинства є надання адміністративному органу права самостійно тлумачити норми права, що стосуються справи. Водночас, адміністративний суд обмежений у своєму розгляді рамками позовних вимог, але має право ставити додаткові питання та збирати необхідні докази для їх з'ясування. Такий підхід, який науковці характеризують як слідчу модель, сприяє більш повному та об'єктивному розгляду справи і допомагає сторонам судового процесу [463, с. 152].

Характерною рисою адміністративного судочинства в цій країні є інститут досудових заперечень. Подача такого заперечення, як правило, зупиняє виконання оскаржуваного адміністративного акту. Ця процедура дозволяє ефективно захищати права громадян і забезпечує оперативне вирішення спорів, оскільки значна частина справ вирішується саме на досудовій стадії [481, с. 227].

Французьке адміністративне законодавство не передбачає обов'язкового досудового оскарження адміністративних актів. Це означає, що особа, права якої порушено адміністративним актом, може звернутися безпосередньо до суду. Крім того, французький адміністративний процес характеризується активною роллю суду, який не обмежується лише пасивним розглядом справи, а сам збирає докази. При цьому французьке право розрізняє адміністративні акти, що приймаються на підставі чітких законодавчих норм, та акти, які передбачають певну дискрецію адміністративного органу. Законність адміністративного акту визначається за такими критеріями: відсутність у органу влади повноважень, порушення встановленої форми або порядку прийняття рішення, помилки в обґрунтуванні та протиправність цілей. При цьому порушення процедури повинні бути настільки суттєвими, щоб вплинути на рішення суду. Крім того, суди розглядають питання про зловживання владою, оцінюючи, чи відповідає рішення органу влади його дискреційним повноваженням та заявленим цілям [458, с. 3–4].

Для досягнення більшої визначеності та послідовності в судовій практиці, французька система адміністративного судочинства передбачає механізм преюдиційних запитів. Коли адміністративний суд стикається зі складним правовим питанням, він може звернутися до Державної ради за роз'ясненнями. Державна рада, у свою чергу, формує загальні правила для розв'язання подібних спорів, що забезпечує єдиний підхід у всій країні [476].

Проведене дослідження позитивного досвіду країн континентального права, яке базувалося на аналізі наукових праць вітчизняних і зарубіжних авторів, дозволило сформулювати такі висновки. Порівняльний аналіз підтверджує, що для України євроінтеграційний курс передбачає вдосконалення системи адміністративного судочинства на основі європейських стандартів та практик. Досвід країн континентального права, а також практика Європейського суду з прав людини, створюють необхідні орієнтири для розвитку національного законодавства й судової практики, сприяючи правовій єдності та підвищенню рівня

захисту прав людини. Важливою умовою успішного впровадження європейських стандартів в Україні є модернізація правових процедур, підвищення якості судових рішень та забезпечення виконання принципів справедливого суду. Враховуючи специфіку правових систем, адаптація міжнародних стандартів до української правової системи вимагатиме узгоджених дій законодавчих, судових і виконавчих органів.

Аналіз європейського досвіду показує, що спрощене адміністративне провадження забезпечує ефективність і доступність правосуддя у публічно-правових спорах. Використання письмового розгляду справ дозволяє зекономити ресурси судової системи та скоротити час розгляду, водночас забезпечуючи громадянам належний захист їхніх прав. Важливим аспектом є активна роль суду у виборі форми провадження та можливість ініціації спрощеного розгляду за згодою сторін, що підвищує гнучкість судових процесів. Досвід таких країн, як Німеччина, Франція та Литва, свідчить про позитивні результати інтеграції медіації та інститутів досудового вирішення спорів, а також про необхідність застосування «м'якого права» для гарантування належного рівня захисту. Загалом, європейська модель адміністративного судочинства може слугувати основою для подальшого вдосконалення національних судових систем, зокрема у напрямку розвитку спеціалізованих судів та гармонізації законодавчих підходів у сфері адміністративної юстиції.

Окрім цього, узагальнюючи порівняльно-правовий аналіз, слід вказати, що для вдосконалення адміністративного судочинства в Україні, варто імплементувати такі міжнародні стандарти та елементи європейського досвіду. Наголосимо, що наведені нижче положення значною мірою подібні з тими, що були виявлені при вивченні досвіду країн загального права, що загалом можна пояснити спільною спрямованістю на реалізацію права на справедливий суд. Це свідчить про те, що принципи та механізми захисту прав особи є універсальними і лежать в основі обох правових систем, незважаючи на відмінності в їхньому походженні та структурі.

Наприклад, принципи пропорційності, неупередженості, дотримання розумних строків розгляду справи, а також доступу до правосуддя є основоположними для судових систем як загального, так і континентального права. Вони відображають універсальну ідею справедливості, яка в сучасному праві закріплена у міжнародних договорах, зокрема й в Європейській конвенції з прав людини. Спільність у підходах також підкріплена тим, що у обох системах суди виконують функцію захисту прав людини, яка проявляється через незалежність судової гілки влади, судовий контроль дискреційних повноважень, захист від свавілля адміністрації тощо.

Водночас, можуть бути різними інституційні механізми реалізації відповідних прав людини. Так, у цьому аспекті вкажемо, що Україна сприйняла дуалістичну організаційну модель адміністративного судочинства, характерну саме для держав романо-германського права, яка забезпечує паралельне існування адміністративних судів і судів загальної юрисдикції. Що виступає фактором спеціалізації адміністративного судочинства і дозволяє більш ефективно вирішувати адміністративні спори.

Важливо також відзначити, що загальна спрямованість на реалізацію права на справедливий суд сприяє тому, що в обох правових системах активно запозичуються механізми з інших правових культур, що можуть ефективніше захищати права особи. Наприклад, англо-американська система запозичила інститут адміністративних трибуналів, подібних до тих, що функціонують у континентальній Європі, аби забезпечити спеціалізований розгляд адміністративних справ. У свою чергу, країни континентальної Європи переймають досвід загального права у питаннях тлумачення дискреційних повноважень та застосування стандартів справедливості, розроблених у прецедентному праві.

Таким чином, спільність положень, які спрямовані на реалізацію права на справедливий суд, свідчить про наявність базових правових цінностей, що об'єднують різні правові системи і роблять їхні підходи до захисту прав особи

взаємодоповнюючими та корисними для розробки єдиного, ефективного механізму захисту прав громадян в адміністративному судочинстві.

Важливим напрямом імплементації досвіду держав системи континентального права є реалізація процедурних стандартів (доступ до правосуддя, справедливий розгляд). Важливим є впровадження стандартів, що включають незалежність суддів, відкритість судових процесів, дотримання розумних строків, обов'язковість виконання рішень, змагальність сторін, і компенсацію судових витрат. Ці стандарти сприяють підвищенню ефективності судочинства та захисту прав громадян.

Спрощення процедур розгляду адміністративних справ через застосування письмового провадження, як у Німеччині та Литві, дозволяє швидше вирішувати справи з мінімальними затратами ресурсів, що актуально для адміністративних спорів меншої складності. Відзначимо, що в національній системі права письмове провадження в адміністративних справах застосовується в доволі обмеженій кількості випадків. Вважаємо, що доцільно комплексно дослідити питання розширення категорії справ, де детальний аналіз свідчень та усне обговорення є менш значущими, а документальне дослідження та оперативність вирішення є пріоритетними. Враховуючи обмеженість випадків застосування письмового провадження, варто звернути увагу на категорії справ, де спрощене та письмове провадження може сприяти підвищенню ефективності судового процесу, а також зменшити навантаження на судову систему. Зокрема, це можуть бути справи щодо оскарження адміністративних рішень, де значення мають не свідчення або усні дебати, а документи, що підтверджують факт надання або ненадання певної інформації, виплат чи реєстраційних дій. Важливо комплексно дослідити міжнародний досвід, щоб виявити механізми, які забезпечують баланс між ефективністю і дотриманням процесуальних прав, та розробити критерії для віднесення справ до категорії письмового провадження, враховуючи специфіку національної системи права.

У цьому контексті варто згадати й таке питання як діджиталізація адміністративного судочинства зокрема та правосуддя загалом, що є одним із ключових напрямів розвитку сучасної судової системи, оскільки вона сприяє покращенню доступу до правосуддя, пришвидшує процес розгляду справ і підвищує прозорість судових процедур. У процесі цифрової трансформації відбувається перехід до електронного документообігу, створення баз даних, доступних онлайн, а також запровадження систем дистанційного судочинства, що дозволяють проводити судові засідання в режимі відео конференцій.

Для адміністративного судочинства діджиталізація є особливо актуальною, оскільки адміністративні справи часто пов'язані з обігом великої кількості документів і довідок, що потребують оперативного доступу та обробки. Електронні системи дозволяють більш ефективно реєструвати документи, відстежувати хід справи та спрощують участь громадян у процесах, надаючи можливість подавати позови, апеляції та інші процесуальні документи онлайн.

Діджиталізація також знижує навантаження на судову систему, дозволяючи здійснювати окремі процесуальні дії, зокрема прийняття рішень за матеріалами справи, у письмовій формі без потреби фізичної присутності сторін. Це особливо важливо в адміністративному судочинстві, де велика кількість справ може бути вирішена без усного розгляду, зокрема у випадках оскарження адміністративних актів або рішень.

Крім того, цифрова трансформація дозволяє підвищити довіру громадян до судової системи, оскільки автоматизовані системи та електронні сервіси можуть зменшити вплив людського фактора, забезпечуючи більшу об'єктивність і прозорість. Доступність рішень онлайн і можливість моніторингу процесу сприяють контролю за дотриманням принципів справедливого судочинства.

У цьому аспекті вкажемо на досвід Польщі (як слушно резюмує І. Бойко, практика Польщі в організації та функціонуванні адміністративних судів є надзвичайно корисною для України,

оскільки вона пропонує ефективні моделі вирішення багатьох питань, з якими ми стикаємося в процесі реформування нашої власної системи судочинства [19, с. 20]). Відмінними рисами польської системи є: спеціальний закон про адміністративні суди, чітка ієрархія судів, високі вимоги до професійної підготовки суддів, обов'язковість попереднього звернення до адміністративного органу та забезпечення суддів необхідними умовами для роботи, зокрема, онлайн-доступом до матеріалів справи.

Багато країн світу вже мають успішний досвід впровадження електронного правосуддя. Наприклад, у Сінгапурі з 2000 року діє обов'язкова електронна подача документів у цивільних справах. Крім того, там існують системи для інтеграції цивільних позовів, онлайн-доступу до судових документів та отримання інформації про хід судових процесів у режимі реального часу. Аналогічний сервіс – Судовий кабінет – працює в Казахстані [26, с. 10–11].

Електронний суд – це сучасний цифровий інструмент, який активно використовується в європейському правосудді. Електронний суд є яскравим прикладом того, як сучасні інформаційні технології трансформують традиційні судові процедури, підвищуючи їх ефективність та прозорість.

Україна, як і багато інших країн, формує нове інформаційне суспільство, в якому електронні комунікації стають основним способом взаємодії людей. Повна реалізація проекту «Електронний суд» дозволить не лише суттєво спростити доступ громадян до правосуддя завдяки електронному документообігу, а й оптимізувати роботу судів, скоротивши витрати на паперову документацію та прискоривши міжсудову взаємодію [170].

Для вирішення проблем та подальшого розвитку електронного судочинства необхідна розробка та впровадження комплексної державної політики. Ця політика має передбачати удосконалення законодавчої бази, забезпечення сучасного технічного оснащення судів, розробку ефективних заходів кібербезпеки, навчання персоналу, регулярний моніторинг ефективності системи та її постійну модернізацію [201, с. 74]. Варто наголосити, що вказані напрями розвитку електронного судочинства

є актуальними і нині. Відзначимо, що особливої уваги потребує вирішення таких питань:

- систематичний перегляд чинного законодавства у сфері забезпечення функціонування електронного судочинства;
- належне інформаційно-технічне оснащення приміщень судів, включаючи новітнє програмне забезпечення;
- навчання суддів, персоналу щодо використання відповідних технічних засобів та програмного забезпечення;
- перманентне оновлення системи.

Пов'язаним з проблематикою, що висвітлюється, є і питання використання у судочинстві штучного інтелекту. Відносно нещодавно у Європейському Союзі набув чинності Акт про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), який є першим актом у світі такого масштабу, покликаним забезпечити, щоб штучний інтелект, розроблений і використовуваний в Європі, був безпечним, прозорим і відповідав фундаментальним правам людини. Завдяки гармонізації правил на європейському рівні, цей Акт сприятиме розвитку ринку штучного інтелекту та залученню інвестицій [457].

Акт про штучний інтелект покликаний мінімізувати ризики, пов'язані з використанням штучного інтелекту, зокрема для здоров'я, безпеки та прав людини. Цей принцип має бути пріоритетним і при впровадженні штучного інтелекту в судову систему. Відзначимо, що на сайті судової влади відзначається, що штучний інтелект має потенціал революціонізувати судочинство, автоматизуючи рутинні завдання, зменшуючи вплив людського фактору на судові рішення та забезпечуючи більш ефективний аналіз правової практики. Завдяки штучному інтелекту судді зможуть зосередитися на аналізі складних юридичних питань, а не витратити час на рутинну роботу, що призведе до підвищення якості судових рішень та скорочення термінів розгляду справ. Впровадження штучного інтелекту в судову систему відкриває нові можливості для гармонізації судової практики та забезпечення більш об'єктивного та прозорого правосуддя [387].

У грудні 2023 року у Великій Британії було опубліковано посібник з використання штучного інтелекту в судовій системі. Документ покликаний допомогти суддям та іншим працівникам судів безпечно та ефективно використовувати ШІ, зважаючи на можливі ризики та забезпечуючи збереження довіри до правосуддя [140].

У Китаї штучний інтелект став невід'ємною частиною правової системи. Кожен суддя країни має доступ до інтелектуальної системи, яка автоматично підбирає аналогічні справи, пропонує відповідні закони та навіть складає проекти судових рішень. Завдяки цьому вдалося суттєво підвищити ефективність роботи судів та знизити витрати на юридичні послуги для громадян [349].

Британська судова система зробила обережний крок у напрямку використання штучного інтелекту, дозволивши суддям використовувати штучний інтелект для написання висновків. Однак, було чітко зазначено, що штучний інтелект не можна використовувати для юридичних досліджень, оскільки він може генерувати недостовірну інформацію. Такий підхід є цілком обґрунтованим, враховуючи нещодавні випадки, коли штучний інтелект створював фальшиві юридичні документи та висловлював загрозливі для людства ідеї [204].

Для повноцінного функціонування штучного інтелекту в судочинстві необхідне переведення судових документів в електронний формат, що дозволить їх зчитувати та аналізувати. В Україні важливим кроком для цього є впровадження Єдиної судової інформаційної телекомунікаційної системи, яка забезпечує електронний документообіг. Використання цієї системи у поєднанні зі штучним інтелектом допоможе покращити аналіз даних, судової практики та оптимізувати роботу суддів [204].

Уже нині штучний інтелект є потужним інструментом для модернізації української судової системи. Завдяки штучному інтелекту судді та інші учасники судового процесу можуть:

– автоматично розподіляти справи між суддями, що забезпечує рівномірне навантаження та уникнення упередженості;

- швидко аналізувати великі обсяги судових документів, виявляючи ключову інформацію та полегшуючи прийняття рішень;

- прогнозувати результати судових процесів, що дозволить сторонам більш реалістично оцінювати свої шанси на успіх [79].

Водночас, слід вказати і на певні проблеми, пов'язані з застосуванням штучного інтелекту. Так, була ситуація, коли учасник судового процесу в Україні послався на інформацію, згенеровану штучним інтелектом-чатом ChatGPT, як на аргумент у своїй апеляції. Цей учасник поставив під сумнів висновки суду, спираючись на визначення юридичного терміну, яке надав ChatGPT. Заявник попросив суд роз'яснити це поняття та визначити його відмінність від загального розуміння «зобов'язання». У своїй окремій думці суддя зазначив, що законодавство не забороняє застосування штучного інтелекту в судочинстві, але відсутні чіткі критерії щодо обмежень у його використанні сторонами процесу [353].

Зважаючи на означене, наголосимо, що впровадження штучного інтелекту в судову систему вимагає дотримання високих етичних стандартів. Процеси, пов'язані з прийняттям рішень за допомогою штучного інтелекту, повинні бути прозорими та контрольованими. Незважаючи на використання технологій, остаточне слово в будь-якій справі залишається за суддею, який несе персональну відповідальність за прийняте рішення.

Відповідно до Кодексу суддівської етики, затвердженого 18 вересня 2024 року застосування штучного інтелекту в судовій практиці можливе за умови, що це не підриває незалежність суддівської влади та не втручається у їхнє право на самостійну оцінку доказів і ухвалення обґрунтованих рішень (ст. 16) [116].

Узагальнюючи відзначимо наступне. На початкових етапах впровадження штучного інтелекту в судочинство створення ефективної системи регулювання є критично важливим для мінімізації ризиків і забезпечення надійності правосуддя. Це передбачає розробку рекомендацій щодо використання штучного інтелекту, спрямованих на формування єдиного підходу

до технологій у судовій практиці. Для суддів важливим елементом є навчання, яке дозволить їм розуміти принципи роботи штучного інтелекту, оцінювати можливі похибки та усвідомлювати межі використання таких інструментів. Судді повинні отримати доступ до експертної підтримки, що дозволить критично оцінювати результати, згенеровані штучним інтелектом, особливо в ситуаціях, коли вони можуть впливати на юридичну оцінку доказів або визначення норм права.

Необхідно також розробити нормативно-правову базу, яка регулюватиме питання використання штучного інтелекту в судочинстві, враховуючи потенційні етичні та правові виклики, зокрема відповідальність за рішення, ухвалені на основі штучного інтелекту, та допустимість використання згенерованої штучним інтелектом інформації у судових рішеннях. Окремий акцент слід зробити на кібербезпеці, щоб гарантувати захист інформаційних систем судів від несанкціонованого втручання, і на захисті персональних даних, особливо під час обробки чутливої інформації з використанням штучного інтелекту. Такі заходи допоможуть уникнути неправомірного використання даних, маніпуляцій та інших загроз, пов'язаних із впровадженням нових технологій у судовий процес.

Наступний важливий напрям подальшого дослідження (у аспекті вдосконалення адміністративного судочинства) – це збалансованість ролі суду в збиранні доказів. Як у французькій моделі, в якій суд активно долучається до збирання доказів, це може забезпечити повнішу об'єктивність у прийнятті рішень. Водночас варто зберегти баланс між інквізиційними та змагальними принципами. Так вище ми згадували принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі, що застосовується у національному праві при здійсненні адміністративного судочинства. Забезпечення балансу між інквізиційними та змагальними принципами є ключовим для ефективного й справедливого адміністративного судочинства. Принцип офіційного з'ясування обставин справи, який має пріоритет у національному праві, передбачає активну роль суду в дослідженні фактів і збиранні

доказів. Однак важливо, щоб цей інквізиційний підхід не призводив до обмеження права сторін на захист своїх інтересів, участь у процесі та представлення власної позиції.

Змагальні засади, натомість, акцентують на важливості участі сторін у процесі доказування і дають можливість представляти власні аргументи, ставити запитання, висловлювати сумніви щодо доказів, наданих іншою стороною. У національному адміністративному судочинстві цей баланс може бути досягнутий шляхом того, щоб суд, виконуючи обов'язок офіційного з'ясування, також забезпечував достатню можливість сторонам вільно презентувати свої позиції.

Важливо розглянути шляхи збереження такого балансу, наприклад, через встановлення чітких меж і процедур для обох принципів. Це може передбачати надання суду повноважень змінювати спосіб дослідження доказів залежно від складності справи, залучення додаткових доказів за ініціативою сторін або їхнього доповнення самим судом. Такий підхід забезпечить справедливий розгляд справи, де змагальність і незалежність суду гармонійно співіснують, підтримуючи принципи рівності сторін та справедливого суду.

Ще одним важливим напрямом, що може покращити стан адміністративного судочинства (як в перспективному, так і ретроспективному аспектах) – це передбачення механізму компенсувати збитки, завдані особі через скасовані акти, вжиті (чи навпаки, не вжиті) заходи адміністративних органів (що властиве певною мірою Німеччині та Польщі – йдеться про механізм компенсації збитків).

Запровадження механізму компенсації збитків, завданих особі внаслідок протиправних дій або бездіяльності адміністративних органів, може стати важливим кроком у розвитку адміністративного судочинства. Це забезпечило б додатковий рівень правового захисту для осіб, які потерпають від неправомірних рішень, дій або упущень з боку державних органів. У ретроспективному аспекті такий механізм дозволив би відновити порушені права та компенсувати понесені збитки, стимулюючи

державу до ефективнішого виконання своїх функцій. У перспективному аспекті це може сприяти підвищенню відповідальності адміністративних органів, знижуючи рівень протиправних рішень і дій у майбутньому.

У Німеччині та Польщі вже існують механізми, що певною мірою спрямовані на досягнення цих цілей. Зокрема, у Німеччині відшкодування шкоди, завданої незаконними актами чи бездіяльністю адміністративних органів, закріплене в законодавстві та передбачає компенсацію збитків у разі доведення порушень прав і законних інтересів особи. Такий підхід не лише дає можливість для отримання справедливості, але й зміцнює правовладдя, підвищуючи довіру громадян до держави.

Впровадження подібного механізму в національне законодавство дозволить адаптувати міжнародний досвід до національних умов, зміцнюючи систему правових гарантій у сфері адміністративного судочинства. У поєднанні з іншими інструментами судового захисту, компенсація збитків може стати суттєвим фактором стримування порушень з боку адміністративних органів, посилюючи захист людських прав на національному рівні та сприяючи підвищенню ефективності державного управління.

Наступним важливим напрямом є подальше впровадження медіації, зокрема в межах судового процесу чи за його ініціативою, може стати ефективним механізмом для вирішення публічних спорів в адміністративному судочинстві. Це дозволить розвантажити суди та надати сторонам можливість досягти згоди. Однак, для успіху необхідно врахувати ризики, пов'язані з небажанням органів влади до співпраці, та забезпечити якісну підготовку медіаторів.

Для прикладу вкажемо, що за даними прес-служби Одеського окружного адміністративного суду станом на серпень 2023 року було відкрито кімнату медіації [27]. Відкриття кімнати медіації в суді є вагомим кроком на шляху до впровадження альтернативних способів вирішення спорів в адміністративному судочинстві. Це рішення відображає загальну тенденцію до розвитку позасудових механізмів, які допомагають сторонам знайти

взаємовигідні рішення без тривалого судового процесу. Медіація не лише зменшує навантаження на суди, але й дозволяє досягти більш гнучких та прийнятних для обох сторін домовленостей.

Комплексне дослідження цього досвіду має включати аналіз ефективності застосування медіації в адміністративних справах: статистичні дані щодо успішності процесів медіації, ступінь задоволеності сторін, а також результати довготривалого впливу таких рішень на дотримання прав та інтересів сторін. Окремо необхідно врахувати особливості адміністративних спорів, які, порівняно з цивільними справами, часто мають публічний елемент, що може ускладнити досягнення згоди між сторонами.

Для успішного впровадження медіаційних кімнат у всіх регіонах України варто забезпечити підготовку медіаторів, які спеціалізуватимуться на адміністративних справах, та створення належної матеріально-технічної бази для їхньої діяльності. Поширення практики медіації сприятиме розвитку інституту примирення в адміністративному судочинстві, підвищуючи довіру громадян до системи правосуддя, а також допоможе удосконалити підходи до вирішення спорів, враховуючи інтереси сторін і забезпечуючи справедливість через взаєморозуміння, а не лише шляхом судового примусу.

Наступним напрямом, що потребує детального вивчення та подальшої імплементації в адміністративному судочинстві – це запровадження принципу пропорційності. Принцип пропорційності є фундаментальним для забезпечення справедливості та правовладдя в адміністративному судочинстві, адже він спрямований на те, щоб рішення та дії адміністративних органів не перевищували меж необхідного. У європейській правовій системі цей принцип закріплений як один із основних інструментів оцінки законності дій держави у відношенні до особи, дозволяючи зважити доцільність, необхідність та співмірність заходів, що вживаються.

Впровадження принципу пропорційності в українське адміністративне судочинство могло б стати гарантією того, що заходи державного примусу застосовуються виключно у випадках, коли

вони дійсно є обґрунтованими та найменш обтяжливими для особи. Зокрема, цей підхід міг би запобігти надмірному втручанню в права громадян під час застосування адміністративних санкцій чи інших заходів, які можуть обмежувати їхні права.

Досвід країн Європи, зокрема Німеччини, Франції та Великої Британії, показує, що принцип пропорційності ефективно реалізується на практиці через три етапи аналізу: доцільність (чи дійсно захід спрямований на досягнення легітимної мети), необхідність (чи можна досягти мети менш обтяжливим способом) та пропорційність у вузькому сенсі (чи відповідає баланс між обмеженням прав і досягненням суспільної мети). Запровадження такого тріступеневого підходу в адміністративному судочинстві України допомогло б судам оцінювати правомірність дій адміністративних органів з більшою точністю, зважаючи як на інтереси суспільства, так і на захист прав особи (доцільно мати чіткі механізми судового контролю дискреційних повноважень).

Законодавче закріплення цього принципу також сприятиме посиленню контролю за діяльністю адміністративних органів і виконанням судових рішень, адже суди зможуть більш ретельно перевіряти відповідність застосованих заходів меті, яку вони мають досягнути, і при цьому обмежити державне втручання виключно тими випадками, де це дійсно обґрунтовано. Це не лише посилить захист прав людини, а й підвищить довіру громадян до судової системи та адміністративних органів, адже судові рішення будуть спрямовані на збалансування інтересів держави і особи в кожній конкретній справі.

Відзначимо, що у одній зі справ Верховний Суд дійшов висновку, що збалансування суспільних і приватних інтересів (принцип пропорційності) є фундаментальною вимогою демократичного суспільства, де панує верховенство права. Такий баланс передбачає: 1) обмеження державного втручання у приватне життя виключно випадками крайньої необхідності для захисту суспільних інтересів; 2) можливість державних органів переглядати свої рішення лише за умови, що це диктується

виключно суспільними потребами та не порушує прав особи; 3) обов'язкову компенсацію за будь-які обмеження приватних прав, зумовлені суспільними інтересами; 4) необхідність дотримання розумного співвідношення між метою державного втручання та обраними засобами [238].

Ці інструменти можуть сприяти створенню більш гнучкої та ефективної системи адміністративного судочинства, орієнтованої на захист прав громадян та якісне розв'язання адміністративних спорів.

Таким чином, впровадження цих міжнародних стандартів і адаптація європейського досвіду могли б підвищити якість українського адміністративного судочинства, його доступність і відповідність принципам верховенства права та захисту людських прав.

Висновки до розділу 4

1. Романо-германська правова система, завдяки своїм принципам, кодифікації та систематизації, сприяє стабільності та передбачуваності правового регулювання. Її основні принципи – законність, правова визначеність, рівність перед законом, справедливість, пропорційність, гуманізм та непорушність прав людини – забезпечують баланс між інтересами особи та держави.

Зближення з принципами загальної правової системи, зокрема в умовах глобалізації, сприяє формуванню єдиного правового простору, що забезпечує ефективний захист прав людини та універсальність правових стандартів на міжнародному рівні. Це взаємопроникнення традицій дозволяє досягати кращої гармонізації у правовідносинах, сприяючи ефективному вирішенню національних та міжнародних спорів.

На основі аналізу національної практики та зарубіжного досвіду функціонування правової системи в межах принципів, що вказувались вище, можна зробити висновок, що ефективне розмежування юрисдикцій і впровадження міжнародних

стандартів є ключовими факторами для забезпечення належного функціонування адміністративного судочинства. В Україні відсутність чітких критеріїв для визначення підсудності адміністративних справ призводить до складнощів у правозастосуванні, знижує довіру до судової системи та ускладнює реалізацію права на справедливий суд. Запровадження єдиних принципів для розмежування юрисдикцій має бути фактором зменшення кількості спірних питань та покращення доступу до правосуддя.

Щодо проблем правозастосування, в українському контексті спостерігається недостатня інтеграція міжнародних стандартів, ратифікованих Україною, у діяльність державних органів, зокрема органів виконавчої влади. Це особливо відчутно у сфері соціальних прав, що впливає на найбільш вразливі категорії громадян. Розв'язання проблеми потребує розробки законодавчих механізмів, які б зобов'язували виконавчі органи враховувати міжнародні зобов'язання та надавати громадянам ефективний захист. Реалізація таких заходів дозволить підвищити рівень правового захисту, сприятиме забезпеченню верховенства права та посиленню довіри до державних інституцій.

Окремим напрямом удосконалення адміністративного судочинства має стати удосконалення інституту судового контролю за виконанням судових рішень.

2. Узагальнюючи проведений аналіз, можна дійти висновку, що вдосконалення адміністративного судочинства в Україні вимагає комплексного підходу, який включає імплементацію кращих практик і міжнародних стандартів у сфері захисту права на справедливий суд. Важливими елементами такого вдосконалення є інтеграція процедурних гарантій, таких як незалежність суддів, відкритість процесу, дотримання розумних строків і змагальність сторін. Спрощення судових процедур, зокрема через розширене застосування письмового провадження, сприятиме підвищенню ефективності розгляду менш складних справ і зниженню навантаження на суди.

Цифровізація судочинства й запровадження електронного суду сприяють покращенню доступу до правосуддя,

забезпечуючи прозорість процесів і оптимізацію судової роботи. Водночас інноваційні технології, зокрема штучний інтелект, можуть забезпечити підвищення ефективності та об'єктивності судових процесів, за умов наявності відповідної правової та етичної бази для їх використання.

Подальший розвиток адміністративного судочинства також потребує балансування між інквізиційним і змагальним принципами. Це забезпечить належне дотримання процесуальних прав сторін та сприятиме об'єктивності судових рішень. Введення механізму компенсації збитків, завданих протиправними діями чи бездіяльністю адміністративних органів, надасть громадянам додаткові гарантії правового захисту.

Впровадження медіації в адміністративному судочинстві може стати важливим інструментом зменшення навантаження на суди та вирішення спорів із дотриманням інтересів обох сторін. Загалом, розвиток адміністративного судочинства в Україні має відбуватися на основі синтезу передового міжнародного досвіду та специфіки національної системи права, що забезпечить ефективний і справедливий захист прав громадян.

ВИСНОВКИ

З'ясувавши у компаративному вимірі сутнісний аспект адміністративного судочинства демократичних держав (з екстраполяцією на національне право), можна зробити такі висновки:

1. Встановлено, що необхідність дослідження проблем основ доктрин адміністративного судочинства зумовлюється низкою факторів, серед яких ключовими є тривалість процесу реформування системи правосуддя, стратегічний курс на європейську інтеграцію та потреба в посиленні ефективності механізмів забезпечення прав людини. У контексті трансформаційних процесів, що відбуваються як в Україні, так і в глобальному суспільстві – зокрема, інтеграції, уніфікації правових підходів і домінування правовладдя як цивілізаційного стандарту – зростає значення формування цілісної, концептуально обґрунтованої доктрини адміністративного судочинства. Наголошено, що розроблення такої доктрини має спиратися на компаративне дослідження, що поєднує критичний аналіз наукових джерел та практики функціонування адміністративної юстиції в демократичних правопорядках.

Запропоновано джерельну основу гносеології доктрин адміністративного судочинства класифікувати на наступні групи: загальнотеоретичні положення про організацію судової влади; фундаментальні засади, природа та етапи становлення адміністративного судочинства; специфіка реалізації адміністративного судочинства в окремих процесуальних аспектах; результати порівняльно-правового аналізу зарубіжних моделей адміністративної юстиції.

2. З'ясовано, що методологія наукового пізнання – це система теоретичних принципів, підходів і методів, що становить собою засоби та способи досягнення об'єктивних, надійних і достовірних знань у наукових дослідженнях. Вона відрізняється від методики наукового пізнання, яка охоплює тактичний аспект дослідження. Методологія правових явищ має свої особливості, обумовлені соціокультурною природою права та правових явищ, оскільки застосування однакових методологічних засобів може

привести до різних результатів, залежно від типів розуміння права, яких дотримуються дослідники.

Обґрунтовано, що дослідження адміністративного судочинства загалом та доктрин, що використовуються в такому судочинстві, має базуватися на природному розумінні права та цінностях справедливості, прав людини, верховенства права тощо. Це створює умови для гуманного і справедливого правосуддя, що не лише реагує на порушення, але й запобігає їм. Природне право вимагає поваги до людської гідності, що має відображатися у судових процедурах та рішеннях. Для глибокого розуміння доктрин адміністративного судочинства необхідно використовувати методологічний комплекс, що включає до свого складу аксіологічний, герменевтичний, історичний, діяльнісний, системний та порівняльний підходи.

3. Визначено, що компаративне дослідження адміністративної юстиції у демократичних державах сприяє розвитку національної правової системи шляхом виявлення спільних тенденцій та адаптації ефективних правових практик. Такий підхід дозволяє не лише ідентифікувати успішні моделі організації адміністративного судочинства, але й встановити структурно-функціональні зв'язки між окремими елементами національної системи права.

Обґрунтовано, що з метою належної систематизації зарубіжного досвіду дослідження здійснюється за двома ключовими класифікаційними критеріями – типом державно-правового режиму та типом правової системи. Такий підхід уможливило глибше розуміння інституційної організації влади, домінуючих форм правового мислення та наявних механізмів забезпечення людських прав. Компаративний аналіз правових явищ, зокрема доктрин адміністративного судочинства, потребує врахування низки пропедевтичних чинників, зумовлених соціокультурною природою права: 1) культурно-історичного контексту функціонування правових інститутів; 2) функціонального аналізу їхньої ролі в системі публічного управління; 3) нормативно-правового регулювання на різних рівнях; 4) застосування комплексного

методологічного інструментарію; 5) зважання на термінологічні особливості та змістовні особливості; 6) дотримання принципів культурної чутливості в процесі правового порівняння.

4. З'ясовано, що правова доктрина є рушійною силою розвитку правової системи, проте її роль часто недооцінюється. Факторами плюралізму підходів до розуміння правової доктрини є її складна природа та відсутність єдиної методології дослідження. Правова доктрина формується в результаті колективних зусиль правників (*communis opinio doctorum*) і постійно розвивається, не маючи чітко визначеної форми. Авторитетність правової доктрини визначається визнанням її положень більшістю фахівців у відповідній галузі права. Важливу роль у формуванні правової доктрини відіграють судді, впливаючи на її розвиток через свою практику.

Запропоновано авторське розуміння правової доктрини як системи ідей, принципів та концепцій, що впливає на правотворчість і судову практику, забезпечуючи тлумачення та застосування правових норм. Правова доктрина є теоретичною основою права, впливає на практику, є динамічною та має авторитет в юридичній спільноті. Під правовою доктриною слід розуміти теоретично обґрунтовану, фундаментальну систему ідей, принципів та концепцій авторитетних правників (*communis opinio doctorum*), яким іманентна нормативність та яка впливає на правотворчість і судову практику, а також динамічно розвивається.

5. Обґрунтовано авторські дефініції низки понять:

Доктрина адміністративного судочинства – це фундаментальна, теоретично обґрунтована система ідей, принципів та концепцій, що відображають специфіку судочинства в адміністративних судах, впливаючи на тлумачення й застосування норм адміністративного права в судовій практиці та які спрямовані на забезпечення належного функціонування адміністративного судочинства.

Принципи доктрини адміністративного судочинства – це сукупність основоположних ідей, що відображають теоретичні засади, на яких ґрунтується розуміння адміністративного

судочинства і які відображають спрямування та зміст доктрини адміністративного судочинства.

Принципи доктрини відображають теоретичний базис адміністративного судочинства, формуючи науковий підхід до його розуміння та розвитку. На відміну від них, принципи адміністративного судочинства є конкретними правилами, що регулюють судовий процес у публічно-правових спорах. Ці дві групи принципів взаємопов'язані, але мають різні функції: одні забезпечують теоретичну основу адміністративного судочинства, інші – практичну основу.

Систему принципів доктрини адміністративного судочинства складають такі принципи: теоретичної обґрунтованості положень доктрини; системності та цілісності; принцип динамізму та еволюції; принцип верховенства права; принцип забезпечення права на справедливий суд; пріоритету прав людини. Вони служать орієнтирами для наукових досліджень, розробки законодавства, судової практики, маючи нормативний вплив та відображаючи основні цінності суспільства. Не зважаючи на зміни в соціальних та політичних умовах, ці принципи залишаються основою стабільності правопорядку.

6. Понятійно-категоріальний апарат є ключовою складовою наукової доктрини, що охоплює взаємопов'язані поняття та категорії. У доктрині адміністративного судочинства поняття та категорії не існують ізольовано, а утворюють систему, яку формують принципи верховенства права та забезпечення права на справедливий суд та ін.

Доведено, що значення понятійно-категоріального апарату в адміністративному судочинстві обумовлюється такими факторами (які, у свою чергу, зумовлені характеристиками, що іманентні понятійно-категоріальному апарату): когнітивний: забезпечує точне розуміння правових явищ; системний: створює цілісну картину судового процесу; комунікативний: сприяє ефективному спілкуванню учасників процесу; гносеологічний: стимулює наукові дослідження; гарантійний: забезпечує правову визначеність і довіру до правової системи.

7. Доведено, що понятійно-категоріальний апарат адміністративного судочинства не є сталою конструкцією, а динамічно еволюціонує відповідно до змін у правовій системі та суспільних трансформаціях. Зміст правових понять формується під впливом соціокультурних чинників, які зумовлюють необхідність їхнього постійного переосмислення. Особливої уваги вимагає переосмислення таких ключових категорій, як правовладдя (верховенство права), законність, адміністративне судочинство, публічно-правовий спір, суб'єкт владних повноважень, права людини, свободи, законні інтереси, повноваження.

Процес адаптації українського законодавства до стандартів права Європейського Союзу детермінує потребу уточнення змісту зазначених понять, що, у свою чергу, сприяє доктринальному й практичному вдосконаленню інститутів адміністративного судочинства. Еволюція понятійно-категоріального апарату правової системи є передумовою її відповідності сучасним викликам і важливим чинником забезпечення якісного, ефективного та орієнтованого на людину правосуддя.

8. Запропоновано розглядати доктрини адміністративного судочинства за своїм сутнісним спрямуванням як фундамент правового захисту громадян від незаконної (без)діяльності, рішень органів публічної влади, забезпечуючи баланс між індивідуальними правами та публічним інтересом. Адміністративному процесу в правовій державі властивою є постійна реалізація вимог правовладдя, що обумовлює і сприйняття правовладдя як квінтесенцію доктрини адміністративного судочинства.

Передумовою для розвитку та ефективного втілення положень доктрини адміністративного судочинства є визнання та реалізація у публічно-правових відносинах конституційного принципу відповідальності держави перед людиною, який є гарантом того, що держава несе відповідальність за свої дії, що порушують права людини. При цьому, обов'язок забезпечення прав людини є чинником визнання необхідності поєднання вимог принципів змагальності, диспозитивності

з активною роллю суду в адміністративному судочинстві задля забезпечення ефективного захисту прав громадян, особливо у справах, що мають суспільний інтерес.

Складовими частинами сучасної доктрини адміністративного судочинства, що відображають її сутність, є концепти дискреційних повноважень (є інструментом публічного управління, однак його застосування підлягає судовому контролю на предмет дотримання закону і вимог правовладдя) і *actio popularis* (є інструментом прямої демократії, що дозволяє громадянам брати участь у захисті публічних інтересів і сприяє підвищенню рівня правової активності).

9. Встановлено, що відсутність привілеїв для держави в судочинстві є невід'ємною частиною принципу рівності всіх перед законом. В країнах загального права адміністративна юстиція розвивалася емпіричним шляхом, без створення спеціалізованих адміністративних судів. Загальні суди традиційно розглядали також і адміністративні спори. На відміну від інших правових систем, американська адміністративна юстиція має виразно виражений індивідуальний характер. Її особливістю є тісна взаємодія з виконавчою владою та використання спеціалізованих органів для розгляду адміністративних справ.

Незважаючи на спільне коріння в англійському загальному праві, Канада, Австралія та Нова Зеландія розвинули власні, унікальні правові системи. Здобувши законодавчу незалежність, ці країни створили свої правові норми, хоча й зберігаючи принцип прецеденту як важливий елемент правозастосування.

Обґрунтовано, що розвиток інституцій, що забезпечують систематизацію та поширення прецедентної практики, є ключовим для ефективного функціонування окремих елементів прецеденту в національній системі права. Законодавчі зміни, які б закріпили механізми застосування судових прецедентів на національному рівні, у поєднанні з діяльністю цих інституцій, сприятимуть підвищенню стабільності та передбачуваності судових рішень. Відновлення постанов Пленуму Верховного Суду стане додатковим інструментом уніфікації судової практики.

Запропоновано для підвищення ефективності позасудових форм вирішення спорів, зокрема медіації, вдосконалити законодавчу базу. Особливу увагу слід приділити регулюванню медіації у публічно-правових спорах. Необхідно створити умови, які б стимулювали сторони до участі в медіації та сприяли укладенню мирових угод. Для цього доцільно розширити можливості для консультацій та надання інформації про переваги мирного врегулювання спорів.

10. Доведено, що імплементація доктрин Європейського суду з прав людини в українське адміністративне судочинство є ключовим аспектом гармонізації з європейськими стандартами, сприяючи забезпеченню справедливості, правової визначеності та захисту прав людини, дозволяючи національним судам гнучко реагувати на специфіку адміністративних спорів. Верховний Суд, зокрема, має відігравати провідну роль у реалізації цих доктрин, підтримуючи єдність судової практики та покращуючи доступ суддів до відповідних правових позицій.

З метою забезпечення ефективної імплементації європейських стандартів у національне адміністративне судочинство необхідно розробити механізм систематичного аналізу судової практики Європейського суду з прав людини та відбору найважливіших правових позицій, які мають безпосереднє відношення до розгляду адміністративних спорів в Україні. Реалізацію такого механізму слід покласти на Верховний Суд. Запровадження обов'язку Верховного Суду доводити до відома суддів адміністративної юрисдикції найважливіші правові позиції страсбурзького суду шляхом публікації збірників або створення електронного реєстру сприятиме підвищенню рівня правової культури суддів та забезпеченню єдності судової практики в адміністративних справах.

11. Встановлено, що романо-германська правова система, завдяки чіткій кодифікації та дотриманню принципів законності, правової визначеності та непорушності прав людини, забезпечує стабільність і передбачуваність правового регулювання. Досвід інших країн свідчить, що впровадження міжнародних

стандартів та чітке розмежування юрисдикцій є визначальними для належного функціонування адміністративного судочинства.

Визначено, що фактична відсутність єдиних чітких критеріїв предметної юрисдикції, а також недостатня інтеграція міжнародних стандартів у діяльність державних органів є чинниками системних проблем у правозастосуванні, особливо у сфері захисту соціальних прав. Розробка законодавчих механізмів для виконання міжнародних зобов'язань та удосконалення судового контролю за виконанням рішень судів сприятимуть утвердженню верховенства права і підвищенню довіри до судової системи.

12. Удосконалення адміністративного судочинства в Україні потребує комплексного підходу із імплементацією міжнародних стандартів захисту права на справедливий суд. Серед основних напрямів розвитку важливу роль відіграє забезпечення процедурних гарантій, таких як незалежність суддів, прозорість процесу та змагальність сторін. Важливим аспектом є баланс між інквізиційним і змагальним принципами, що забезпечить дотримання процесуальних прав сторін і об'єктивність рішень. Спрощення судових процедур і ширше використання письмового провадження можуть підвищити ефективність розгляду простих справ і знизити навантаження на суди.

Цифровізація та впровадження електронного суду сприятимуть покращенню доступу до правосуддя і прозорості судових процесів. Використання інноваційних технологій, таких як штучний інтелект, потенційно може підвищити об'єктивність судочинства за умов наявності правової та етичної бази.

Розвиток медіації в адміністративному судочинстві допоможе зменшити навантаження на суди, враховуючи інтереси обох сторін. Створення механізмів компенсації за протиправні дії адміністративних органів стане додатковою гарантією правового захисту громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України / автори-упорядники: І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда. Київ : Факт, 2003. 536 с.
2. Адміністративне судочинство України: теорія та практика : монографія / кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Нечитайла. Київ : ВАІТЕ, 2015. 288 с.
3. Анохіна Л. С. Суб'єкти адміністративної юрисдикції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Харків, 2001. 21 с.
4. Арсірій Р. Недостатня захищеність суду – головна проблема адміністративного судочинства. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/nedostatnya-zahishchenist-sudu--golovna-problema-administrativnogo-sudochinstva.html>
5. База правових позицій. URL: <https://lpd.court.gov.ua/>
6. Бакай Ю. Ю., Кузьміна В. О. Медіація як альтернативний спосіб врегулювання агроекспортних спорів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 112–117.
7. Бакірова І. О. Державно-правовий механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист та місце органів юстиції України у здійсненні правосуддя. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9254
8. Батлер В. Україна на правовій карті світу. *Право України*. 2013. № 9. С. 138–145.
9. Бевзенко В. Адміністративна юрисдикція: сутність, критерії та межі. *Юридичний вісник України*. 2019. 2–8 серпня (№ 31).
10. Бевзенко В. Доктрина адміністративного та адміністративно-процесуального права України. *Право України*. 2021. № 10. С. 9–11. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/prukr_2021_10_3.pdf
11. Бевзенко В. Оцінка в адміністративному процесі рішень, дій, бездіяльності суб'єктів владних повноважень: від доктрини до прикладного правозастосування. *Право України*. 2021. № 10. С. 91–109 URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/prukr_2021_10_9.pdf
12. Берназюк Я. Поняття та критерії мотивованості судового рішення як однієї з гарантій дотримання судами принципу верховенства права. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/635136/>

13. Берназюк Я. О. Принцип легітимних очікувань (legitimate expectations): поняття та зміст. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 3 (15). С. 147–162.
14. Білак М. Запровадження європейської доктрини «правова процедура» (fair procedure) у практиці Касаційного адміністративного суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/760829/>
15. Білозьоров Є. В. Діяльнісний підхід та сучасна юридична наука. IX-ті наукові читання, присвячені пам'яті академіка В. В. Копейчикова : зб. матеріалів (м. Київ, 20 лист. 2019 р.) / редкол.: А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ : НАВС, 2019. С. 28–31.
16. Білозьоров Є. В. Діяльнісний підхід як окремий аспект методологічного дискурсу в юридичній науці. *Дванадцяті юридичні читання. Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози* : матеріали Міжнародної наукової конференції, 1–2 червня 2017 р. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 68–71.
17. Білозьоров Є. В. Соціологічне розуміння права як підґрунтя діяльнісного підходу правознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 2. С. 8–12.
18. Богачова Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві: змістова характеристика. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipr_2013_2_74.pdf
19. Бойко І. Й. Становлення та розвиток правового регулювання адміністративного судочинства в Республіці Польща. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 16–20.
20. Бондарчук С. А. Деякі проблеми забезпечення ефективності здійснення адміністративного судочинства в Україні. *Форум права*. 2010. № 4. С. 96–101.
21. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 6. С. 48–57.
22. Бочаров К. Позов в інтересах публічного порядку vs свавілля держави. URL: <https://dejure.foundation/pozov-v-interesah-publicnoho-poriadku-vs-svavillia-derzhavy/>

23. Бояринцева М. Принципи адміністративного судочинства в Україні. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2019. August. С. 57–60.
24. Братасюк М. Г. Формула Радбруха в контексті сучасного українського правового розвитку. *Публічне право*. 2014. № 2. С. 204–211.
25. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків : Право, 2010. 464 с.
26. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія. Харків : Право, 2016. 72 с.
27. В ООАС відкрито кімнату медіації! URL: <https://adm.od.court.gov.ua/sud1570/pres-centr/general/1470163/>
28. В Офісі Омбудсмана відбувся круглий стіл «Проблемні питання невиконання судових рішень в Україні та шляхи подолання». URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/v-ofisi-ombudsmana-vidbuvsya-kruglij-stil-problemni-pitannya-nevikonannya-sudovih-rishen-v-ukrayini-ta-shlyahi-podolannya
29. Васильев С. В. Правова доктрина – джерело процесуального права. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 70–76.
30. Вебпортал «Доступ до правди». URL: https://www.dostup.org.ua/request/40986/response/89277/attach/4/2490.pdf?cookie_passthrough=1
31. Велика хартія вільностей (1215 р.). URL: https://pidru4niki.com/1157071858642/pravo/velika_hartiya_vilnostey_1215
32. Вербіцька М. В., Семенюк В. О. Межі адміністративної юрисдикції: спірні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 200–203.
33. Верховний Суд. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2024 році. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/rizne/Analiz_KAS_2024.pdf
34. Винокурова І. М. Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2011. 215 с.
35. Вітальне слово директора Німецького Фонду міжнародного правового співробітництва Маттіаса Векерлінга. Конференція з нагоди річниці запровадження адміністративного судочинства в Україні : матеріали конференції (м. Київ, 29 вересня 2006 р.). Київ : Німецький Фонд міжнародного правового співробітництва, 2006. С. 8–10.

36. Вітальне слово Посла Федеративної Республіки Німеччини в Україні Рейнгарда Шеферса. Конференція з нагоди річниці запровадження адміністративного судочинства в Україні : матеріали конференції (м. Київ, 29 вересня 2006 р.). Київ : Німецький Фонд міжнародного правового співробітництва, 2006. С. 6–7.
37. Власенко Н. Н. Історія виникнення та особливості застосування «загального права» та «права справедливості» в англосаксонській правовій системі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 5. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2022/1.pdf
38. Военно-медична доктрина України. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2018 р. № 910. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/910-2018-%D0%BF#Text>
39. Войтович І. Європейські стандарти справедливого суду та їх застосування в адміністративному судочинстві України. *Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стані перспективи розвитку в Україні* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю процесуальної діяльності адміністративних судів України (м. Київ, 1–2 жовтня 2015 р.) / за заг. ред. О. М. Нечитайла. Київ : Ваіте, 2015. С. 188–192.
40. Волошина Я. Л. Методологічні засади дослідження юридичної консультативної діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 4 (117). С. 88–93.
41. Гаврильців М., Лук'янова Г. Поняття та юридична природа спорів, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 136–141.
42. Гаврилюк Р. О. Конституційний принцип заборони зворотної дії закону в часі та податково-правова доктрина України. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 161. С. 75–84.
43. Галабурда Н. Характер модернізації адміністративної юстиції в англосаксонській системі права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2021/11.pdf
44. Гапотій В. Д., Жильцов О. Л., Воржевітіна Г. І. Основні правові системи світу : навчальний посібник. Мелітополь : ФОРМ Однорог Т. В., 2019.
45. Гарбадин А., Ільницька Д. Теоретико-концептуальні засади дослідження та типологізації авторитарних режимів. *Вісник Львівського університету. Серія: Філол.-політолог. студії*. 2021. Вип. 36. С. 183–189.

46. Гебеш С. А. Відкриття провадження в адміністративній справі як стадія адміністративного судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2021. 251 с.
47. Гембара Г. І. Спрошені форми судового розгляду адміністративних справ у законодавстві Європейських країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 78. Ч. 2 . С. 17–23.
48. Гетманцев Д., Блажівська Н. Судові доктрини, що потребують перегляду з адміністративно-процесуального погляду. *Право України.* 2018. № 2. С. 84–101.
49. Голобутовський Р. Стандарти справедливого суду та незалежний суд під час здійснення адміністративного судочинства. *Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 1–2 жовтня 2015 р. Київ : Видавництво «Ваіте», 2015. С. 198–203.
50. Головатий С. П. Верховенство права: від доктрини до принципу. Книга друга. Київ : Вид-во «Фенікс», 2006.
51. Горецький О. Міжнародні стандарти військових судів. Досвід Європи. Femida. URL: <https://femida.ua/news/mizhnarodni-standarty-vijskovyh-sudiv-dosvid-yevropy/>
52. Городовенко В. Доктрина “margin of appreciation” (простір обдумування) у практиці Конституційного Суду України. Конституція 1996 року: Україна в системі координат європейського конституціоналізму: збірник матеріалів і тез науково-практичних заходів конституційного тижня. Частина II. С. 82–88.
53. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 6. Ст. 56.
54. Гресь Н. М. Теоретико-правовий аналіз медіації та її принципів. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/362/9865/20567-1?inline=1>
55. Грузіна І. А. Визначення понятійно-категоріального апарату як передумова створення компетентної організації. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі.* 2023. Вип. 2 (108). С. 15–23.
56. Гуйван П. Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія. Харків : Право, 2019. 584 с.

57. Гурочкіна В. Конвергенція як базис емерджентності економічної системи. *Підприємництво та інновації*. 2019. № 9. С. 89–92.
58. Дем'янчук Т. Застосування каральної психіатрії до осіб, які відбувають покарання: історико-правовий аналіз. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 34–42.
59. Джафарова М. В. Окремі питання доказів та доказування в адміністративному судочинстві в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 1. С. 54–59.
60. Діхтєвський П. Права особи та адміністративна юстиція: міжнародні засоби захисту. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/256/7159/14914-1?inline=1>
61. Дорош В. С. Міжнародне адміністративне судочинство в захисті прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 151–162.
62. Дроздов О., Дроздова О., Шульгін С. Чи може справедливий суд «уживати» плоди отруєного дерева: міжнародний історичний екскурс та національні реалії. Практика ЄСПЛ. Український аспект. URL: <https://www.echr.com.ua/chi-mozhe-spravedlivij-sud-uzhivati-plodi-otruyeno-go-dereva-mizhnarodnij-istorichnij-ekskursta-nacionalni-reali%D1%97/?fbclid=IwAR17Ak>
63. Дубенко О. М. Доказування в адміністративному судочинстві в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 225 с.
64. Дубенко О. М. Закордонний досвід та напрями вдосконалення адміністративно-правового забезпечення адміністративного судочинства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 133–139.
65. Дудченко В. В. Плюралістична теорія джерел права: нові можливості в осягненні права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 78–88.
66. Дудченко В. В. Про герменевтичний підхід до права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 11–16.
67. Дяченко Г. В., Резнік О. М. Запровадження інституту медіації як альтернативного способу вирішення спорів у податковій сфері. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2017. № 2 (56). С. 63–67.
68. Дяченко С. В., Зборовська Н. О. Принцип розумних строків у цивільному судочинстві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип. 3. С. 110–113.

69. Ерліх Є. Основи соціології права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1-2. С. 211–220.
70. Євдокимов В. В. Понятійно-категоріальний апарат державної політики в сфері правоохоронної діяльності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 6. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1900>
71. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 708 с.
72. Євсюков Є. В. Поняття правового статусу виконавчих органів в умовах воєнного стану. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 25 квітня 2024 р.) / голов. ред. В. Ф. Пузирний ; Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2024. С. 94–97.
73. Єна С. Застосування принципу “*jura novit curia*” в практиці Верховного Суду. URL: <https://vbpartners.ua/publikacziyi/zastosuvannja-principu-jura-novit-curia-v-rozrizi-praktiki-velikoi-palati-verhovnogo-sudu>
74. Єпур М. В. Транзитний демократичний політичний режим. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 20–25.
75. Жорнокуй Ю. М. Доктрина «проникнення за корпоративну вуаль»: світовий досвід та сучасні реалії українського правозастосування. *Форум права*. 2016. № 4. С. 127–132.
76. Жуков С. В. Адміністративно-правове забезпечення доброчесності суддів: проблеми теорії та практики : автореферат дис. ... докт. юр. наук : 12.00.07. Дніпро, 2019. 40 с.
77. Забокрицький І. І. Соціологічний тип праворозуміння як основа сучасних правових досліджень і судова правотворчість: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С. 22–28.
78. Заверуха О. Судова доктрина правових наслідків у податкових спорах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4 (28). С. 44–52.
79. Заводинська О. Штучний інтелект та судочинство. URL: <https://lp.vn.court.gov.ua/sud0213/pres-centr/publications/1680700/>
80. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків, 2002. 583 с.

81. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009.
82. Загнітко О., Корчев Ю. Гармонізація законодавства України як умова членства в ЄС: прогрес і перспективи. *Юридична газета online*. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/garmonizaciya-zakonodavstva-ukrayini-yak-umova-chlenstva-v-es-progres-i-perspektivi.html>
83. Заїка М. М., Ярмакі В. Х. Особливості організації системи адміністративної юстиції: зарубіжний досвід. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017 № 3. С. 77–80.
84. Зельдіна О., Хрімлі О. Судовий захист прав суб'єктів підприємництва: теоретичні і практичні аспекти. Шостий апеляційний адміністративний суд, 2020. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/h/1139-sudovij-zakhist-prav-sub-ektiv-pidpriemnitstva-teoretichni-i-praktichni-aspekti.html>
85. Ільчишин Н. В. Судові процедури в адміністративному судочинстві: питання теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2023. 449 с.
86. Іскра С. Визначення правової доктрини у її співвідношенні з юридичною наукою. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 177–180.
87. Ісмайлов К. Ю. Вплив рішень Європейського Суду з прав людини на систему джерел права України. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 75–80.
88. Калантай М. В. Сутність адміністративно-правових спорів: теоретико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 1. С. 78–80.
89. Калмикова Я. С. Докази та доказування в адміністративному судочинстві : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2013. 227 с.
90. Калюжна Є. С. Практика Європейського суду з прав людини як засіб удосконалення національного права : монографія / за заг. ред. д. ю. н., проф. М. В. Корнієнка. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 212 с.
91. Калюжна Є. С. Забезпечення прав людини в Україні за матеріалами практики Європейського суду з прав людини : дис. ... д-ра філософії : 081. Одеса, 2024. 204 с.

92. Камінська Н. В., Гусяк М. П. Статутні джерела в правових системах Великобританії та США. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 2 (90). С. 26–39.
93. Капинос О. В. Теоретико-правові засади функціонування адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 22 с.
94. Капинос О. В. Теоретико-правові засади функціонування адміністративного судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 312 с.
95. Капля О. М. Принцип процесуальної економії в контексті вдосконалення адміністративного судочинства. *Право і суспільство*. 2017. № 3. Ч. 2 . С. 114–118.
96. Капустинський В. А. Вплив діяльності Європейського суду з прав людини на формування національних правозахисних систем і дотримання державами стандартів захисту прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2006. 20 с.
97. Кармазіна К. Ю. Закон «Про систему джерел права України»: актуальність та перспективи. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2008. Вип. 13 (9). С. 101–106.
98. Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20–21 листопада 2013 р.)*. Харків. С. 143–145.
99. Карнаух Т. Доктрина «підняття корпоративної вуалі»: сутність та перспективи застосування в Україні. *Юридична Україна*. 2013. № 3. С. 53–60.
100. Карпушова К. Г. Судовий прецедент в системі податково-правового регулювання в Україні. Київ : Гельветика, 2019, 168 с.
101. Качур В. О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 30–33.
102. Квак В. В. Поняття «публічно-правовий спір» та «адміністративно-правовий спір» в законодавчій термінології. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 125–129.
103. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 449 с.
104. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права. Київ : Кондор, 2005. 609 с.

105. Кібенко О. Яку модель судової системи ми будуємо в Україні? URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/838187/>
106. Климкович І. Д. Аналіз поняття «доступ до суду» у судовій практиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Т. 2. № 78. С. 332–335.
107. Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України. *Адвокат*. 2002. № 2. С. 34–41.
108. Клочко М. In dubio pro tributario. URL: <http://legalclinic.nlu.edu.ua/2020/08/10/in-dubio-pro-tributario/>
109. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 596 с.
110. Коваль М. П. Адміністративне судочинство у демократичних державах як об'єкт гносеології правознавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 574–576.
111. Коваль М. П. Методологічні підходи гносеології адміністративного судочинства: загальна характеристика. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 381–386.
112. Коваль М. П. Методологія пізнання адміністративного судочинства: структурний аспект. *Держави та регіони*. 2022. № 3 (77). С. 223–227.
113. Коваль М. П. Особливості компаративного дослідження правових явищ: пропедевтичний аспект. *Право та державне управління*. 2022. № 4. С. 302–307.
114. Коваль М. П. Порівняльно-правові аспекти адміністративної юстиції як складова правознавства: сучасний стан. *Правова позиція*. 2022. № 2 (35). С. 160–163.
115. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
116. Кодекс суддівської етики. Затверджений рішенням XX чергового з'їзду суддів України 18 вересня 2024 р. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/kodeks-suddivskoi-etiki>
117. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
118. Козюбра М. І. Загальнотеоретичне правознавство: стан та перспективи. *Право України*. 2010. № 1. С. 32–43.

119. Колодій А. М. Громадянське суспільство: доктрина та вітчизняна практика. *Право України*. 2013. № 9. С. 270–285.
120. Колодник Л. Правова доктрина Estoppel як процесуальна норма країн загального права. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/pravova-doktrina-estoppel-iaк-procesualna-norma-krayin-zagalnogo-prava>
121. Коломійцев П. Конституційна законність як метод та мета здійснення державної влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 168–172.
122. Колпаков В. К. Європейські стандарти адміністративного права. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 3 (9). С. 5–18.
123. Конверський А. Є. Логіка (традиційна та сучасна). Київ : Центр учбової літератури, 2008. 536 с.
124. Константи́й О. В. Способи захисту прав приватних осіб в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 179–182.
125. Константи́й О. В. Проблеми відновлення порушених прав і свобод особи після встановлення Конституційним Судом України неконституційності норм закону. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 84–87.
126. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
127. Конституція України в практиці Конституційного Суду: офіційне тлумачення та юридичні позиції. 1997–2023 / вступ. слово С. П. Головатого ; упоряд.: С. П. Головатий, В. М. Бесчастний, Л. І. Бірюк, Н. І. Адамчик, Ю. М. Михеєнко. Київ : ВАІТЕ, 2024. 450 с.
128. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>
129. Копча В. Методологія дослідження правового явища: поняття, структура, інструментарій. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 54–58.
130. Корнієнко М. В. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод як джерело адміністративного права. *Право і суспільство*. 2020. № 3. С. 145–153.
131. Корнієнко М. В. Принцип верховенства права як джерело адміністративного права. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 1. С. 123–131.

132. Корнієнко О. Зарубіжний досвід правового забезпечення доброчесності суддів: аналіз сучасних стандартів. *Правова освіта та правова наука в умовах трансформаційних процесів* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 20 листопада 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 99–101.
133. Корчинський О. І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2018. 185 с.
134. Корягін М. В., Чік М. Ю. Основи наукових досліджень. Київ : Алерта, 2014. 622 с.
135. Костицький М.В, Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 3–13.
136. Костюченко О. Є., Монаєнко А. О., Атаманчук Н. І. Медіація як форма захисту цивільних прав. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 49–56.
137. Кочура О. О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2015. 20 с.
138. Кравцова Ю. О. Адміністративна юстиція в Україні – становлення та розвиток. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4930
139. Красовський К. Роль та значення Magna Carta 1215 у поширенні ідей природних прав людини та природного права. *Публічне право*. 2020. № 1 (37). С. 176–181.
140. Крат В., Голубовський І. Штучний інтелект і судочинство. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/shtuchniy-intelekt-i-sudochinstvo.html>
141. Крат В. Доктрина і «доктринки» при вирішенні договірних спорів. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/presentations/480/prezentatsiia-suddi-ktss-vs-vasyilia-krata-«doktryna-i-«doktrynyk»-pny-vyrishenni-dohovirnykh-sporiv»>
142. Крат В. І. Festina Lente : збірка вибраних статей, публікацій, виступів. Харків : ЕКУС, 2022. 1336 с.
143. Крестовська Н. М.. Доктрини ювенального права. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2008. С. 74–82.
144. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

145. Крисюк Ю., Лобач А. Дихотомія букви і духу закону. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 2 (10). С. 29–34.
146. Кудін А. Правові системи України та США: порівняльний аналіз. *Право та державне управління*. 2023. № 3. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/44.pdf
147. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с.
148. Кучук А. М. Основи теорії правового поліцентризму : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
149. Кучук А. М. Право в умовах постмодерну: правовий дискурс : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 130 с.
150. Кучук А. М. Європейський суд з прав людини як чинник удосконалення забезпечення людських прав в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 51–55.
151. Кучук А. М. Концепт прав людини в контексті правової держави. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23 квітня 2010 р.). Запоріжжя : Юридичний ін-т ДДУВС, 2009. Ч. 1. С. 88–90.
152. Кучук А. М. Модуси правової держави і громадянського суспільства: захід і схід. *Проблеми формування правової держави в Україні в умовах глобалізації* : монограф. Суми : ФОП Цьома С. П., 2018. С. 7–24.
153. Кучук А. М. Справедливість, верховенство права й українське суспільство. Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В. В. Копейчикова) : мат-ли міжвуз. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 26 грудня 2008 р.). Київ : КНУВС, 2009. С. 70–72.
154. Кучук А. М. Сучасна парадигма методології правознавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2007. № 4. С. 46–52.
155. Кучук А. М. Теорія держави і права. Частина 1 : Теорія держави : навч.-метод. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 112 с.
156. Кучук А. М. Універсальність/регіональність прав людини: правовий дискурс. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 1/1. С. 127–131.

157. Кучук А. М., Завгородня Ю. С. Права дитини як критерій державно-правового режиму. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 1. С. 3–7.
158. Кучук А. М., Завгородня Ю. С. Юридична компаративістика : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2018. 112 с.
159. Кучук А. М., Іваній О. М., Моцак С. І., Подрез Ю. В. Основи євроінтеграції : підручник. Суми : СумДПУ, 2024. 193 с.
160. Кучук А. М., Мінченко О. В. Адміністративний розсуд: Україна та держави Європейського союзу (порівняльно-правовий аспект). *Нове українське право*. 2022. С. 235–240.
161. Кучук А. М., Мінченко О. В., Орлова О. О. Практика Європейського суду з прав людини. Частина 1 : навч.-метод. посіб. Дніпро : Середняк Т. К., 2021. 124 с.
162. Кучук А. М., Пекарчук В. М. Методологія правових явищ в умовах сучасного правового дискурсу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 1 (42). С. 9–12.
163. Кучук А. М., Пекарчук В. М. Методологія сучасного правознавства: спроба критичного осмислення. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 1 (71). С. 27–31.
164. Кучук А. М. Нормативність принципів права (теоретико-правовий аспект). *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конференції (м. Дніпропетровськ, 6–7 лютого 2015 р.). Дніпропетровськ : ГО «Правовий світ», 2015. С. 6–8.
165. Кучук А. М., Перепьолкін С. М. Принципи права як категорія внутрішньодержавного й міжнародного права. *Право і суспільство: науковий журнал*. 2015. № 3. Ч. 3. С. 22–26.
166. Лазарев В. В. Сучасний науковий дискурс про співвідношення понять «право людини» і «свобода людини». *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 26–27 червня 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 26–29.
167. Лазебний Л. Визнаючи докази «плодами отруєного дерева», суд має встановити зв'язок між «деревом» і «плодами». *LexInform. Юридичні новини України*. URL: <https://lexinform.com.ua/sudovapraktyka/vyznauuchy-dokazy-plodamy-otruyenogo-dereva-sud-maye-vstanovyty-zv-yazok-mizh-derevom-i-plodamy/>
168. Лебідь А. Є. Концепт «істина» в аналітичній філософії : монографія. Суми : Сумський державний університет, 2017. 381 с.

169. Лежнева Т. М. Принцип змагальності в цивільному процесі: поняття, елементи, співвідношення з іншими принципами. *Принципи судочинства в Україні та проблеми їх реалізації судами* : колект. монограф. / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. В. Кириченка. Дніпро : ЛІРА, 2022. С. 205–233.
170. Логінова Н. І. У провадження електронного правосуддя в систему судочинства. URL: <http://www.apdp.in.ua/v72/61.pdf>
171. Локк Дж. Два трактати про правління / пер. П. Содомора. Київ : Наш Формат, 2023. 312 с.
172. Лук'янець Д. Категорія протиправності в доктрині адміністративного судочинства. *Право України*. 2019. № 4. С. 27–39.
173. Малишкіна Н. О. Принцип поділу державної влади та система стримувань і противаг: генезис і запровадження в Україні. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2018_1_6
174. Марущак Н. В., Пророченко В. Поділ влади як принцип організації та діяльності державних органів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 31–33.
175. Марченко А. А. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі України. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/665-pretседentnij-kharakter-rishen-evopejskogo-sudu-z-prav-lyudini-v-pravovij-sistemi-ukrajini.html>
176. Матвеева Ю. І. Визначення права і визначеність закону. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 47–50.
177. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 220 с.
178. Імплементация Європейської конвенції з прав людини в Україні : матеріали XII Міжнародного форуму з практики Європейського суду з прав людини. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1692408>
179. Медіація в Україні: на порозі нового етапу розвитку. URL: <https://court.gov.ua/archive/1472095/>
180. Мельник О. Д. Можливості використання зарубіжного законодавства для вдосконалення адміністративного процесуального законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 400–403.
181. Мельник Р. С. Інститут адміністративної юстиції у системі українського права. *Форум права*. 2010. № 4. С. 618–623.

182. Мельничук О. Ф. Медіація в адміністративному судочинстві: європейський досвід для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 72. Ч. 2. С. 77–81.
183. Мирошниченко Ю. Щодо концепції конвенційної істини в кримінальному процесі. *Jurnalul Juridic National*. 2016. August. P. 198–201.
184. Михайлов О. В. Суб'єкти адміністративного процесу (судочинства): підходи до класифікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 131–138.
185. Мінченко О. В. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридико-лінгвістичних знань : монографія. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2019. 382 с.
186. Монаєнко А., Смирнова К. Застосування практики ЄСПЛ та суду ЄС на прикладі адміністративного судочинства. *Юридична газета online*. 2020. № 4 (714). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html>
187. Морозов Є. Щодо можливості подання позову в інтересах суспільства України. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-mozhlyvist-podannia-pozovu-v-interesakh-suspilstva-ukrainy/>
188. Муза О. Концептуальні аспекти української моделі інституту адміністративної юстиції в контексті зарубіжного досвіду. *Юридична Україна*. 2008. № 8. С. 23–28.
189. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння : монографія. Харків : ФІНН, 2011. 432 с.
190. Науково-практичний коментар до статті 11 Цивільного процесуального кодексу України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KK003358>
191. Науково-практичний коментар до статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KK003165>
192. Нечитайло О. М. Адміністративне судочинство: теорія та практика : монографія. Київ : ВАІТЕ, 2015. 288 с.
193. Облік посад суддів. Вища кваліфікаційна комісія суддів України. URL: <https://vkksu.gov.ua/oblik>
194. Омельченко А. В. Загальні теоретико-методологічні засади дослідження правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 215–219.

195. Ониско Р. В. Історичний аналіз становлення адміністративного судочинства на території сучасної України. Науковий погляд на розвиток адміністративної юстиції в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 3. С. 94–99.
196. Особливості судового розгляду окремих категорій адміністративних справ / за ред. д. ю. н., професора Р. В. Миронюка. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 361 с.
197. Остапенко Т. А. Суб'єкти адміністративного судочинства України. Сучасний стан та перспективи розвитку української правової системи : тези Всеукраїнської конференції, м. Львів, 16 липня 2011 р. Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2011. Т. II. URL: <https://ks.arbitr.gov.ua/sud5024/8/8/733>
198. Остащенко А. С. Поняття принципів адміністративного судочинства та їх система. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 80. Ч. 1. С. 526–529.
199. Офіс Президента готує проєкт Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ofis-prezidenta-gotuye-proyekt-strategiyi-rozvitku-sistemi-p-94161>
200. Панфілов А. Правова доктрина в системі джерел права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. № 2 (117). С. 63–65.
201. Паскар А. Л. «Електронний суд» – новітній засіб забезпечення доступу до правосуддя». *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682. С. 70–75.
202. Паславська Н. Т. Система адміністративних судів ФРН: організація і функціонування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 81. Ч. 2 . С. 189–195.
203. Пастернак В. М. Європейські стандарти адміністративного судочинства. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 106–112.
204. Петрів О. Роль штучного інтелекту в модернізації судової системи: інструменти для суддів. URL: <https://cedem.org.ua/consultations/shtuchnyi-intelekt-sud/>
205. Пилипенко Д. О. Принцип диспозитивності в кримінально-виконавчому праві України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування*. 2022. Вип. 5. С. 3–8.

206. Писаренко Н. Б., Сьоміна В. А. Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення) : монографія. Харків, 2011. 136 с.
207. Письменна О. П. Історико-теоретична характеристика релігійних та традиційних правових сімей. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право*. 2018. Т. 1. Вип. 49. С. 30–35.
208. Питання охорони довкілля в практиці ЄСПЛ та їх вплив на судову практику в Україні. Г. Вронська. <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/959173>
209. Підлужний В. М. locus standi: виникнення та еволюція в адміністративному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 80. Ч. 1. С. 537–545.
210. Пільков К. М. Res judicata та споріднені доктрини остаточної дії судового рішення: порівняльно-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 15–21.
211. Подцерковний О. Виведення адмінсудів з-під вертикалі ВС унеможливить єдність практики та вирішення міжюрисдикційних конфліктів. URL: <https://zib.com.ua/ua/pda/117406.html>
212. Позігун І. О. Досвід імплементації верховенства права як принципу адміністративного процесу в межах західної правової культури. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Вип. 63. С. 229–233.
213. Попов О. І. Правова доктрина та її застосування Верховним Судом України при перегляді судових рішень у цивільних справах. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 83–90.
214. Постанова Апеляційного суду Чернівецької області від 24 березня 2016 року в справі № 725/855/16-п. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57445188#>
215. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 9 червня 2022 р. в справі № 520/2098/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104942716>
216. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 червня 2019 р. по справі № 686/23445/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82424024>
217. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 грудня 2018 р. в справі № 910/8122/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977479>

218. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2019 р. в справі № 487/10128/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541621>
219. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 вересня 2018 р. в справі № 806/3265/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76822787>
220. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 червня 2019 р. в справі № 924/1473/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83025253>
221. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 р. в справі № 587/430/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573553>
222. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 лютого 2020 р. по справі № 800/304/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87902779>
223. Постанова Верховного Суду від 3 квітня 2020 р. в справі № 826/4114/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88575471>
224. Постанова Верховного Суду від 21 грудня 2022 р. в справі № 640/28508/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107984661>
225. Постанова Верховного Суду від 2 листопада 2022 р. в справі № 685/1008/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140664>
226. Постанова Верховного Суду від 4 грудня 2019 р. в справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237>
227. Постанова Верховного Суду від 6 лютого 2020 р. в справі № 810/101/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87515869>
228. Постанова Верховного Суду від 1 березня 2018 р. в справі № 461/12052/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73195160>
229. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 р. в справі № 826/16495/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81148437>
230. Постанова Верховного Суду від 10 серпня 2020 р. в справі № 640/6528/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90926871>
231. Постанова Верховного Суду від 11 вересня 2023 р. в справі № 320/258/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113405944>
232. Постанова Верховного Суду від 12 липня 2019 р. в справі № 813/5256/13-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82996911>
233. Постанова Верховного Суду від 14 листопада 2024 р. у справі № 240/14234/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123084686>
234. Постанова Верховного Суду від 14 серпня 2024 р. по справі № 580/5660/22. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121009577>

235. Постанова Верховного Суду від 16 березня 2023 р. в справі № 400/4409/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109601428>
236. Постанова Верховного Суду від 16 червня 2020 р. в справі № 810/1652/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89928262>
237. Постанова Верховного Суду від 17 грудня 2024 р. по справі № 520/34552/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123869290>
238. Постанова Верховного Суду від 18 травня 2022 р. в справі № 280/988/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104360996>
239. Постанова Верховного Суду від 19 березня 2021 р. в справі № 640/3467/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95653818>
240. Постанова Верховного Суду від 19 жовтня 2022 р. в справі № 420/5/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106840444>
241. Постанова Верховного Суду від 19 лютого 2019 р. в справі № 810/4438/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79997814>
242. Постанова Верховного Суду від 20 липня 2023 р., судова справа № 420/8355/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112325311>
243. Постанова Верховного Суду від 21 грудня 2022 р. в справі № 640/28508/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107984661>
244. Постанова Верховного Суду від 21 червня 2023 р. в справі № 160/24869/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111725001>
245. Постанова Верховного Суду від 22 грудня 2022 р. в справі № 640/32706/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108025499>
246. Постанова Верховного Суду від 23 вересня 2021 р. в справі № 160/11892/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99834564>
247. Постанова Верховного Суду від 23 квітня 2019 р. в справі № 804/6788/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81431133>
248. Постанова Верховного Суду від 23 лютого 2024 р. в справі № 580/142/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117213798>
249. Постанова Верховного Суду від 25 квітня 2018 р. в справі № 820/2640/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73634581>
250. Постанова Верховного Суду від 25 липня 2019 р. в справі № 826/13000/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83331117>
251. Постанова Верховного Суду від 26 лютого 2020 р. в справі № 804/15772/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88027747>
252. Постанова Верховного Суду від 27 серпня 2024 р. по справі № 201/193/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121411630>
253. Постанова Верховного Суду від 28 квітня 2020 р. в справі № 611/26/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88958540>

254. Постанова Верховного Суду від 28 лютого 2019 р. в справі № 522/3665/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80167902>
255. Постанова Верховного Суду від 28 травня 2020 р. в справі № 826/17201/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89488781>
256. Постанова Верховного Суду від 28 травня 2021 р. в справі № 640/3040/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97267828>
257. Постанова Верховного Суду від 29 листопада 2019 р. в справі № 805/5043/15-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86000072>
258. Постанова Верховного Суду від 3 квітня 2018 р. в справі № 820/5586/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73369166>
259. Постанова Верховного Суду від 3 квітня 2018 р. в справі № 2а-6386/12/1070. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73173412>
260. Постанова Верховного Суду від 3 квітня 2018 р. в справі № 761/33504/14-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73565910>
261. Постанова Верховного Суду від 31 березня 2021 р. в справі № 640/21611/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96015808>
262. Постанова Верховного Суду від 31 липня 2024 р. в справі № 480/379/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120728854>
263. Постанова Вищого адміністративного суду України від 19 жовтня 2016 р. в справі № 800/493/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62133482>
264. Постанова Київського апеляційного суду від 11 січня 2024 р. в справі № 359/3204/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116365989>
265. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 22 липня 2024 р. в справі № 420/32015/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120578925>
266. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 5 лютого 2024 р. в справі № 640/10679/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116868806>
267. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 11 жовтня 2023 р. в справі № 826/17150/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114136711>
268. Практика Великої Палати Верховного Суду – «перемога» чи колапс?.. URL: <https://yvu.com.ua/praktyka-velykoji-palaty-verhovnogo-sudu-peremoga-chy-kolaps/>
269. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу: Василь Крат, Радім Бабанли. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1370715/>

270. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50.
271. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
272. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квітня 2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 23. Ст. 870.
273. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 22 листопада 2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 9. Ст. 50.
274. Про Военну доктрину України : Указ Президента України від від 24.09.2015 № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text>
275. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.
276. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19>
277. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.
278. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09#Text>
279. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України від 20.08.2024 № 3894-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>
280. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. Ст. 51.
281. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
282. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури

- і суду : Закон України від 1 грудня 1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1. Ст. 1.
283. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 93. Ст. 364.
284. Протягом шести місяців 2024 року Вища рада правосуддя ухвалила рішення про внесення Президентові України подання про призначення на посади 357 суддів до місцевих судів. Вища рада правосуддя. 2024. URL: <https://hcj.gov.ua/news/protyagom-sichnya-cherhvnya-2024-roku-vrh-uhvalyla-vnesty-prezydentovi-ukrayiny-podannya-pro>
285. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 17 квітня 1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 22. Ст. 262.
286. Про судовий збір : Закон України від 8 липня 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 14. Ст. 87.
287. Про судову практику в справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>
288. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
289. Про формалізм та надмірний формалізм розповів суддя ВС Ян Берназюк. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1390713/
290. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 5-е, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
291. Радбрух Г. Філософія права / пер з нім. Є. Причепій, В. Приходько. Київ : Тандем, 2006. 316 с.
292. Решота В. Реформа адміністративної юстиції у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії. *COPERNICUS Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1. Issue 2. P. 24–32.
293. Рішення Верховного Суду від 1 липня 2024 року в справі № 990/329/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120112051>
294. Рішення Верховного Суду від 27 листопада 2024 р. в справі № 990/92/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123552219>
295. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 11 липня 2024 р. в справі № 120/6631/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120318026>
296. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 14 травня 2024 р. в справі № 160/13758/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119048731>

297. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі “Korec v. Slovakia” (заява № 44912/98). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_347#Text
298. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Афанасьєв проти України» (заява № 38722/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_239#Text
299. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб’єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) від 14 грудня 2011 р. № 19-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11#Text>
300. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням асоціації «Дім авторів музики в Україні» щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України «Про судовий збір» у взаємозв’язку з положеннями пункту «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 28 листопада 2013 р. № 12-рп/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-13#Text>
301. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп від 02.11.2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м’якого покарання). Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2004 / відповід. редактор канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. Київ : Юрінком Інтер, 2005.
302. Рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 р. № 5-рп(П)/2020 у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності

- Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 р. № 213-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>
303. Рішення Конституційного Суду України від 21 липня 2021 р. № 3-п(II)/2021. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3_p2_2021_2.pdf
304. Рішення Конституційного Суду України від 22 листопада 2023 р. № 10-п(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text>
305. Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 р. № 3-п/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text>
306. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «ДІД Конс» щодо офіційного тлумачення положень пункту 15 частини першої статті 37 Закону України «Про виконавче провадження» у взаємозв'язку з положеннями частини першої статті 41, частини п'ятої статті 124, пункту 9 частини третьої статті 129 Конституції України, статті 115 Господарського процесуального кодексу України, пунктів 1.3, 1.4 статті 1, частини другої статті 2, абзацу шостого пункту 3.7 статті 3 Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» (справа про стягнення заборгованості з підприємств паливно-енергетичного комплексу) від 13 грудня 2012 р. № 18-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-12#Text>
307. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>
308. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних

- із соціальними виплатами» від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-10#Text>
309. Рішення Кременецького районного суду Тернопільської області від 25 липня 2024 р. в справі № 601/1635/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120597112>
310. Рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 12 лютого 2024 р. в справі № 161/22312/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116999642>
311. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 5 березня 2024 р. в справі № 420/29151/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117479219>
312. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 30 січня 2023 р. в справі № 420/16201/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108691797>
313. Рішення Славутського міськрайонного суду Хмельницької області від 2 червня 2023 р. в справі № 682/744/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111282697>
314. Рябенко О. П. Категорія «публічно-правовий спір»: розмежування конституційної та адміністративної юрисдикцій. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 174–178.
315. Савенко М. Д. Буква і дух у тлумаченні правових норм. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2008. Т. 77. С. 13–16.
316. Савостьянова Н. Проблемні аспекти практичного застосування доктрини свободи розсуду в практиці Європейського суду з прав людини. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. № 2. С. 8–15.
317. Салієнко О. О. Теорія поділу державної влади: витоки її зародження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2021/5.pdf
318. Светлічна С. Ю. Право на доступ до суду в інтерпретації Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 638–641.
319. Северінова О. Б. Правова доктрина та її застосування в сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4 (69). С. 32–38.
320. Севрюков Д. Г. Європейські традиції верховенства права. *Соціологія права*. 2019. № 1-2. С. 113–118.
321. Селіванов А. О. Доктрина адміністративної юрисдикції в теорії та практиці реалізації владних повноважень: [підрозд. 2.9] Правова доктрина України. У 5 т. / Нац. акад. прав. наук

- України ; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Публічно-правова доктрина України. С. 348–360.
322. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / наук. ред. О. В. Петришин. Харків : Юрайт, 2012. 88 с.
323. Семеніхін І. В. Правова доктрина: поняття, ознаки, структура. Проблеми законності. 2016. Вип. 132. С. 26–36.
324. Семенюк А. Я. Права та свободи людини і громадянина та їх види. URL: <http://koveladm.gov.ua/press-tsentr/item/5574-prava-ta-svobody-lyudyny-i-gromadyanyna-ta-yih-vydy>
325. Сердюк І. А. Інтерпретація поняття методологічний підхід у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 52–58.
326. Сердюк І. А. Основи теорії правоохоронних відносин. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2010. 196 с.
327. Середюк В. В., Богдан О. В. Світоглядно-методологічні засади «ідеї права» Густава Радбруха. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 421–428.
328. Силенко Л. М. Конституційні основи системи стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2000. 20 с.
329. Смілик А. С. Діалектика співвідношення понять «свобода» та «право». *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. Ч. 2 . С. 19–24.
330. Смокович М. Доктрина адміністративного права і процесу в практиці Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/256/7163/14918-1?inline=1>
331. Собакарь А., Нестерцова-Собакарь О. Судовий розгляд публічно-правових спорів: зарубіжний досвід та особливості його використання в українській правозастосовчій практиці. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 190–197.
332. Справа «Бурмич та інші проти України» (заява № 46852/13 та інші). 12 жовтня 2017 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178082>
333. Справа «Шмалько проти України» (заява № 60750/00). 20 липня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text
334. Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» (заява № 40450/04). 15 жовтня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text

335. Справа Рисовський проти України» від 20.10.2011, заява № 29979/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text
336. Стаценко О. До питання про зміст і напрями соціологічного праворозуміння. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 7–9.
337. Степанян Р. Е. Імплементация доктрин Европейского суда з прав людини у кримінально-процесуальне законодавство України : дис. ... д-ра філософії : 081. Одеса, 2023. 212 с.
338. Степанян Р. Е. Судова доктрин vs правова доктрина через призму діяльності Европейського суду з прав людини. *Пріоритетні напрями розвитку сучасної юридичної науки : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 17–18 вересня 2021 р.)*. Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2021. С. 63–66.
339. Теленик С. Понятійно-категоріальний апарат адміністративно-правового регулювання створення державної системи захисту критичної інфраструктури. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31). Vol. 2. P. 212–220.
340. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт.-упоряд. М. В. Кравчук. Київ : Атіка, 2003. 288 с.
341. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
342. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / [О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін.] ; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
343. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2016. 480 с.
344. Тертишник В. М. Доктрина та проблеми і ризики конституційної й судово-правової реформи в Україні. Суспільно політичні процеси. *Науково-популярне видання громадської організації «Академія політичних наук»*. Київ, 2016. Вип. 4. С. 147–160.
345. Тертишник В. Інтегративна модель засади верховенства права та її реалізація в розвитку доктрини й процесуальної форми змагального кримінального судочинства. *Науковий вісник*

- Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 187–193.
346. Тимошенко К. О. Публічно-правовий спір як предмет юрисдикції адміністративних судів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Київ, 2013. 20 с.
347. Тімченко С. Моделі інституту адміністративної юстиції в загальноєвропейських системах права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Спецвипуск. Ч. 2. С. 155–157.
348. Томенко М. Історія української конституції : навч. посіб. Київ : Освіта, 2009. 464 с.
349. У Китаї штучний інтелект повністю інтегрували у правову систему. URL: <https://sud.ua/uk/news/abroad/244322-v-kitae-iskusstvennyu-intellekt-polnostyu-integrirovali-v-pravovuyu-sistemu>
350. Україна має прийняти закон про створення Вищого суду з публічно-правових спорів до кінця грудня 2024 року – меморандум з МВФ. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/313555-ukraina-dolzha-prinyat-zakon-o-sozdanii-vysshego-suda-ropublichno-pravovym-sporam-do-kontsa-dekabrya-2024-goda-memorandum-s-mvf>
351. Українська гельсінська спілка з прав людини. Забезпечення кваліфікованого захисту прав людини: ключові проблеми та подальші кроки. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/zabezpechennya-kvalifikovanoho-zahystu-prav-lyudyny-klyuchovi-problemy-ta-podalshi-kroky/>
352. Ухвала Верховного Суду від 7 травня 2024 р. в справі № 160/5259/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118905169>
353. Ухвала Верховного Суду від 8 лютого 2024 р. в справі № 925/200/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639>
354. Ухвала Верховного Суду України від 21 квітня 2016 р. в справі № 6-756ц/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/57345903>
355. Ухвала Вінницького окружного адміністративного суду від 30 січня 2024 р. в справі № 120/12539/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116674353>
356. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 22 травня 2024 р. в справі № 752/7412/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119226184>
357. Ухвала Господарського суду Львівської області від 16 вересня 2024 р. в справі № 914/1169/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121620263>

358. Ухвала Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 14 травня 2024 р. в справі № 160/2394/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119136382>
359. Ухвала Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 28 лютого 2024 р. в справі № 160/5337/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117311607>
360. Ухвала Заводського районного суду міста Николаєва від 6 лютого 2024 р. в справі № 487/8660/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116820244>
361. Ухвала Запорізького окружного адміністративного суду від 11 липня 2024 р. в справі № 280/10036/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120345417>
362. Ухвала Запорізького окружного адміністративного суду від 11 червня 2024 р. в справі № 280/10036/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119688297>
363. Ухвала Запорізького окружного адміністративного суду від 12 вересня 2024 р. в справі № 280/10036/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121601861>
364. Ухвала Запорізького окружного адміністративного суду від 16 травня 2024 р. в справі № 280/3025/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119093231>
365. Ухвала Запорізького окружного адміністративного суду від 21 березня 2024 р. в справі № 280/10036/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117826207>
366. Ухвала Запорізького окружного адміністративного суду від 22 лютого 2024 р. в справі № 280/10036/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117210304>
367. Ухвала Запорізького окружного адміністративного суду від 23 квітня 2024 р. в справі № 280/10036/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118561238>
368. Ухвала Кіровоградського окружного адміністративного суду від 13 вересня 2023 р. в справі № 340/3659/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113495188>
369. Ухвала Північного апеляційного господарського суду від 6 лютого 2024 р. в справі № 910/20186/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116916376>
370. Ухвала Харківського апеляційного суду від 19 березня 2024 р. в справі № 638/14559/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117801270>

371. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві : науково-методичний посібник для суддів. Київ : ВАІТЕ, 2020. 276 с.
372. Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018.
373. Христова Г. Формування доктрини позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20–21 листопада 2013 р.). Харків. С. 172–175.
374. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
375. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
376. Цувіна Т. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 60–69.
377. Цувіна Т. А. Реалізація принципу *res judicata* у цивільному судочинстві: досвід зарубіжних держав. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 220–225.
378. Чернишук П. Досвід патентних судів в країнах Європи. *Юридична газета online*. 2017. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/dosvid-patentnih-sudiv-u-krayinah-evropi.html>
379. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 186–190.
380. Чудик Н. Моделі адміністративної юстиції в зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 1 (17). С. 86–90.
381. Шевчук С. Забезпечення єдності судової практики в умовах існування спеціалізованої юрисдикції. *Право України*. 2013. № 9. С. 306–324.
382. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
383. Шелевер Н. В. Конституційне право на доступ до суду в умовах воєнного стану та пандемії Covid-19. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 156–163.
384. Шеховцова О. І. Особливості адміністративної юрисдикції Франції та України: порівняльно-правовий аспект. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-249-4-4>
385. Шлапко Т. В., Глущенко Ю. С. Правові аспекти функціонування та тенденції розвитку системи суб'єктів адміністративної

- юрисдикції в Україні. Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29–30 грудня 2017 р.) / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад.: О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. Одеса : Гельветика, 2017. С. 183–185.
386. Штайнкюлер М. Захист прав людини та адміністративне судочинство. Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 1–2 жовтня 2015 р. Київ : Видавництво «Ваіте», 2015. С. 34–38.
387. Штучний інтелект у судовій системі: перспективи та ризики. URL: <https://cv.court.gov.ua/tu26/pres-centr/general/1651720/>
388. Щербина В. А. Розумні строки судового розгляду як елемент захисту права на справедливий суд у контексті практики ЄСПЛ: досвід Італії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 7. С. 116–119.
389. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 2 : Д–Й, 2003. 744 с.
390. Юрков Е. О. Європейські стандарти адміністративного судочинства як передумова повноцінного функціонування судової системи України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 105–110.
391. Юрченко Р. Зняття корпоративної вуалі в Україні. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/korporativne-pravo-ma/znyattya-korporativnoyi-vuali-v-ukrayini.html>
392. Юхименко К. А., Тітко І. А. Винятки з концепції «плодів отруєного дерева»: застосування у судовій практиці. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 377–384.
393. Яковюк І. В. До питання про трансформацію *jus gentium* у міжнародне право. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 5. С. 118–122.
394. “Miller & Anor, R (on the application of) v Secretary of State for Exiting the European Union (Rev 3) [2017] UKSC 5”. United Kingdom Supreme Court. British and Irish Legal Information Institute (BAILII). 24 January 2017.
395. *Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem* (У всіх юридичних справах правосуддя й справедливості мають перевагу перед строгим розумінням

- права). URL: <http://www.legalnorms.com.ua/placuit-in-omnibus-rebus-praecipuum-esse-iustitiae-aequitatis-que-quam-stricti-iuris-rationem-y-vsih-yuridichnih/>
396. Alpa G. General Principles of Law. *Annual Survey of International & Comparative Law*. 1994. Vol. 1. Iss. 1. Article 2. URL: <http://digitalcommons.law.ggu.edu/annlsurvey/vol1/iss1/2>
397. Atlas Maritime Company SA v Avalon Maritime Ltd (The Coral Rose). URL: <https://vlex.co.uk/vid/atlas-maritime-company-sa-793444717>
398. Basic Principles on the Independence of the Judiciary. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-independence-judiciary>
399. Bell J. Sources of Law. *Cambridge Law Journal*. 2018. № 77 (1). P. 40–71.
400. Brown v. Board of Education of Topeka, 347 U.S. 483 (1954). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/347/483/>
401. BVerfG, Beschluss des Ersten Senats vom 24. März 2021 – 1 BvR 2656/18 – Rn. 1-270. URL: https://www.bverfg.de/e/rs20210324_1bvr265618.html
402. BVerfG, Urteil des Ersten Senats vom 15. Februar 2006 – 1 BvR 357/05 – Rn. 1-156. URL: https://www.bverfg.de/e/rs20060215_1bvr035705.html
403. Case of A. v. the United Kingdom. Application no. 100/1997/884/1096. 23 September 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-58232>
404. Case of Agrokompleks v. Ukraine, Application no. 23465/03, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 July 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122696>
405. Case of Agrotexim and Others v. Greece. Application no. 14807/89. 24 October 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57951>
406. Case of Ashingdane v. the United Kingdom, Application no. 8225/78, Council of Europe: European Court of Human Rights, 28 May 1985. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425>
407. Case of Balitskiy v. Ukraine. Application no. 12793/03. 3 November 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107185>
408. Case of Beaumartin v. France, Application no. 15287/89, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 November 1994. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57898>
409. Case of Belashev v. Russia, Application no. 28617/03, Council of Europe: European Court of Human Rights, 4 December 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90049>

410. Case of Beles and others v. the Czech Republic. Application no. 47273/99. 12 November 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160167>
411. Case of Bogatova v. Ukraine, Application no. 5231/04, Council of Europe: European Court of Human Rights, 7 October 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-100798>
412. Case of Brumărescu v. Romania. Application no. 28342/95. 28 October 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337>
413. Case of Camberrow MM5 AD v. Bulgaria. Application no. 50357/99. 1 April 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23856>
414. Case of Chapman v. the United Kingdom (Application no. 27238/95) Council of Europe: European Court of Human Rights, 18 January 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154>
415. Case of Delcourt v. Belgium. Application no. 2689/65. 17 January 1970. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467>
416. Case of G. J. v. Luxembourg. Application no. 21156/93. 26 October 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58916>
417. Case of Gäfgen v. Germany. Application no. 22978/05. 1 June 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99015>
418. Case of Garib v. the Netherlands. Application no. 43494/09. 23 February 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161054>
419. Case of Golder v. the United Kingdom. Application no. 4451/70. Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 February 1975. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>
420. Case of Guerra and Others v. Italy. Application no. 116/1996/735/932. 19 February 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58135>
421. Case of Hornsby v. Greece, Application no. 18357/91, Council of Europe: European Court of Human Rights, 19 March 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020>
422. Case of K.-H. W. v. Germany, Application no. 37201/97, Council of Europe: European Court of Human Rights, 22 March 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-59352>
423. Case of Laino v. Italy, Application no. 33158/96, Council of Europe: European Court of Human Rights, 18 February 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58911>
424. Case of Malone v. the United Kingdom. Application no. 8691/79. 2 August 1984. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57533>

425. Case of Miragall Escolano and others v. Spain. Applications nos. 38366/97, 38688/97, 40777/98, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98 and 41509/98. 25 January 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58451>
426. Case of Molla Sali v. Greece. Application no. 20452/14. 19 December 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-188985>
427. Case of Moreira De Azevedo v. Portugal, Application no. 11296/84, Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 October 1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57645>
428. Case of Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine, Application no. 49069/11, Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 May 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119975>
429. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, Application no. 42310/04, Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 April 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-104613>
430. Case of Niemietz v. Germany, Application no. 72/1991/324/396, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 December 1992. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57887>
431. Case of Öneriyildiz v. Turkey, Application no. 48939/99, Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 November 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-67614>
432. Case of Perez de Raela Cavaniles v. Spain. Application no. 116/1997/900/1112. 28 October 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58260>
433. Case of Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium. Application no. 17849/91. 20 November 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58056>
434. Case of Radomilja and Others v. Croatia. Applications nos. 37685/10 and 22768/12. 20 March 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181591>
435. Case of RTBF v. Belgium. Application no. 50084/06. 29 March 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104265>
436. Case of Ryabykh v. Russia. Application no. 52854/99. 24 July 2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-61261>
437. Case of Salov v. Ukraine, Application no. 65518/01, Council of Europe: European Court of Human Rights, 6 September 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-70096>
438. Case of Serkov v. Ukraine. Application no. 39766/05. 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-105536>

439. Case of Seryavin and Others v. Ukraine, Application no. 4909/04, Council of Europe: European Court of Human Rights, 10 February 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-103279>
440. Case of Shabelnik v. Ukraine. Application no. 16404/03. 19 February 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-91401>
441. Case of Shchokin v. Ukraine. Application nos. 23759/03 and 37943/06. 14 October 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100944>
442. Case of Société Colas Est and Others v. France, Application no. 37971/97, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 April 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60431>
443. Case of Sovtransavto Holding v. Ukraine, Application no. 48553/99, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 July 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60634>
444. Case of Špadijer v. Montenegro. Application no. 31549/18. 9 November 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-212970>
445. Case of Tyrer v. the United Kingdom. Application no. 5856/72. 25 April 1978. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57587>
446. Case of Volokhy v. Ukraine, Application no. 23543/02, Council of Europe: European Court of Human Rights, 2 November 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-77837>
447. Case of Xhoxhaj v. Albania, Application no. 15227/19, Council of Europe: European Court of Human Rights, 9 February 2021. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"appno\":\[\"15227/19\"\],\"ite mid\":\[\"001-208053\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)
448. Case of Zheltyakov v. Ukraine. Application no. 4994/04. 9 June 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104903>
449. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>
450. Constitution Annotated. Amdt6.3.3 Right to a Public Trial Doctrine. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/amdt6-3-3/ALDE_00012990/
451. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>
452. Democracy Index 2020. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>
453. Dicey, A. V. (1982). Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics.

454. Dragos, D. C., & Neamtu, B. (2014). *Alternative Dispute Resolution in European Administrative Law*. Springer Berlin, Heidelberg. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-34946-1>
455. Dworkin, R. (1978). *Taking rights seriously*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.
456. Economist Intelligence. URL: <https://www.eiu.com/n/>
457. European Artificial Intelligence Act comes into force. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_4123
458. Frydman M. Patrick (2008). *Administrative Justice in France: the report on 11th Annual AIJA Tribunals Conference of 2008*. URL: <https://aija.org.au/wp-content/uploads/2017/11/Frydman.pdf>
459. *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht // Radbruch Gustav. Gesamtausgabe. Hrsg. von Arthur Kaufmann. Heidelberg: Müller, Juristischer Verlag. Band 3. Rechtsphilosophie. 3. Bearb. von Winfried Hassemer. 1990. S. 83–93.*
460. Greer, S. *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*. Human rights files. No. 17. 2000. P. 5. URL: [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-17\(2000\).pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-17(2000).pdf)
461. *International Covenant on Civil and Political Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>
462. *Judiciary The Administrative Court Judicial Review Guide 2023. Courts and tribunals Judiciary: website*. URL: <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/high-court/administrative-court/administrative-court-judicial-review-guide-2022/>
463. Koopmans, T. (2005). *Courts and Political Institutions. A comparative view*. Cambridge University Press. 290 p.
464. Langbroek, Ph. M., Buijze, A., & Remac, M. (2012). *Designing Administrative Pre-Trial Proceedings*. Mouton Centre for Judicial Administration and Conflict Resolution Utrecht University, Netherlands: Eleven International Publishing. URL: https://www.uu.nl/sites/default/files/rebo-des_ign_ing-gecomprimeerd.pdf
465. Lemley, M. A. *The Fruit of the Poisonous Tree in IP Law*. Stanford Public Law Working Paper № 2867099, 103 Iowa Law Review 245 (2017). DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2867099>
466. *Lujan v. Defenders of Wildlife*, 504 U.S. 555 (1992). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/504/555/>
467. *Lujan v. Defenders of Wildlife*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Lujan_v._Defenders_of_Wildlife

468. Mercer, P. P. The Citizen's Right to Sue in the Public Interest: The Roman Actio Popularis Revisited. *University of Western Ontario Law Review*. 1983. Vol. 21. № 1. P. 89–104.
469. Osborne, E. The principles of equality and non-discrimination. United States of America. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/689375/EPRS_STU\(2021\)689375_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/689375/EPRS_STU(2021)689375_EN.pdf)
470. Polacková and Polacek v. Czech Republic, Communication № 1445/2006, Council of Europe: European Court of Human Rights, 20 December 2005. URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/1388/en-US>
471. Pound, R. An Introduction to the Philosophy of law. Yale University, 1922. 306 p.
472. Pre-Action Protocol for Judicial Review. Website. URL: https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/protocol/prot_jrv
473. Ramsden, M. The Future of Wednesbury Unreasonableness in the Substantive Review of Administrative Discretion: A Hong Kong Perspective. *The Chinese Journal of Comparative Law*. 2021. Vol. 9. Iss. 1. P. 51–80.
474. René David. Les grands systèmes de droit contemporains, Paris, Dalloz, 1978.
475. Saliger, F. Content and practical significance of Radbruch's formula. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 68–70.
476. Sauvé Jean-Marc (2010). The French administrative jurisdictional system. URL: <https://www.conseil-etat.fr/publications-colloques/discours-et-interventions/the-french-administrative-jurisdictional-system>
477. Schattenfield, Th. S. The Right to a Public Trial. *Case Western Reserve Law Review*. 2023. Current Issue. Volume 74. Issue 2. P. 78–86.
478. Schroder, M. (2002). Administrative Law in Germany. Administrative Law of the European Union, its Member States and the United States. Intersentia Antwerpen. 360 p.
479. Semenihin, I. V. Legal doctrine: aspects of understanding. *Problems of legality*. 2018. Issue 141. P. 8–21.
480. Simonis, M. Effective Court Administration and Professionalism of Judges as Necessary Factors Safeguarding the Mother of Justice – The Right to a Fair Trial. *International Journal for Court Administration*. 2019. № 10 (1). P. 47–58.
481. Singh, Mahendra P. German Administrative Law in Common Law Perspective. 2nd ed. Berlin: Springer, 2001. 377 p.

482. Statistical reports. URL: <https://www.echr.coe.int/statistical-reports>
483. Statute of the international Court of justice URL: http://www.icj-cij.org/documents/index.php?p1=4&p2=2&p3=0#CHAPTER_II
484. Stepanian, R. Implementation of the European Court of Human Rights Doctrines into National Law: Methodological Aspect. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 3 (47). P. 328–331.
485. Teacher Law. Analysis of the ‘Fruit of the Poisonous Tree’ Doctrine. URL: <https://www.lawteacher.net/free-law-essays/constitutional-law/law-of-evidence-the-fruit-of-the-poisonous-tree-law-essays.php?vref=1>
486. The Global Rule of Law Recession Continues. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/>
487. The Right to a Public Trial in a Criminal Law Case. URL: <https://www.justia.com/criminal/procedure/right-to-a-public-trial/>
488. The Spirit of Laws. Charles de Secondat, Baron de Montesquieu. 1748. Translated by Thomas Nugent. 1752. Batoche Books: Kitchener, 2001. URL: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/montesquieu/spiritoflaws.pdf>
489. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
490. Wednesday unreasonableness. Thomson Reuters. Practical Law. URL: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/6-200-9152?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/6-200-9152?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true)
491. Where democracy is most at risk. Four lessons from EIU’s new ranking of democracies. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2024/02/14/four-lessons-from-the-2023-democracy-index>
492. Yeager, D. B. A History of Fruit of the Poisonous Tree (1916–1942). *Howard Law Journal*. 2024. Vol. 67. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4385356>

Наукове видання

Коваль Марат Петрович

**КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ ПРАВОВИХ
ДОКТРИН ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ
ПРИ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ ПРИНЦИПІВ
АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ**

Монографія

Технічний редактор *Оксана Гринюк*
Дизайн обкладинки *Анастасія Юдашкіна*
Верстання *Олена Данильченко*

ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО

Підписано до друку 26.12.2024 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Droid. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 24,88. Наклад 300. Замовлення № 022м-0425.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавництво «Юридика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел.: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@juridica.od.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7653 від 18.08.2022 р.

У монографії висвітлено компаративний вимір доктрин у галузі адміністративного судочинства у демократичних державах. Напрацьовано низку змін до національного права з удосконалення адміністративного судочинства (розробка законодавчих механізмів щодо чіткого розмежування юрисдикцій, виконання міжнародних зобов'язань, удосконалення судового контролю за виконанням рішень судів, незалежності суддів та організаційно-матеріального забезпечення судів, широкого використання письмового провадження, цифровізації та впровадженні електронного суду, використання штучного інтелекту, розвитку медіації тощо).

ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО

9 786178 182199